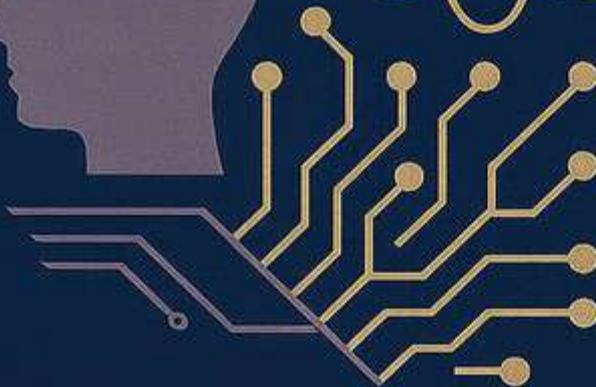
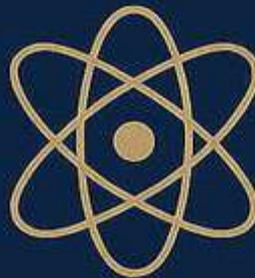

ISSUE:3, VOLUME:3
JAN-JULY 2026

ISSN: 3107-3557
(Online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM:

An International Peer-Reviewed
Multidisciplinary Journal

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India

©TKSIPMJ, All Right Reserved/www.jcdhanak.org/editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary
Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

About Journal:

The Knowledge Spectrum serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a group of wide academicians.

Journal Particular:

Title	The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
Abbreviated Title	TKSIMJ
ISSN	3107-3557 (Online)
Publication Format	Online (E-Journal)
Frequency	Biannual
Subject	Multi-Disciplinary Subjects
Language	Multiple Languages
Publisher Detail	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India
Starting Year	2025
URL	https://www.jcdhanak.org/journal.php
Country	India
Journal's Character	Academic
License	Free for academic purpose (Open Access)
Contact Details	Click Here...
Editorial Board	Click Here...

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A World of Insight”

Editor's Desk

It is with great pride and profound satisfaction that we present before you the third issue (Volume 3, Issue 3, January 2026) of *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* (ISSN: 3107-3557 – Online). As we step into another promising year of academic inquiry and intellectual advancement, this new issue stands as a testament to our continued commitment to scholarly excellence and global research engagement.

The Knowledge Spectrum has now firmly established itself as a credible, dynamic, and rapidly growing academic platform. Building on the momentum of our previous issues, this edition further strengthens our dedication to fostering rigorous

research, interdisciplinary dialogue, and innovative perspectives across diverse fields of study.

The present issue features around 20 research articles contributed by esteemed academicians, researchers, and practitioners from various regions and disciplines. These articles span a rich spectrum of subjects—including humanities, social sciences, commerce, economics, science, education, and emerging trends in technology—illustrating the journal's core vision of inclusivity, diversity, and scholarly depth. Each contribution reflects meticulous research, critical insight, and a commitment to contributing meaningfully to global academic discourse.

One of the distinctive strengths of The Knowledge Spectrum lies in its ability to nurture both established and emerging scholars alike. By providing a transparent, quality-driven peer-review process and a multidisciplinary platform, the journal continues to inspire new research voices, promote contemporary methodologies, and encourage cross-disciplinary perspectives. This aligns with our mission to cultivate a scholarly environment where knowledge is questioned, redefined, and continuously expanded.

As we move forward into 2026, our editorial team reaffirms its commitment to academic integrity, publication ethics, and excellence. With each issue, we aspire not only to broaden the horizons of knowledge but also to create meaningful spaces for intellectual dialogue that transcends geographical and disciplinary boundaries.

We express our heartfelt gratitude to all authors whose scholarly contributions enrich this issue, to our dedicated reviewers who uphold the journal's academic standards, and to the editorial board whose guidance continues to shape the journal's trajectory. Your collective efforts make this publication a vibrant and impactful research forum.

We invite our readers, researchers, and academic communities to engage deeply with the articles presented in this issue. Your continued support and active participation enable *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* to flourish as a significant platform for knowledge creation and dissemination.

May this journal remain a dynamic space where ideas flourish, perspectives evolve, and the pursuit of learning knows no limits.

Warm regards,

Editor

Dr. B. J. Patel

Dr. Twinkle B. Manavar

The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Editorial Board Members

- 1. Dr. Subhaskumar Dudabhai Mori (Editor-in-Chief)**
Principal, Gujarati Department
Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce,
Science & Management College,
Bagasara – 365440, Gujarat, India
✉ sdmori@jcdhanak.org
✉ chiefeditor@jcdhanak.org
☎ +91 97265 93475
- 2. Dr. Twinkle Bhagvanji Manavar (Editor)**
Assistant Professor (English)
✉ tbmanavar@jcdhanak.org
☎ +91 91069 74915
- 3. Dr. Bhikhubhai Jivanbhai Patel (Editor)**
Associate Professor (Hindi)
✉ bjpatel@jcdhanak.org
☎ +91 97230 91034
- 4. Prof. J. A. Bhalodia (Editor)**
Professor (Physics), Department of
Physics, Saurashtra University, Rajkot –
360005
✉ jabhalodia@jcdhanak.org
☎ +91 98982 29821
- 5. Dr. Gauravkumar P Joshi (Editor)**
Assistant Professor
(Commerce/Accountancy)
✉ gpjoshi@jcdhanak.org
☎ +91 95585 33450
- 6. Mr. Vimalkumar Kurjibhai Bhaliya (Editor)**
Assistant Professor (Computer
Science)
✉ vkbhaliya@jcdhanak.org
☎ +91 99257 96212
- 7. Mr. Bharat Patel (Verification Email Received)**
Quality Compliance System Manager,
Metelix Products Inc., Canada
✉ bpatel@metelixinc.com
☎ +1 (647) 500-1830
- 8. Dr. Kumar Krishnan (Verification Email Received)**
Associate Professor, School of Life
Sciences, INTI International University,
Malaysia
✉ kumar.krishnan@newinti.edu.my
☎ +60 12-255 7269
- 9. Mr. M. K. Parmar (M.C.A.)**
Principal Software Developer,
Lewisville, Texas, USA
✉ mahendra.parmar@wolterskluwer.com
☎ +1 (770) 576-9047

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

**The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed
Multidisciplinary Journal**

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

Advisory Board:

Dr. K. M. Trivedi (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. B. B. Gohil (M. Phil., Ph. D. In Sociology)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. M. S. Fadadu (Ph. D. In Economics)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. L. Vala (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. B. K. Parmar (M. P. Ed.)	Physical Instructor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. D. M. Rathod (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. V. Chaudhari (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. N. C. Patel (M. A., Ph. D. In Sanskrit)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. A. P. Sosa (M. Lib.)	Librarian Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. J. R. Jadav (M. Phil., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mrs. Sangitaben B. Patel (Canada) (B.E.)	111, Losino Street Caledon, Ontario, L7C 3N7 – Canada, Email: bpatel2012@yahoo.ca
Ms. Jaina R. Patel (UK) (M.A. GCSE in English & Gujarati)	Dixons Kings Academy, Northside Road, Bradford, West Yorkshire BD7 2AN, U. K. Email: jai.na1997@hotmail.co.uk
Dr. Mamta Sharma (M. A., Ph. D. In Hindi)	Principal, Vivekanand College of Arts, Ahmedabad Email: bkmamata28@gmail.com
Dr. Prabha Pant (M. A., Ph. D. In Hindi)	Professor & HOD, Department of Hindi, M. B. G.P.G., College, Haldwani, Nainital (Uttarakhand) Email: dr.prabhapant.hindi@gmail.com

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College,
Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

▪ **Author Guidelines for Publishing in ‘*The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*’**

- Scope & Subject Areas: *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* is an international, peer-reviewed, multidisciplinary journal that welcomes original research papers from diverse academic fields, including Language & Literature, Commerce & Economics, Science & Technology, Computer Science & Engineering, Humanities & Social Sciences, and Interdisciplinary Studies.
- Manuscript Preparation:
  - ✓ Formatting Guidelines:
    - File Format: Manuscripts must be submitted in Microsoft Word (.doc) format (Compatibility Mode).
    - Font and page setup: English - Times New Roman, Hindi - Mangal, and Gujarati - Shruti. All fonts should be in 12-point size.
    - Page Size: A4, line spacing 1.15, and a 1-inch margin on all sides.
    - Page Setup: Justified. Word Limit: 2,000 to 4,000 words.
  - ✓ Structure of the Manuscript:
    - Title Page: Title, author(s)' name(s), affiliation, email, and corresponding author details.
    - Abstract: A concise summary (150–250 words) of the research objectives, methodology, key findings, and conclusions.
    - Keywords: 6–8 relevant keywords related to the research.
    - Introduction: Background, objectives, and the significance of the study.
    - Methodology: A detailed explanation of the research methods and techniques used.
    - Results & Discussion: Presentation of findings with relevant analyses, tables, and figures.
    - Conclusion: A summary of the findings, implications, and future research directions.
    - References: Proper citations and bibliography formatted according to the MLA style (9th edition).
  - ✓ Figures & Tables: Figures should be high resolution (300 dpi or higher) and submitted in JPEG or PNG format. Tables should be numbered sequentially and included in the manuscript.
    - Submission Process: Manuscripts must be submitted via email. Submissions should be original, unpublished, and not under consideration elsewhere.
    - Peer Review Process: All submissions undergo a double-blind peer review. Authors will receive feedback within a month. If revisions are required, they must resubmit within a week
    - Ethical Guidelines:
      - ✓ Plagiarism Policy: All submissions will be checked for plagiarism. Manuscripts with a similarity of more than 10% will be rejected.
      - ✓ Authorship Criteria: All listed authors must have made significant contributions to the research."
    - Contact Information: For inquiries, please contact the journal's email at editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary
Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

Publishers Details:

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science &
Management College, Bagasara, Gujarat, India

Web: <https://www.jcdhanak.org>

Email: bvdhanak52@gmail.com

No. (02796) 222256

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science &
Management College, Bagasara
Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India

Publishing Body	
Address	
Editor-in-chief	Dr. Subhaskumar D. Mori Principal, Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Email: sdmori@jcdhanak.org Email: chiefeditor@jcdhanak.org Mo. 9726593475

THE KNOWLEDGE SPECTRUM:
AN INTERNATIONAL PEER-REVIEWED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

INDEX

1	The Power of Symbolism in Literature: Beyond Words and Images - Dr. Twinkle B. Manavar	01
2	Cloud Accounting: Digital Transformation and Strategic Implementation for Modern Businesses - Dr. Gauravkumar P. Joshi	12
3	Data Ownership in the Digital Age - Mr. Vimal K. Bhaliya & Mr. Taha Travadi	21
4	Is A.I. Becoming a Tool for Manufacturing Fools: Truth or Myth? - Miss. Kirti Parmar	25
5	In From Cash to Clicks: UPI's Role in Digital Payments in India - Mr. Chetankumar P. Bakraniya	29
6	तुलनात्मक साहित्य : एक सैद्धान्तिक समीक्षा - Dr. K. M. Trivedi	37
7	तुलसीदास के राम : 'रामचरितमानस' और 'कवितावली' के विशेष संदर्भ में - Dr. B. J. Patel	42
8	श्रीलाल शुक्ल जी का जीवन विकास : व्यक्तित्व एवं कृतित्व - Dr. D. M. Rathod	49
9	मानवीय संवेदना के विविध रूप - Dr. J. R. Jadav	54
10	प्रवासी साहित्यकार तेजेन्द्र शर्मा की कहानियों में भारतीय संस्कृति और परिवार - Miss. Rachana P. Vishnuswami	58
11	मोक्ष-चिन्तन एवं नीति विचार : छान्दोग्योपनिषद् के संदर्भ में - Dr. Nayana C. Patel	61
12	'विष्णुपुराण' में नदियों का माहात्म्य - Shivam K. Dave	65
13	भङ्गत ओझानी नगरी नवलङ्कथाओ : शहरी परिवेशमां मानव संवेदनाजुं आलेखन - Dr. S. D. Mori	69

- 14 'નગદ નારાયણ': રાજનૈતિક ઉપહાસની વિલક્ષણ કૃતિ 84
- Dr. Hari L. Vala
- 15 ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી લોકપ્રિય નવલકથાઓ : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી 91
- Dr. H. V. Chaudhari
- 16 ડૉ.પાર્વતી તિર્કી લિખિત 'ફિર ઉગના' કાવ્યસંગ્રહમાં આદિવાસી અસ્તિત્વનો 97
પડઘો
- Dr. Nitinkumar J. Gamit
- 17 નવલકથા સ્વરૂપ : ફેરવિચારણા 108
- Dr. Pratixa S. Mori
- 18 'મહોત્તું': નારી સંવેદનને વ્યક્ત કરતી વાર્તા 120
- Mr. Jaydip R. Vala
- 19 ભારતમાં વસતી ગણતરી ઉદ્ભવ અને વિકાસ : એક સમાજશાસ્ત્રીય 126
અધ્યયન
- Dr. B. B. Gohil
- 20 રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના(NSS)નું વિહંગાવલોકન 135
- Dr. Madhuben S. Fadadu

The Power of Symbolism in Literature: Beyond Words and Images

Dr. Twinkle B. Manavar
Associate Professor in English
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

INTRODUCTION:

In literature, a symbol is a powerful device used by writers to convey deeper meanings beyond the literal sense of words or images. A symbol stands for something more than what it appears to be—it represents abstract ideas, emotions, or concepts through concrete forms such as objects, colors, characters, or events. By using symbolism, authors enrich their works with layers of interpretation, allowing readers to discover hidden meanings and connect emotionally with the text. For instance, a journey might symbolize life itself, or a storm might represent inner turmoil. Thus, symbolism transforms simple narratives into profound explorations of the human experience.

Understanding the Concept of a Symbol

A symbol is a sign, image, word, color, or shape that represents an idea, emotion, culture, religion, or message. It does not express something directly, but conveys an abstract idea through a visible or sensory form.

Examples

- The dove – represents peace. The dove does not literally say “peace,” but when we see it, the feeling or idea of peace is evoked.

- The color red – can symbolize danger, anger, or love. It’s meaning changes according to the context.
- The symbol “Om (ॐ)” – in Hinduism, it represents spiritual energy and the essence of the universe (Brahman).

The Importance of Symbols in Human Expression

Human communication is not limited to words alone. Signs, images, and symbols are powerful tools of expression. A symbol serves as a medium that conveys vast meaning in a compact form. It transcends the boundaries of language and expresses emotions, culture, and identity.

1. Simplifies Communication

Symbols make communication simple and quick. Messages can be conveyed easily and universally through them.

For example, **traffic signals** communicate without words—the **red circle** means “Stop.” Similarly, the **heart icon** on mobile applications symbolizes *love* or *liking*. Often, a single image or symbol expresses what might otherwise take many words to explain. In this way, symbols make communication more effective and faster, especially where language barriers exist.

2. Represents Cultural Identity

Every society and culture has its own symbols that represent its identity and heritage.

For instance, the **Om (ॐ)** is a sacred symbol in Hinduism, representing divine energy and universal essence. The **Cross** in Christianity symbolizes *faith* and *sacrifice*. National flags, emblems, and folk art are also cultural symbols. These are not

just visual signs but expressions of people's beliefs, history, and way of life.

3. Creates Emotional Impact

Symbols have a deep psychological and emotional influence.

For example, a **smiley face** (😊) is more than an image—it expresses *happiness* and *positivity*. Seeing a **national flag** evokes feelings of *pride* and *patriotism*. Religious symbols bring a sense of *peace* and *spiritual connection*. While words may sometimes fail to convey emotions, symbols instantly evoke feelings and associations.

Thus, a symbol is not merely a visual sign—it is a bridge connecting culture, communication, and emotion. It transcends linguistic boundaries and makes human interaction more meaningful and impactful. In today's visually driven world, the role of symbols has become more vital than ever.

The Universal Language of Symbols

Symbols form an essential part of human culture and communication. Their use is not confined merely to identification; they also serve emotional, religious, educational, political, and cultural purposes. Each field employs symbols in its own unique way, making them a universal language that connects people beyond words.

1. In Religious Practices

In religion, symbols are used to express **faith, devotion, and spirituality**.

For example:

- **Flags:** In Hinduism, the *Dharma flag* symbolizes purity, protection, and divine presence.

- **Yantras:** In tantric rituals, *yantras* (such as the *Shri Yantra*) are considered centers of spiritual power and energy.
- **Idols and Images:** Statues of deities are not merely visual representations; they embody devotion, divine presence, and spiritual connection. Through such symbols, human minds are guided toward peace, reverence, and higher spiritual awareness.

2. In the Field of Education

In education, symbols act as **concise and effective tools** for representing knowledge and complex ideas.

For example:

- **Mathematics:** Symbols such as π (*pi*) represent infinity or ratios, ∞ (*infinity*) denotes the endless, and "=" (*equals*) signifies equality or balance.
- **Science:** Chemical formulas like H_2O (water) or $NaCl$ (salt), and physical symbols such as $\rightarrow$ (direction) or Δ (change) simplify complex scientific and mathematical principles.

Thus, symbols help communicate abstract and technical ideas in a simple, universal manner, promoting better understanding and learning.

3. In the Political Sphere

In politics, symbols represent **party identity, ideology, and vision**.

For example:

- Political party symbols like the **Hand** (Indian National Congress), **Lotus** (Bharatiya Janata Party), or **Bicycle** (Samajwadi Party) help voters identify parties easily—especially in areas with low literacy levels.

Symbols are also crucial in political campaigns, election ballots, and public

communication. They foster recognition, trust, and emotional connection between leaders and citizens.

4. In Cultural Expressions

In the cultural field, symbols serve as **expressions of art, emotion, and heritage**.

For example:

- **Dance:** Hand gestures (*mudras*) and facial expressions in classical dance represent various emotions, deities, and stories.
- **Music:** Musical scales (*ragas*) and rhythms (*taals*) symbolize moods, seasons, and cultural identity.
- **Painting and Visual Art:** Colors and shapes in art communicate history, emotion, and tradition.
- **Literature:** In poetry and stories, symbols carry deeper meanings and hidden messages—like a “river” representing life’s journey or a “sunrise” symbolizing hope and renewal.

Through these forms, symbols preserve cultural heritage and pass it on to future generations.

Thus, the use of symbols extends far beyond mere identification. They act as **bridges of meaning**—expressing culture, knowledge, politics, religion, and emotion. Each field gives symbols its own unique role, making them indispensable tools of human expression. In essence, symbols make life more **meaningful, expressive, and interconnected**, enriching both communication and cultural continuity.

The Nature and Function of Symbols

A **symbol** is not just a sign or an image—it is a powerful medium that expresses ideas, emotions, and cultural meanings beyond words. Symbols form the foundation of human communication and civilization. They make abstract thoughts visible, connect communities, and give shared meaning to experiences. The following are the key **characteristics of symbols**, each revealing their depth and significance in human life.

1. Abstractness

A symbol is an essential tool of human culture and communication that visually expresses **abstract ideas**. *Abstractness* means something that cannot be seen directly but can be felt or experienced—this is the most fundamental characteristic of a symbol.

A symbol may appear as a sign, image, color, or shape representing an idea or emotion such as *love, peace, faith, fear, or hope*. These emotions are intangible—we cannot see them, but we can sense them. A symbol turns such intangible feelings into visible forms.

For example, the **heart symbol** represents *love*. Though the human heart is a physical organ, when used symbolically, it stands for affection, emotion, and attachment. Love cannot be seen, but it can be felt—and the heart symbol gives that feeling a visual expression.

Thus, **abstractness** distinguishes a symbol from an ordinary sign. A symbol carries deeper meaning beneath its visible form, making it emotionally and culturally powerful. It reflects the depth and diversity of human culture by expressing

ideas not just through words, but through visual and emotional experience.

2. Cultural Context

A symbol is not just an image—it reflects the **values, beliefs, and lifestyle** of a culture. The *cultural context* of a symbol means that its meaning changes according to the culture in which it is used. The same color, image, or sign may have different interpretations in different societies.

Human civilization is divided into many cultures, each with its own traditions, religions, languages, and worldviews. Consequently, symbols also carry different meanings across cultures.

For example:

- In **Western culture**, the color **white** symbolizes *peace, purity, and joy*—brides wear white on their wedding day.
- In **Eastern cultures**, especially in **India and China**, white symbolizes *mourning and farewell*—people wear white at funerals.

Thus, the meaning of a symbol is not determined by its appearance alone but by the culture that interprets it. Understanding a symbol requires understanding its cultural background.

The **cultural context** gives a symbol a unique identity, linking it with the values, beliefs, and history of a community. Therefore, the same symbol rarely has a universal meaning—it changes with *time, place, and culture*.

This characteristic makes symbols rich, diverse, and open to interpretation, elevating them from mere visual signs to *representatives of culture and identity*.

3. Multiplicity of Interpretation

A symbol is not confined to a single meaning—it is dynamic and open to multiple interpretations. *Multiplicity of interpretation* means that one symbol can carry different meanings depending on time, context, and individual experience.

Symbols are living entities that evolve with human thought and environment. Different people or societies may interpret the same symbol in various ways.

For example, **fire** is a powerful symbol that can represent:

- **Energy and warmth** – a source of life and power.
- **Destruction** – danger, violence, or chaos.
- **Purification** – used in rituals to symbolize sanctity and renewal.

Thus, the same symbol—**fire**—may signify purity in a religious context and destruction in a natural disaster.

Multiplicity of interpretation makes symbols **deep and meaningful**. They represent not just objects, but entire ideas or ideologies that evolve over time. This characteristic gives symbols flexibility and vitality, allowing them to convey meaning from both individual and collective perspectives.

4. Medium of Communication

A symbol is a **universal medium of communication** that conveys messages more effectively than words—especially when language barriers exist. It communicates through visual and emotional means, making it globally understandable.

Human communication is not limited to language. When people speak different tongues, cannot read or write, or face comprehension barriers, symbols bridge the gap. They deliver messages in visual form that anyone can grasp instantly.

For example:

- **Traffic symbols** are universally recognized. A **red triangle** signifies “danger” or “stop” even without words.
- A **dove** represents *peace*, a **heart** represents *love*, and **fire** symbolizes *energy or purification*.

Symbols communicate information clearly, briefly, and emotionally. They not only convey meaning but also evoke feeling. That is why they are widely used in **education, religion, politics, advertising, and public communication.**

Thus, as a medium of communication, symbols transcend linguistic and cultural barriers. Their visual and emotional impact makes them globally powerful and effective tools for expression.

5. Social Acceptance

A symbol becomes meaningful and powerful only when it is **socially accepted**. *Social acceptance* means that a symbol’s significance arises when it is recognized and shared collectively by a community or society.

The meaning of a symbol is not individual—it is **collective**. When a group or culture accepts a sign as meaningful, it becomes a symbol. This collective recognition gives it emotional and cultural depth.

For example:

The **national flag** is more than a piece of cloth. It symbolizes a nation’s *identity, unity, pride, and freedom*. People respect and salute it because it embodies shared emotion and belonging. The power of the flag comes from collective faith and recognition—it is not just a visual sign but the representative of a nation’s soul.

Social acceptance gives symbols legitimacy in religion, politics, education, and daily life. Without acceptance, a symbol loses meaning. This also explains why symbols **evolve over time**—old symbols fade, and new ones emerge, reflecting changing values and shared understanding.

Thus, **social acceptance** elevates a symbol from a mere image to an emblem of cultural, emotional, or national identity. Through collective recognition, symbols remain alive and continue to play vital roles in human communication.

In short, a **symbol** is far more than a sign—it is a **deep, culturally rooted, emotional, and communicative medium**. Its characteristics—**abstractness, cultural context, multiplicity of interpretation, communicative power, and social acceptance**—make it an indispensable part of human culture and expression.

Symbols help us communicate beyond language, connect across boundaries, and express the unseen through the seen—making human civilization richer, more meaningful, and profoundly interconnected.

Varieties of Symbolic Expression

Symbols play many roles across human life — in communication, religion, culture, politics, science, and the arts. Below is an improved and polished English translation of your Gujarati text, with small enhancements for clarity and flow.

1. Visual Symbols

Visual symbols hold a central place in the development of human culture and communication. A **visual symbol** is a sign, image, color, or shape that visually conveys a message, emotion, or idea. These symbols can communicate without words, which makes them useful across languages and cultures.

Visual symbols have been in use since ancient times — cave paintings, religious emblems, national flags, and institutional logos are all visual symbols. They evoke deep responses in the human mind and can convey meaning simply and clearly.

Examples of Visual Symbols

1. **The color red** – commonly symbolizes danger, warning, anger, or alertness. In traffic lights, red signals “stop.” It draws immediate attention.
2. **A bird image** – especially a white bird, symbolizes peace and freedom. The dove is widely used by the UN and many religions as a sign of peace.
3. **Gestures, icons, logos** – organizations and brands are identified by their logos. For example, Apple’s bitten apple or Nike’s “swoosh” are visual symbols that communicate brand identity, values, and emotion.

Benefits of Visual Symbols

- Communication without language barriers — anyone can understand a

visual symbol irrespective of the language they speak.

- Immediate impact — visual symbols quickly attract attention and deliver a message.
- Emotional connection — visual symbols link directly to human emotions.
- Cultural and social identity — flags, religious icons, folk art, etc., express cultural identity.

In short, visual symbols are powerful, universal tools that overcome language and cultural obstacles. They are integral to human culture and make communication more effective, emotional, and meaningful.

2. Verbal Symbols (Word Symbols)

Words occupy a vital place in human communication and thought. A **verbal symbol** is a word or phrase that stands for an emotion, idea, or message. These symbols operate through language and are intrinsic to culture.

Words are not merely tools of language — they are meaningful symbols. Each word can hold feelings, cultural context, history, or belief. When a word becomes associated collectively with a particular feeling or idea, it functions as a symbol.

Examples of Verbal Symbols

1. **“Peace”** – more than a sound, it symbolizes tranquility, reconciliation, and non-violence.
2. **“Freedom”** – symbolizes liberty, rights, and national pride; at a national level it links to a country’s history and honor.
3. **“Love,” “Hope,” “Faith”** – emotional symbols used widely in literature, poetry, and religious texts.

Key Features of Verbal Symbols

- **Multiplicity of interpretation:** Word meanings are not fixed. A single word can mean different things in different contexts.
- *Example* — “Love”: for parents it implies care and nurture; in marriage it denotes romance and bonding; in religion it may mean devotion and reverence.
- **Cultural context:** Words’ meanings vary across languages and cultures. *Example* — “Dharma” in Hindu culture may be understood as righteous duty or sacred way of life, while in Western contexts it may translate simply as “religion” or “duty.”
- **Emotional impact:** Words like “sorry,” “thank you,” and “trust” evoke feelings, strengthen relationships, and express humanity.
- **Literary significance:** In literature, verbal symbols convey deep emotions and ideas. *Darkness* can symbolize sorrow or ignorance; *light* can symbolize knowledge, hope, or liberation.

Therefore, verbal symbols are deeper than everyday speech — they are interwoven with context, culture, emotion, and literary meaning, and they make human communication vivid and significant.

3. Religious Symbols

Religion is a powerful cultural force that shapes values, rituals, and spirituality. **Religious symbols** express a religion’s beliefs, ideals, and spiritual truths. They are not mere marks; they carry feeling, faith, and spiritual depth.

Religious symbols appear in worship, rituals, festivals, and life-cycle ceremonies. They function as visual and emotive expressions of faith.

Examples of Religious Symbols

1. **Om (ॐ)** – in Hinduism, Om symbolizes cosmic energy and the supreme reality (Brahman). It is chanted in meditation, yoga, and worship and signifies the beginning and end of creation.
2. **The Cross** – in Christianity, the cross symbolizes Christ’s sacrifice and resurrection; it is central to Christian worship and identity.
3. **Crescent and Star** – in Islam, these symbols are commonly associated with Islamic identity and spiritual guidance; they appear on many Muslim-majority nations’ flags.
4. **Dharma Chakra** – in Buddhism, the wheel of Dharma represents the path of righteousness, teaching, and liberation; it points to the Noble Eightfold Path and Buddha’s teachings.

Important Aspects of Religious Symbols

- They guide spiritual experience and foster inner peace.
- They inspire devotion and emotional attachment to religion.
- They express religious and cultural identity.
- Many religious symbols have global recognition.

Religious symbols are living embodiments of faith and spirituality. They visually and emotionally convey religious messages and help establish spiritual unity and identity within communities.

4. Cultural Symbols

Human societies consist of many cultures, each with its own identity, traditions, values, and practices. **Cultural symbols** express the identity and heritage of a culture, community, or nation. They are signs, rituals, objects, or practices that signify cultural meaning.

These symbols are not only visual markers but carriers of values, history, and tradition, creating emotional bonds with the culture.

Examples of Cultural Symbols

1. **Tricolor (Tiranga)** – India’s national flag symbolizes the nation’s unity, independence, and pride. Its three colors represent courage (saffron), peace (white), and growth (green).
2. **Garba** – in Gujarat’s folk culture, Garba symbolizes joy, devotion, and communal festivity. It’s more than a dance; it’s a living cultural expression.
3. **Kimono** – Japan’s traditional garment represents Japanese culture, modesty, and heritage and is worn on special occasions and religious ceremonies.
4. **Taj Mahal** – a symbol of love, artistry, and India’s historical legacy; it stands as a global emblem of Indian culture.

Key Aspects of Cultural Symbols

- They establish cultural identity.
- They foster collective feelings and social unity.
- They keep history and tradition alive.
- Many cultural symbols enjoy international recognition.

Cultural symbols are the living elements of a culture; they express its values,

traditions, and history and bind individuals to their shared heritage. They function as bridges of unity, pride, and dialogue in society.

5. Political Symbols

Politics organizes how societies are governed and how policies are formed. **Political symbols** express the identity, values, and messages of political ideologies, parties, and movements. These symbols serve as tools for recognition, emotion, and communication with the public.

Political symbols do more than identify—they create emotional bonds between parties and supporters and simplify political messaging.

Examples and Meanings

- **Hand, flower, bird** — commonly used as party symbols:
  - *Hand* may symbolize strength, support, or solidarity.
  - *Flower* may symbolize peace, growth, or humility.
  - *Bird* may symbolize freedom, progress, or liberty.
- **Flags, torches, statues** — in political movements these symbols signify awakening, revolution, and unity.
  - *Torch* symbolizes illumination and struggle.
  - *Statues* recall leaders’ sacrifices and ideologies.

Important Functions of Political Symbols

- Provide easy recognition—particularly important during elections.
- Build emotional attachment among supporters, creating loyalty and commitment.
- Represent political ideas and ideology.

- Act as communication tools for political messages.

Political symbols are powerful instruments in civic life; they act as bridges for identity, mobilization, and public communication.

6. Abstract / Symbolic (Conceptual) Symbols

In fields of knowledge—especially science, mathematics, logic, and philosophy—**abstract symbols** are used to represent intangible concepts. These symbols are often simple in appearance but carry precise and complex meanings. They express ideas, logical relations, and mathematical principles succinctly.

Abstract symbols are valued for clarity, precision, and brevity; they make complex thought accessible and are indispensable in education and research.

Examples of Abstract Symbols

1. π (**pi**) – represents the ratio of a circle’s circumference to its diameter; its value is approximately 3.14159.
2. ∞ (**infinity**) – symbolizes boundlessness—endless quantity, time, or magnitude; used in both mathematics and philosophy.
3. $=, \neq, >, <$ – fundamental logical and mathematical symbols denoting equality, inequality, greater than, and less than.

Key Aspects of Abstract Symbols

- **Brevity:** They condense long, complex concepts into a single sign.
- **Precision:** In science and math, they carry exact meanings and rules.
- **Universal recognition:** These symbols are commonly understood across cultures and languages.

Educational use: They are essential in schools, universities, and research.

Abstract symbols are vital for representing the structure and depth of human knowledge. They convert intangible concepts into clear, teachable forms.

Different types of symbols serve different domains: visual, verbal, religious, cultural, political, and abstract. Each kind carries deep meaning in its context—visual symbols (images, colors, icons), verbal symbols (words like “peace” or “love”), religious symbols (ॐ, cross, wheel of Dharma), cultural symbols (flags, festivals, monuments), political symbols (party emblems, flags, statues), and abstract symbols (π, ∞ , logical operators).

Symbols are far more than signs — they are living expressions of culture, language, emotion, and thought. They clarify and make tangible the abstract, helping communication become concise, clear, and emotionally resonant. The characteristics that make symbols powerful (abstractness, cultural context, multiplicity of interpretation, communicative power, and social acceptance) also define their variety and usage across human life. Together, the many types of symbols are indispensable to human identity, dialogue, education, ritual, and collective memory.

Beyond the Literal: The Art of Symbolism in Literature

A symbol functions in literature as a powerful stylistic device. Through a specific word, image, character, event, or object, a writer or poet expresses deeper meanings, emotions, or ideas—this is what we call a *symbol*. In literary works,

symbolism guides the reader beyond the plot to the hidden layers of meaning and feeling beneath the surface.

Purposes of Symbolism in Literature

Literature is an artistic mirror of human experience, emotion, and thought. Writers employ a variety of techniques to present their message with greater force and depth; among these, **symbolism** is especially important. By using symbols—objects, characters, phrases, or events—authors convey complex emotions and ideas economically and evocatively. Below are the principal literary purposes of symbols, explained with enhanced clarity and examples suitable for English-language literature studies.

1. Emotional Depth

Symbols give authors a language to express emotions more effectively than plain description. When literal words fail to capture a feeling's intensity, a symbol can touch the reader on a deeper level.

Example: *Darkness* often symbolizes sorrow, fear, or despair, while *light* commonly stands for hope and serenity. Such symbols resonate with readers' emotions and elevate the work's affective power.

2. Visualizing Abstract Ideas

Many literary concepts—love, fear, hope, death—are intangible. Symbols render these abstract ideas into perceptible, visual forms.

Example: A *flower* can represent love and gentleness; a *torch* can represent revolution or awakening. Through such images, abstract concepts become concrete and easier for readers to imagine and feel.

3. Conveying Hidden Meanings (Subtext)

Writers often avoid stating their theme overtly. Instead, they use symbols to suggest meanings indirectly, encouraging readers to think and interpret. Symbols create layers of subtext, prompting discovery and engagement.

Example: A *broken clock* in a novel may symbolize a halted or disrupted life—perhaps grief, trauma, or a turning point in a character's existence—inviting the reader to probe deeper into the story's implications.

4. Cultural and Social Context

Symbols can carry social, historical, or cultural significance. A writer uses culturally loaded symbols to comment on society, tradition, or values, thereby making the text meaningful at both personal and collective levels.

Example: A *national flag* in a narrative can evoke patriotism or national identity; *barricades* may symbolize social unrest or revolution. Such symbols situate a literary work within a broader cultural or political framework.

CONCLUSION:

In literature, symbolism is far more than ornamentation: it is a core expressive technique that enables writers to communicate complex feelings, philosophical ideas, and social critiques efficiently and poetically. Symbols deepen emotional resonance, visualize the unseen, encode subtext, and root a work in its cultural moment. For readers and critics in English literature, appreciating symbolic elements is essential for fuller interpretation—symbols turn narrative

events into universal meaning and make literature richly suggestive and enduring.

REFERENCES:

1. Abrams, M. H., *A Glossary of Literary Terms*, (Edition: 11th) (Cengage India Private Limited, 2013).
2. Cuddon, J. A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, (Penguin, 25 September 2014).
3. Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, (Princeton University Press, 1957).
4. Jean Chevalier and Alain Gheerbrant, *The Penguin Dictionary of Symbols*, (Penguin Books, 1997).
5. I. A. Richards, *Principles of Literary Criticism, Classic* (Edition: 4th) (SB Publisher, 1 January 2024).
6. Rene Wellek and Austin Warren, *Theory of Literature*, (Edition: 1st) (Harcourt, Brace and Company: New York, 1942).

Cloud Accounting: Digital Transformation and Strategic Implementation for Modern Businesses

Dr. Gauravkumar P. Joshi

Assistant Professor in Commerce
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

❖ Abstract:

Cloud accounting represents a fundamental shift in how organizations manage financial processes and data in the digital era. This research article examines the emergence, adoption, and strategic implications of cloud accounting systems for businesses of varying scales. Through systematic analysis of current trends, benefits, and implementation challenges, this study demonstrates that cloud accounting delivers substantial advantages including cost efficiency, operational automation, and enhanced data accessibility.

The research identifies AI-powered analytics, blockchain integration, and real-time collaboration as transformative trends shaping the future of cloud accounting. However, adoption faces critical challenges including data security concerns, integration complexities, and organizational change management. This article synthesizes evidence from industry implementations, market research, and contemporary case studies to provide a comprehensive framework for cloud accounting adoption.

The findings highlight that successful cloud accounting implementation requires balancing technological capabilities with robust security protocols, user training, and strategic planning. Implications for small and

medium enterprises (SMEs) are particularly significant, as cloud solutions offer enterprise-level functionality without substantial infrastructure investment. This research contributes to commerce and management literature by providing actionable insights for organizations navigating digital financial transformation.

Keywords: Cloud Accounting, Digital Transformation, Automation, Financial Management, Data Management and Security.

A. Introduction:

The accounting profession has undergone significant transformation over the past two decades, transitioning from paper-based ledger systems to sophisticated digital platforms. Cloud accounting represents the culmination of this evolution, fundamentally reshaping how businesses capture, process, and analyse financial information.¹ Cloud accounting systems deliver financial management capabilities through internet-connected platforms, eliminating the need for on-premises infrastructure while providing real-time access to financial data from any location.²

The global accounting landscape has experienced accelerating digitalization driven by multiple factors: regulatory compliance requirements, heightened market volatility, competitive pressures, and organizational demand for enhanced financial visibility.³ Cloud accounting addresses these needs through integrated platforms that combine traditional accounting functions with advanced analytics, automation capabilities, and collaborative tools. The adoption trajectory demonstrates robust market expansion, with the global cloud

accounting software market for SMEs projected to reach \$2,051 million by 2033, representing a compound annual growth rate of 6.8%.⁴

B. Research Objectives:

This research article pursues three primary objectives. First, it systematically examines the contemporary landscape of cloud accounting, including its core functionalities, technological components, and market positioning within the broader digital transformation movement. Second, it analyses the strategic benefits and implementation challenges associated with cloud accounting adoption, drawing evidence from industry case studies and empirical research. Third, it identifies emerging technological trends, particularly artificial intelligence, blockchain integration, and advanced automation, that are reshaping cloud accounting capabilities and organizational possibilities. These objectives collectively establish a comprehensive understanding of cloud accounting as both a technological solution and a strategic business imperative.

C. Significance of the Study:

This research holds particular significance for three stakeholder groups. For organizational leaders, understanding cloud accounting implementation provides critical insights for digital strategy, investment decisions, and competitive positioning. For accounting professionals, comprehending cloud-based workflows, emerging technology integration, and evolving skill requirements is essential for career development and professional relevance.

For academic researchers in commerce and management, this article contributes to the growing literature examining technology adoption, organizational change, and digital transformation in financial management contexts.

The significance is enhanced by the contemporary context now a days, cloud accounting has transitioned from emerging technology to mainstream business practice. Organizations no longer face the question of whether to adopt cloud accounting, but rather how to implement it effectively while managing associated risks and maximizing value realization. This research provides evidence-based guidance for navigating this transition, particularly relevant for developing economies like India where cloud adoption represents both significant opportunity and distinct challenges.

D. Research Design and Approach:

This research employs a mixed-methods approach combining systematic literature review, contemporary case study analysis, and market data synthesis. The research design recognizes that understanding cloud accounting requires integration of theoretical frameworks, empirical evidence, and practical organizational experience. Primary data sources include peer-reviewed academic literature, industry research reports, white papers from leading cloud accounting providers, and published case studies of organizational implementations.

E. Data Collection and Sources:

Data collection encompassed three primary phases. First, a comprehensive review of academic and professional literature published between 2023 and

2025 was conducted, capturing recent developments in cloud accounting technology, adoption patterns, and implementation outcomes. Second, industry research reports from established market research firms were analysed to establish market trends, adoption statistics, and organizational challenges. Third, published case studies from various organizations and accounting firms were examined to understand implementation strategies, outcomes achieved, and challenges encountered.

Data sources were selected based on three criteria: recency, relevance to cloud accounting and organizational implementation, and source credibility from recognized research institutions or industry leaders. This approach ensures the research reflects current market conditions, technological developments, and organizational practices.

F. Analysis Framework:

The research employs a structured analytical framework examining cloud accounting across five dimensions:

- Technological infrastructure and capabilities.
- Financial impact and cost analysis.
- Organizational benefits and efficiency gains.
- Implementation challenges and risk factors.
- Emerging technological trends shaping future development.

Each dimension is analysed using evidence from research literature and case studies, with particular attention to differentiating outcomes across organizational sizes (SMEs versus larger enterprises) and geographic contexts.

G. Results and Discussion:

➤ Cloud Accounting: Definition, Components, and Technological Architecture:

Cloud accounting refers to financial management systems delivered as web-based services, hosted on remote servers and accessible through internet connections. Unlike traditional on-premises accounting software requiring substantial hardware infrastructure and IT support, cloud accounting eliminates these requirements while providing comprehensive financial management capabilities.⁵ The technological architecture comprises three essential components: data storage on secure remote servers, software applications accessible through web browsers or mobile applications, and integration platforms connecting with other business systems and third-party services.

Core accounting functions provided through cloud platforms include general ledger management, accounts payable and receivable automation, payroll processing, bank reconciliation, expense tracking, and financial reporting.⁶ Contemporary platforms extend beyond traditional accounting functions to include advanced analytics capabilities, real-time dashboards providing financial visibility, budgeting and forecasting tools, and tax compliance automation. This expanded functionality reflects the evolution from basic transaction recording toward strategic financial management and decision support.

➤ Strategic Benefits and Competitive Advantages:

1. Cost Efficiency and Financial Impact:

Research demonstrates that cloud accounting delivers substantial cost

reductions compared to traditional on-premises systems. Organizations utilizing cloud solutions achieve IT cost savings exceeding 30%, primarily through elimination of hardware infrastructure investment, reduced software licensing expenses, and minimized IT staffing requirements.⁷ A comprehensive ROI analysis indicates cloud applications deliver 4.01 times greater return on investment compared to on-premises alternatives.⁸ These savings are particularly significant for SMEs operating with limited capital budgets, as cloud platforms provide enterprise-level accounting capabilities without corresponding infrastructure investment.

The cost advantage extends beyond direct IT expenses. Organizations report reduced overhead through elimination of paper-based processes, decreased physical storage requirements, and minimized manual labour for routine tasks. Subscription-based pricing models, while representing ongoing expenses, provide superior predictability and scalability compared to fixed infrastructure costs.⁹

2. Automation and Operational Efficiency:

Cloud accounting platforms automate routine and repetitive accounting processes, fundamentally transforming workflow efficiency. Bank reconciliation, previously requiring substantial manual effort, operates as a fully automated process through cloud platforms, eliminating data entry errors while significantly reducing processing time.¹⁰ Accounts receivable processes, including invoicing and payment collection, operate with minimal manual intervention, accelerating cash flow cycles. Payroll processing, accounts payable management, and expense tracking similarly benefit from

automation, reducing both processing time and error rates.¹¹

The efficiency gains extend beyond individual task automation. Enhanced data analytics capabilities provide deeper insights into financial performance, supporting faster decision-making and improved business intelligence. Real-time financial dashboards enable immediate visibility into organizational financial position, replacing periodic reporting cycles that delayed insight availability. This transformation fundamentally shifts accountants from transaction processing toward higher-value strategic activities including financial analysis, forecasting, and advisory services.¹²

3. Accessibility, Scalability, and Flexibility:

Cloud accounting systems provide unprecedented accessibility, enabling financial data access from any location with internet connectivity. This capability has become increasingly critical as organizations adopt remote and hybrid work models, requiring seamless collaboration across geographically dispersed teams.¹³ Real-time data access supports effective team collaboration, with multiple users simultaneously accessing and updating financial information while maintaining data integrity through controlled permissions and audit trails.

Scalability represents another transformative advantage. Cloud platforms accommodate business growth without requiring infrastructure expansion or major system changes. As transaction volumes increase or user counts expand, cloud systems automatically scale computational resources, eliminating the capacity planning challenges that characterize on-premises systems.¹⁴ This scalability removes growth constraints that

previously limited organizational expansion or required expensive infrastructure upgrades.

4. Enhanced Security and Compliance:

Contrary to perceptions that cloud environments represent security vulnerabilities, contemporary cloud accounting platforms provide security capabilities exceeding typical on-premises systems. Advanced encryption protocols, multi-factor authentication, regular automated backups, and sophisticated threat detection mechanisms protect financial data from unauthorized access and cyber threats.¹⁵ Cloud providers maintain dedicated security teams and continuous monitoring, providing expertise and resources typically unavailable to individual organizations.

Cloud platforms facilitate regulatory compliance through automated compliance checking, standardized processes, and comprehensive audit trails documenting all transactions and access.¹⁶ This capability is particularly valuable for organizations navigating complex regulatory environments, as cloud systems reduce compliance burden while improving audit readiness.

➤ Implementation Challenges and Critical Success Factors:

1. Data Security and Privacy Concerns:

Despite security advantages, data security remains the primary concern for organizations adopting cloud accounting. Protecting sensitive financial information from cyber threats requires robust security architecture, which varies significantly across cloud providers.¹⁷ Organizations report security incidents within cloud environments at concerning rates, necessitating careful provider

selection and implementation of supplementary security measures.¹⁸

The challenge extends to data privacy and regulatory compliance, particularly in jurisdictions with stringent data protection regulations. Organizations must ensure cloud providers maintain appropriate data residency, provide data protection guarantees, and comply with applicable regulations including General Data Protection Regulation (GDPR) and equivalent frameworks in other jurisdictions.¹⁹

2. Integration and System Interoperability:

Integrating cloud accounting solutions with existing organizational systems presents substantial technical challenges. Organizations frequently maintain multiple legacy systems running accounting functions, with cloud transition requiring seamless data migration and ongoing interoperability.²⁰ According to research, 89% of IT leaders report that integration challenges delay digital transformation initiatives.²¹

Addressing integration challenges requires investment in middleware solutions, API development, and integration expertise. Organizations benefit from selecting cloud platforms with extensive pre-built integrations and developing comprehensive data migration strategies prior to implementation.²²

3. Organizational Change Management:

Technical implementation represents only one dimension of cloud accounting adoption. Organizational change management - including user training, change communication, and resistance management - proves equally critical for successful outcomes.²³ Staff resistance often emerges from discomfort with new

workflows, perceived job security threats, and insufficient training on new systems.

Effective change management requires comprehensive training programs, clear communication of system benefits, and involvement of affected staff in implementation planning. Organizations that prioritized change management, such as achieved smoother transitions and faster user adoption.²⁴

➤ **Emerging Technological Trends Shaping Cloud Accounting:**

1. Artificial Intelligence and Machine Learning Integration:

Artificial intelligence represents the most transformative trend emerging in cloud accounting. AI-powered systems automate complex financial processes including expense categorization, invoice processing, and fraud detection, extending automation beyond routine tasks toward sophisticated analytical functions.²⁵ Machine learning algorithms continuously improve process accuracy through learning from historical data patterns, enabling increasingly sophisticated automation capabilities.

Predictive analytics powered by AI provides organizations with forward-looking insights, enabling improved forecasting accuracy, risk identification, and strategic planning. These capabilities position accounting from historical reporting toward predictive insight generation, fundamentally transforming the profession's strategic value.²⁶

2. Blockchain Technology and Transaction Transparency:

Blockchain integration represents an emerging trend enhancing security and transparency in financial transactions.

Distributed ledger technology creates immutable transaction records while enabling secure transactions between parties without requiring centralized intermediaries.²⁷ This capability has particular relevance for international transactions and supply chain financial management.

3. Real-Time Collaboration and Mobile Accessibility:

Cloud accounting systems are increasingly optimized for mobile access, enabling accounting team members and business leaders to access financial data and perform accounting functions using smartphones and tablets. This mobile-first approach reflects organizational evolution toward continuous accessibility and mobile-first work models.²⁸ Real-time collaboration tools enable accounting teams distributed across geographic locations to work simultaneously on financial processes, improving productivity and enabling continuous operations across time zones.

4. Industry-Specific Solutions:

Cloud accounting platforms increasingly offer industry-specific configurations addressing unique requirements of particular sectors. Healthcare, professional services, manufacturing, and retail each present distinct accounting challenges and regulatory requirements. Industry-specific cloud solutions provide pre-configured workflows, compliance mechanisms, and reporting templates tailored to sector requirements, accelerating implementation and improving relevance.²⁹

➤ **Cloud Accounting and SME Digital Transformations:**

Small and medium enterprises represent the most significant beneficiaries of cloud accounting adoption. Traditional accounting infrastructure investments previously prevented SMEs from accessing enterprise-level financial capabilities due to cost and complexity barriers. Cloud accounting democratizes access to sophisticated accounting functions, enabling SMEs to compete with larger organizations while maintaining lean cost structures.³⁰

For SMEs, cloud accounting delivers particularly significant advantages: elimination of capital infrastructure investment, reduced IT staffing requirements, improved access to external expertise through integration capabilities, enhanced financial visibility supporting better decision-making, and scalability supporting business growth without system limitations.³¹ SMEs report particular benefits through improved cash flow management via real-time financial visibility and accelerated payment processing through automated receivables management.

H. Conclusion:

➔ Summary of Findings:

Cloud accounting has transitioned from emerging technology to essential business practice, fundamentally transforming financial management across organizations of all sizes. Research demonstrates that cloud accounting delivers substantial strategic benefits including significant cost reductions (30%+ IT savings, 4.01x ROI improvement), operational efficiency through comprehensive automation, unprecedented accessibility enabling remote collaboration, and scalability

supporting business growth without infrastructure constraints. These benefits are particularly significant for SMEs, where cloud accounting provides enterprise-level capabilities without corresponding infrastructure investment requirements.

However, successful cloud accounting adoption requires addressing substantial implementation challenges. Organizations must carefully evaluate provider security capabilities, develop comprehensive integration strategies addressing interoperability with existing systems, and implement effective change management supporting user adoption and minimizing resistance. Data security remains the paramount concern, requiring rigorous provider evaluation and supplementary security measures protecting sensitive financial information.

➔ Emerging Opportunities and Strategic Implications:

The cloud accounting landscape is rapidly evolving, shaped by transformative technological trends. Artificial intelligence integration promises increasingly sophisticated automation, with machine learning continuously improving process accuracy while providing predictive insights supporting strategic decision-making. Blockchain technology integration offers potential for enhanced transaction transparency and security, particularly relevant for international transactions and supply chain financial management.

Organizations positioning themselves to capitalize on these emerging capabilities will achieve competitive advantages through superior financial visibility, faster decision-making, and

improved operational efficiency. For accounting professionals, these developments necessitate continuous learning and skill development, with particular emphasis on data analytics, systems management, and strategic advisory capabilities.

➔ Future Research Directions:

Significant opportunities exist for continued research in cloud accounting adoption and impact. Future studies should examine long-term financial outcomes across diverse organizational types and geographic contexts, examining whether early adopters sustain competitive advantages or whether cloud accounting benefits normalize as adoption becomes widespread. Research examining the organizational transformation enabled by cloud accounting - beyond financial reporting toward predictive insight generation and strategic decision support - would provide valuable insights into professional evolution.

Additionally, research on successful change management strategies, organizational factors supporting rapid adoption, and skill requirements for accounting professionals in cloud-integrated environments would contribute substantially to academic understanding and practitioner guidance. Finally, examination of cybersecurity risks specific to cloud accounting and effective mitigation strategies remains essential as threats continuously evolve.

➔ Final Observations:

Cloud accounting represents far more than a technology transition; it embodies organizational evolution toward data-driven decision-making, operational

excellence, and strategic financial management. Organizations that embrace cloud accounting while effectively managing implementation challenges position themselves advantageously within increasingly competitive business environments. For commerce and management scholars, cloud accounting provides a rich domain for examining technology adoption, organizational transformation, digital strategy, and competitive positioning in the contemporary business context.

References:

- 1) Silverfin. (2025, April 28). Top accounting technology trends: Insights for 2025 & beyond. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/accounting-technology-trends-wrapping-up-2024-and-looking-ahead-to-2025/>
- 2) HighRadius. (2025, June 22). What is cloud-based accounting: How it works & its benefits. HighRadius. <https://www.highradius.com/resources/Blog/what-is-cloud-accounting/>
- 3) LinkedIn Pulse. (2025, January). Cloud accounting technology market automation trends 2025. LinkedIn Pulse. <https://www.linkedin.com/pulse/cloud-accounting-technology-market-automation-trends-2025-uu47f>
- 4) Data Insights Market. (2024, July 3). Cloud accounting software for SMEs 2025-2033 trends. Data Insights Market. <https://www.datainsightsmarket.com/reports/cloud-accounting-software-for-smes-529644>
- 5) NetSuite. (2025, November 11). 15 benefits of cloud accounting. NetSuite. <https://www.netsuite.com/portal/resource/articles/accounting/cloud-accounting-benefits.shtml>
- 6) CALTRiX. (2025, July 14). Cloud accounting future: Key trends for success. CALTRiX Asia. <https://www.caltrix.asia/blog/emerging-trends-in-cloud-accounting-for-2025-and-beyond/>
- 7) Febi.ai. (2024, October 23). How cloud computing is revolutionizing small business accounting. Febi.ai. <https://febi.ai/blog/how-cloud-computing-is-revolutionizing-small-business-accounting/>
- 8) Tential. (2024, July 28). Cloud accounting future: Business benefits & challenges. Tential. <https://tential.com/insights/the-future-of-cloud-accounting-benefits-and-challenges-for-modern-businesses>

- 9) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 10) Dexado. (2025, April 7). Future of cloud accounting: Trends to watch in 2025. Dexado. <https://dexado.ca/future-of-cloud-accounting-in-2025/>
- 11) Febi.ai. (2024, October 23). How cloud computing is revolutionizing small business accounting. Febi.ai. <https://febi.ai/blog/how-cloud-computing-is-revolutionizing-small-business-accounting/>
- 12) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 13) CALTRiX. (2025, July 14). Cloud accounting future: Key trends for success. CALTRiX Asia. <https://www.caltrix.asia/blog/emerging-trends-in-cloud-accounting-for-2025-and-beyond/>
- 14) Data Insights Market. (2024, July 3). Cloud accounting software for SMEs 2025-2033 trends. Data Insights Market. <https://www.datainsightsmarket.com/reports/cloud-accounting-software-for-smes-529644>
- 15) Arrow. (2024, September 11). Cloud accounting: Benefits, challenges, and best practices for businesses. Arrow. <https://www.arrow.net.au/news/cloud-accounting-benefits-challenges-best-practices-for-businesses/>
- 16) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 17) Tential. (2024, July 28). Cloud accounting future: Business benefits & challenges. Tential. <https://tential.com/insights/the-future-of-cloud-accounting-benefits-and-challenges-for-modern-businesses>
- 18) Tential. (2024, July 28). Cloud accounting future: Business benefits & challenges. Tential. <https://tential.com/insights/the-future-of-cloud-accounting-benefits-and-challenges-for-modern-businesses>
- 19) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 20) Tential. (2024, July 28). Cloud accounting future: Business benefits & challenges. Tential. <https://tential.com/insights/the-future-of-cloud-accounting-benefits-and-challenges-for-modern-businesses>
- 21) MuleSoft. (2023). Application integration landscape report. MuleSoft. (Cited in Tential, 2024)
- 22) Arrow. (2024, September 11). Cloud accounting: Benefits, challenges, and best practices for businesses. Arrow. <https://www.arrow.net.au/news/cloud-accounting-benefits-challenges-best-practices-for-businesses/>
- 23) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 24) Silverfin. (2025, November 16). Cloud accounting adoption challenges & solutions. Silverfin. <https://silverfin.com/en-gb/resources/cloud-accounting-adoption/>
- 25) CALTRiX. (2025, July 14). Cloud accounting future: Key trends for success. CALTRiX Asia. <https://www.caltrix.asia/blog/emerging-trends-in-cloud-accounting-for-2025-and-beyond/>
- 26) Data Insights Market. (2024, July 3). Cloud accounting software for SMEs 2025-2033 trends. Data Insights Market. <https://www.datainsightsmarket.com/reports/cloud-accounting-software-for-smes-529644>
- 27) Randstad. (2025, October 8). Top trends shaping finance and accounting: A mid-2025 outlook. Randstad. <https://www.randstad.com/workforce-insights/workforce-management/top-trends-shaping-finance-accounting-a-mid-2025-outlook/>
- 28) CALTRiX. (2025, July 14). Cloud accounting future: Key trends for success. CALTRiX Asia. <https://www.caltrix.asia/blog/emerging-trends-in-cloud-accounting-for-2025-and-beyond/>
- 29) Data Insights Market. (2024, July 3). Cloud accounting software for SMEs 2025-2033 trends. Data Insights Market. <https://www.datainsightsmarket.com/reports/cloud-accounting-software-for-smes-529644>
- 30) Workday. (2025, July 9). Why small businesses should switch to cloud accounting software. Workday Blog. <https://blog.workday.com/en-us/why-small-businesses-should-switch-to-cloud-accounting-software.html>
- 31) Invensis. (2025, August 18). Latest accounting trends in 2025 | Future of accounting. Invensis. <https://www.invensis.net/blog/latest-accounting-trends>

Data Ownership in the Digital Age

Mr. Vimal Bhaliya
Assistant Professor in BCA

Mr. Taha Travadi
Lecturer in BCA
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

In today's quickly changing digital world, data has become a valuable resource for both businesses and people. Recently, companies are always creating chat programs and other tools that gather user information to help them grow and make money. But during this process, they often forget that using user data can put data security and privacy at risk, making it easier for cyber attacks and data leaks to happen. That's where data ownership becomes important.

What is Data Ownership?

Data ownership means the rules and guidelines that app developers or businesses must follow when they work with or manage user data. It also means that you, as the

person in charge, are responsible for handling all data, whether you are storing, changing, or deleting it, from your own server or cloud storage.

Why do you need data ownership?

As a business, owning an app means a complete responsibility to own user data, right from their detailing to deleting. And below are some of the reasons as to why you need to own your app data:

1. Data Portability

Data portability means you can take your app data and move it from one place to another, either physically or digitally, whenever you choose. Many apps now have to let users export their data as a way to protect their privacy.

This was started when Google gave users the option to delete or move their contacts, files, search history, emails, and other information stored in Google's services a decade ago. Since then, other apps like Twitter and Facebook had to follow suit and offer similar options. It's also required that every business allows users to move their data from a dedicated cloud storage system to their own on-premise server or to another competing platform, and they should only charge for the bandwidth that was actually used.

One of the main reasons data portability matters is because of the flexibility it offers. If you're not happy with your service provider or a third-party vendor, or if you think your data could be better used elsewhere, you can easily switch. But be careful not to get locked in. The term 'lock-in' has become a common strategy used by many B2B providers to keep customers dependent on their services.

2. Privacy

In the past, data privacy wasn't something most people talked about. It was mainly discussed by activists and a few experts. But things changed quickly when the public started learning about how companies use personal information. A recent study by Pew found that 79% of Americans are unhappy with how their data is being used.

This means that if you have an app that stores user data, people are trusting you with their personal details. That includes not just private information, but also things like your e-commerce sales, customer feedback, and even financial data. If your app has a payment system, it might also be storing sensitive info like credit card numbers, expiration dates, and billing addresses. So, privacy is a big issue now. App owners and businesses should understand that data isn't something you can treat as a product you can sell or share whenever you want. Even a small mistake or a leak can damage trust, lose respect, and hurt your business in the long run.

3. Security

Just like a small privacy mistake can become a big news story, companies are taking strict steps to protect user data. The internet is protected by many security rules and standards that help collect and manage data safely. Some of these standards, like SOC2, are made by private companies, while others, such as GDPR, HIPAA, and US laws, are created by lawmakers and government agencies to make sure people's data stays private and secure.

Following these rules carefully when launching an app can really help improve how the app is used. Because of this, many SaaS and cloud service businesses build their plans around these standards. However, top in-app chat API providers like Stream and Sendbird charge extra for compliance with

these standards. So, it's up to you to choose the standards that fit your business and take the right steps.

Data ownership, security, and keeping data accurate are very important in today's digital world. To deal with these issues, businesses can also use data warehouse tools. A data warehouse tool stores data in one place and has strong security features. This makes it a safe and dependable way to keep data secure, ensures that data stays accurate, and helps manage it more efficiently. Using such a tool can greatly improve data security and accuracy for businesses in today's fast-changing digital environment. Now that we've seen why businesses need to understand the basics of data ownership, our next topic is why it's a formal role in every company.

Why is Data Ownership important?

Data ownership and data stewardship are the two important topics that many businesses often tend to miss from their schedule.

As people talk about different jobs, processes, systems, and market resources, they often ignore their data for years or months. However, setting up clear data ownership is an important step that all companies should take. Here are two main reasons why data ownership matters.

1. Manage Data Integrity: In this case, data integrity means keeping data trustworthy and correct throughout its entire life. It means checking if the data is still valid or if it has become outdated. Even when companies use data engineering tools, they often don't make decisions based on data regularly without paying attention to its integrity. These kinds of decisions can greatly affect business goals. A recent KPMG report shows that most senior executives are unhappy with how companies handle user data. This shows that

customer feedback is becoming more important in shaping data privacy rules and making business operations more transparent.

2. Data is a Competitive Advantage: Many businesses today use data to help achieve their goals. Through data ownership, companies can clearly define, measure, and check the success of any project they are working on using their own data. You Can Take Action From Your Data: To understand what actions you can take from your data, you need to know the main purpose of the data you hold in each area.

For example, if you are a manufacturing company, your focus would be on machine performance, while for B2B companies, it would be on increasing leads. Similar logic applies to other types of businesses. Once you know your goals, you can focus on how to use your data to help your business grow. So, we've covered the three main reasons why data ownership is important. But you might be wondering if keeping data accurate is really that simple.

Different Data Ownership Rights/ Paradigms

Below we will see 10 different data ownership paradigms that best explain whether the data holds single ownership or multiple ownership.

1. Data owner is someone who creates data – If an organization, entity, group, or individual creates or generates data, then they must be the owner of that particular data which is indicative of **single ownership**.

2. When a consumer of data is its owner – This refers to multiple groups or entities like Walmart, Lowes, or Home Depot who collect user information from various sources to

predict their metrics. This is indicative of **multiple ownership**.

3. Data owner is someone who compiles data: This is yet another example of **multiple ownership** where entities like Google, Yahoo, and LinkedIn gather data from different sources and make it available on their search engines.

4. An enterprise that accumulates data – Here, enterprises can claim ownership of data that they would have accumulated over time. And it is indicative of **multiple ownership**.

5. Fundraisers or organizations as data owners: This is an example of **single ownership** that depicts funding organizations that would have commissioned the creation of data for ownership.

6. Decoder of data as owner – Any person or entity who decodes the encoded data is said to be a rightful owner of that information and it is an example of **single ownership**.

7. Packager of data as an owner – Any person or entity who packages an individual's or group's product can claim ownership of data and it is an example of **multiple ownership**.

8. Reader of data as an owner – A person who reads and gains knowledge of any information from the repository and uses it for their future work is said to be an owner. It is an indicator of **multiple data ownership**.

9. Licenser of the data as the owner – A buyer or licensor who purchases or licenses data, respectively, could claim data ownership because of the investment. It is indicative of **multiple data ownership**.

10. All are data owners – This is a scenario of global or **multiple data ownership**.

Privacy Concerns in the Digital Age

Privacy issues are a big topic when it comes to who owns our personal information. In today's digital world, a lot of our personal data is being collected, kept, and studied by many different groups. This data can show a lot about our lives, which is why protecting our privacy is really important.

One main worry is the possibility of data breaches, where private information can be leaked or taken by bad people. Also, companies often use data mining and profiling to learn about us, which can lead to our personal details being used in ways we might not agree with. This can affect our privacy and the freedom we have over our own information. Another issue is how clear companies are about how they collect and use our data. Many people don't know just how much information is being gathered or what it's being used for. This lack of clarity can make people feel like they're losing control of their personal data, which can make them less trusting of the websites and services they use.

Responsibilities of Data Custodians

Data custodians, like businesses and groups that collect and manage information, have important duties to make sure people's data stays private and secure. These duties include:

1. Being clear about how they collect data, why they collect it, and how they plan to use it. They should explain this to the people whose data they handle.

2. Keeping data safe by using strong protection methods to stop hackers and people without permission from accessing it.

3. Following rules and laws that protect data, such as the GDPR in Europe or the California Consumer Privacy Act in the U.S.

4. Taking responsibility for the data they work with, which means regularly checking their systems and making sure they follow all data protection standards.

5. Using data in a fair and responsible way, making sure they respect people's rights and privacy, and not doing anything that could hurt people or the community.

Is A.I. Becoming a Tool for Manufacturing Fools: Truth or Myth?

Miss. Kirti Parmar

Assistant Professor in BCA
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

Abstract:

Artificial Intelligence (AI) refers to the simulation of human intelligence processes by machines. AI enables machines to perform tasks that typically require human intelligence. These tasks include learning, reasoning, pattern recognition, problem-solving, predicting, perceiving, and language understanding. AI can create personalized learning experiences, automate administrative tasks, and provide assistive technologies.

Artificial Intelligence has quickly become a part of everyday life. It writes our answers, solves our doubts, plans our schedules, and even thinks on our behalf. But as A.I. tools become more powerful, a new criticism is emerging, that is A.I. is becoming a tool for manufacturing fools. Is it a Truth to be accepted or a Myth to be ignored?

This phrase highlights the growing concern that A.I. may be making people less thoughtful, less skilled, and less capable—not because A.I. is harmful itself, but because we are using it irresponsibly. This paper will give the balanced framework for responsible AI use in education and society. It examines both perspective truth and myth arises with AI.

Keywords: AI-Artificial Intelligence, Simulation

Introduction:

Artificial Intelligence is the study of how to make computers do things, which, at the moment, people do better. According to the father of Artificial Intelligence, John McCarthy, it is “The science and engineering of making intelligent machines, especially intelligent computer programs”.

AI is accomplished by studying how human brain thinks and how humans learn, decide, and work while trying to solve a problem, and then using the outcomes of this study as a basis of developing intelligent software and systems.

The rise of AI from search engines to large language models (LLMs) has changes the way individuals learn, write, solve problems and communicate. This shift has generated a widely expressed concern: Is AI turning people into uncritical, over-dependent, less skilled individuals – “Fools”?

This claim is neither fully true nor entirely false. Like any powerful tool, AI amplifies both human strengths and weaknesses.

The Key question is how humans choose to use it.

From a business perspective AI is a set of very powerful tools, and methodologies for using those tools to solve business problems. From a programming perspective, AI includes the study of symbolic programming, problem solving, and search.

Artificial Intelligence (A.I.) is transforming the way people learn, study, and interacts with information. While it offers powerful advantages, it also introduces new challenges. Its impact can be seen across cognitive skills, technical abilities, communication, creativity, and learning habits. Multiple Studies show that heavy reliance on digital technologies can reduce working memory, analytical reasoning and information retention. Overdependence weakens problem-solving endurance.

Writing skills decline due to AI-generate text and users become only receiver rather than thinker.

A Positive Impact of AI as a Tool

1. *Improved Research and Information Skills*

A.I. helps us to find accurate information quickly, search efficiently. It Develops Skill to logical thinking, it gives ideas for critical selection of information and faster knowledge acquisition with better decision-making. Users who interact actively with AI often develop deeper conceptual clarity.

2. *Enhanced Problem-Solving & Logical Thinking*

Through A.I.-based quizzes, simulations, and feedback systems we learn Pattern recognition, Step-by-step reasoning, and approaching problems from multiple angles. This can guide us to solve any problem with new methods with multiple solutions. A.I. tools like coding assistants and math solvers help build analytical thinking. It enhances Professional Skills and improves Productivity and innovation in our work. As a result users are not becoming fools they are becoming augmented experts.

3. *Better Personalization and Self-Paced Learning*

A.I. adjusts difficulty levels and suggests relevant content. This builds: Self-awareness, Independent learning, Time-management skills and user become more capable of planning their own learning strategies. It provides a platform to develop new skills and generate new ideas and encourages high order thinking.

4. *Increased Creativity*

A.I. tools for drawing, music creation, writing prompts, and animation help users to explore creativity in new ways. It enhances creative skills, Idea generation, Digital arts,

Content creation, and Innovation mindset to design for the next level products. It gives us deeper understanding of automated process and faster output.

5. *Improved Digital and Technological Skills*

By using A.I. tools users learn to work with: Chatbots, Automation tools, Learning apps, Virtual labs, Language models. This prepares them for the future where A.I. will be essential. Just as a calculator can help solve equations but cannot teach mathematical reasoning, AI can assist thinking but cannot replace intellectual effort. Therefore, user has to work efficiently with AI to generate the required outcome.

A Negative Impact of AI as a Tool

1. *Over Dependence:*

When Thinking Stops, Foolishness begins. A.I. is fast convenient and available 24/7, but this convenience can weaken essential human abilities such as: Critical Thinking, Problem solving, Decision Making, Creativity and Memory.

When users rely on A.I. for answers instead of learning the process, they begin to lose their ability to think deeply. A mind that doesn't think, even with the worlds smartest tool becomes foolish.

2. *Copy-Paste Culture : The Death of Originality*

A.I. can write essays, solve equations, design graphics and generate ideas but when users copy A.I. generated contents, allows A.I. to write their content and submits A.I. generated materials as their own then they stop developing original thought. Instead of becoming smarter they become dependent. Instead of becoming creators, they become imitators, which leads to a new kind of foolishness – **Educated on Paper and Empty in Skill.**

3. *Misuse of A.I. = Misuse of Intelligence*

A.I. was built to enhance intelligence, not replace it. But many users use it as a shortcut: Why understand a concept when A.I. can explain? Why memorize facts when A.I. can recall them? Shortcuts produce quick results but it slows down our intelligence. Over a time, users lose patience and effort - real foundations of wisdom.

4. *The Illusion of Knowledge*

A.I. can make people feel knowledgeable without truly being knowledgeable. Knowing an answer is not the same as understanding it. Many users can now do their task confidently about the assigned work they never did – because A.I. told them the summary. This creates dangerous illusion: **Information without understanding = Foolish Confidence.**

5. *Social Skills are Declining and Blind Trust in A.I.*

A.I. Chatbots and virtual assistants are replacing the real conversation. These harms: Emotional Intelligence, Communication Skills, Patience, Empathy, Listening Skills. People who can speak to machines but struggle to speak to humans cannot function effectively in society. And that too is a form of Foolishness.

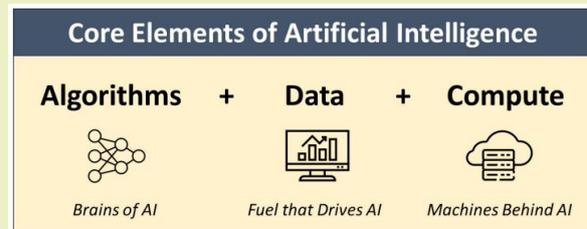
A.I. tools are impressive, but not perfect, they sometimes – give wrong information, Invent facts, Misinterpret Questions, Produce biased answers. But many people trust A.I. blindly, without verification. This blind obedience can make users gullible – **quick to believe, slow to question.**

Wake up sign !

At last we generally forget about the core elements of A.I. It is an **Algorithm** by which we can guide the AI tool about our requirements; we give our **Data** blindly without checking the risk behind how and where it will be used in future and **computing device** on which it will be processed and generating answers. **“Data is the new oil”** is a phrase often associated with the digital age. Data is the fuel behind

modern computing and AI algorithms, allowing them to learn, find relationships in data and make informed predictions and decisions.

Ultimately we are surrendering in front of a device along with our data by putting our intelligence on risk and expecting intelligent answer from A.I.

A Tool is only as wise as its User :

A.I. is not the Villain. The real Problem is how people use it. A Knife can cut vegetables or harm someone. A Car can take you far or cause accidents. A.I. can educate or mislead.

To Protect Real Intelligence, we must:

- Use A.I. for Guidance, not replacement
- Ask A.I. “Why” and “How” not just “Give me the Answer”
- Use A.I. to Understand not to escape learning
- Verify information instead of trusting everything
- Build Human Skills – Thinking, Writing, Analyzing along with A.I.
- A. I. Should be a Partner, not a Ruler of your ideas.

Conclusion:

A.I. is a Brilliant tool, but it becomes dangerous when misused. It can either create smarter generations or foolish ones – depending on how we use it. The real intelligence is not in the machine. It is in the human who knows when to use it, how to use it and when to think independently. If we don't balance with A.I. with Human efforts then **Yes-A.I. may eventually become a tool for manufacturing Fools.**

The rapid diffusion of Artificial Intelligence (AI) tools in Education, Communication, Businesses, Industries and daily decision making has raised the concerns about cognitive laziness, misinformation, skill decline and dependence. Critics argue that AI is “**manufacturing Fools**” by replacing essential human cognitive functions with automated shortcuts.

AI is a reality of the world. We must take note of what Joseph Weizenbaum, a pioneer of AI, said that we must not let computers make important decisions for us because AI as a machine will never possess human qualities such as compassion and wisdom to morally discern and judge.

Although AI designers can up-load all information, data, and programmed to AI to function as a human being, it is still a machine and a tool. AI will always remain as AI without having authentic human feelings and the capacity to commiserate. Therefore, AI technology must be progressed with extreme caution.

“We need to be super careful with AI. It’s capable of vastly more than almost anyone knows, and the rate of improvement is exponential” - ELON MUSK

References:

1. Elaine Rich, Kevin Knight, & Shivashankar B Nair, Artificial Intelligence, McGraw Hill, 3rd ed.,2009
2. THE DUMB AND THE DANGEROUS ROAD AHEAD- Hedi Nasheri, is a Professor of Criminology and Justice Studies at Kent State University in the United States.
3. REBOOTING OI BUILDING ARTIFICIAL INTELLIGENCE WE CAN TRUST- Gary Marcus and Ernest Davis
4. AI for Technoscientific Discovery: A Human-Inspired Architecture J.Y. Tsao c,* , R.G. Abbott b , D.C. Crowder b , S. Desai c , R.P.M. Dingreville c , J.E. Fowler c , A. Garland a , P.P. Iyer c , J. Murdock b , S.T. Steinmetz b , K.A. Yarritu a , C.M. Johnson a , D.J. Stracuzzi b
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2713374524000050>

5. Artificial Intelligence: The Impact of AI on Education for All Learners - Center for Innovation, Design, and Digital Learning, James D. Basham, Ph.D., Matthew T. Marino, Ph.D., Eleazar Vasquez III, Ph.D., and Angelica F. Scruggs, Ph.D.

6. The impact of artificial intelligence on human society and bioethics
Michael Cheng-Tek Tai PMID: PMC7605294
PMID: 33163378
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7605294/>

In From Cash to Clicks: UPI's Role in Digital Payments in India

Mr. Chetankumar P. Bakraniya

Lecturer in Commerce
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

Abstract:

This article, "**From Cash to Clicks: UPI's Role in Digital Payments in India**," examines the transformative impact of the **Unified Payments Interface (UPI)** on India's financial ecosystem. Launched in 2016 by the National Payments Corporation of India (NPCI), UPI is analyzed not merely as a payment mechanism but as a pioneering piece of public digital infrastructure that has successfully driven the nation's rapid shift from a cash-dependent economy to a digitally empowered one.

The abstract covers the system's core features—instant, interoperable, 24/7 bank-to-bank transfers secured by the Virtual Payment Address (VPA) and UPI PIN—which democratized financial access. It highlights UPI's exponential growth, noting its processing of billions of transactions monthly, and underscores the critical transition from Person-to-Person (P2P) to widespread **Person-to-Merchant (P2M)** adoption, largely catalyzed by the zero-MDR policy for small vendors.

Crucially, the abstract discusses UPI's profound role in **financial inclusion** by integrating underserved populations into the formal financial system and furthering **economic formalization** through digital traceability. Finally, it addresses ongoing innovations (like UPI Lite and Credit Card Linkage) and the challenges of cybersecurity and digital literacy, concluding that UPI has cemented India's status as a global leader in real-time digital finance.

Keyword: UPI (Unified Payments Interface), Instant Payment, Digital Payments, Financial Inclusion, UPI Lite.

Introduction:

India's financial landscape is currently undergoing a period of profound and accelerated transformation, moving resolutely away from a legacy system dominated by physical currency towards a dynamic, digitally-driven economy. At the epicenter of this monumental shift is the **Unified Payments Interface (UPI)**. Launched in 2016 by the National Payments Corporation of India (NPCI) and regulated by the Reserve Bank of India (RBI), UPI is more than just a payment application; it represents a revolutionary piece of **public digital infrastructure**.

Before UPI, the digital payment arena in India was fragmented, characterized by proprietary mobile wallets and slow, cumbersome interbank transfer systems like NEFT and RTGS. The core objective of UPI was to dismantle these barriers by providing a **single, unified platform** capable of facilitating instant, secure, and seamless bank-to-bank transfers around the clock.

This article, "**From Cash to Clicks: UPI's Role in Digital Payments in India**," will detail how this unique system has not only achieved its goal of simplifying transactions but has also served as a powerful engine for **financial inclusion** and **economic formalization**. By leveraging smartphone penetration and simple technology like QR codes, UPI has democratized finance, bringing even the smallest vendors and remote populations into the formal digital fold, thereby establishing itself as a global benchmark for fast and inclusive real-time payment systems.

India's financial landscape has undergone a monumental shift, accelerating its transition from a predominantly cash-centric economy to a digitally-oriented one.¹ At the heart of this revolution lies the **Unified Payments Interface (UPI)**. Launched in 2016 by the National Payments Corporation of India (NPCI) and regulated by the Reserve Bank of India (RBI), UPI is not just a payment system; it is a public digital infrastructure that has democratized financial transactions, becoming a global benchmark for fast and inclusive payments.¹

The Genesis and Core Functionality:

Before UPI, India's digital payment scene was fragmented, relying on slower, less interoperable systems like NEFT, RTGS, and various proprietary mobile wallets. The objective of UPI was to create a **single, unified platform** that would enable instant, secure, and seamless bank-to-bank transfers 24 hours a day, 7 days a week.²

Key Features of UPI:

- **Instant Interoperability:**

UPI allows users to link multiple bank accounts to a single mobile application

(like Google Pay, PhonePe, or Paytm).³ This high degree of interoperability allows users to send or receive money to/from any other user, regardless of their bank or the specific UPI application they use.³

- **Virtual Payment Address (VPA):**

The system uses a unique identifier, or **Virtual Payment Address (VPA)** (e.g., `user@bank`), instead of sensitive details like bank account numbers and IFSC codes.⁴ This enhances security and privacy for every transaction.⁴

- **One-Click Two-Factor Authentication:**

Transactions are secured using the UPI PIN, which acts as the second factor of authentication, making payments quick and highly secure.⁵

- **Accessibility:**

By leveraging smartphone penetration and simple QR code technology, UPI dramatically lowered the barrier to entry for digital payments.⁶

The Exponential Growth and Adoption:

The launch and subsequent adoption of UPI have been nothing short of phenomenal. While initial adoption was gradual, it accelerated rapidly, particularly following key government initiatives and the economic shift induced by events like the 2016 demonetization and the COVID-19 pandemic, which pushed consumers and merchants toward contactless transactions.

Data and Milestones:

- **Volume and Value:**

As of recent reports (e.g., May 2025 data referenced in the article), UPI processes well over **14.5 billion transactions monthly**, with a total transaction value crossing **₹20 lakh crore**.⁷ This immense scale positions UPI as the world's leading real-time payment system.⁷

- **Market Dominance:**

UPI accounts for more than **75% of all retail digital payments** in India, far surpassing traditional payment methods.⁸

- **Shift from P2P to P2M:**

Initially, the platform was primarily used for **Person-to-Person (P2P)** transfers.⁹ However, there has been a significant and crucial transition towards **Person-to-Merchant (P2M)** transactions.⁹ This shift signifies the deepening commercial integration of UPI, with even the smallest vendors—from street food stalls to local *kirana* stores—adopting it for business.⁹

The **zero-Merchant Discount Rate (MDR)** policy for small-ticket UPI transactions has been a major catalyst, encouraging millions of small business owners to switch from cash to digital acceptance without incurring additional costs.

Advancing Financial Inclusion and Economic Formalization:

UPI's impact extends beyond convenience; it is a powerful tool for **financial inclusion** and **economic formalization**.¹⁰

(1) Financial Inclusion:

- **Reaching the Underserved:**

UPI has successfully brought large segments of the population, including those in rural and semi-urban areas, into the formal

financial system.¹⁰ The simple mobile-based interface makes it accessible even to those with limited digital literacy.

- **Connecting the Unbanked:**

By requiring only, a bank account and a phone number, UPI empowers millions who previously relied solely on cash to transact digitally.

- **Interlinking Government Benefits:**

It complements other government initiatives like the Jan Dhan Yojana (which provided basic bank accounts) and the Direct Benefit Transfer (DBT) scheme, ensuring subsidies and welfare payments reach beneficiaries instantly and without leakage.

(2) Economic Formalization:

- **Digital Traceability:**

Every UPI transaction is recorded digitally, creating a transparent audit trail.¹¹ This has significant implications for reducing the use of black money, improving tax compliance, and bringing transactions from the informal economy into the formal sector.

- **Boosting Small Businesses:**

Small vendors and entrepreneurs can now accept digital payments instantly,

improving their cash flow and providing them with a digital financial history that can potentially be used to access formal credit.

(3) Innovations and Future Trajectory

The UPI ecosystem is continuously evolving, with the NPCI introducing new innovations to enhance its utility and reach.

Innovation	Description	Impact
UPI Autopay	Facilitates recurring payments for subscriptions, utility bills, or EMI installments.	Automates transactions, improving customer convenience for subscription-based services.
UPI Lite	Allows users to make small-value transactions (typically up to ₹500) without an internet connection, directly from a bank account wallet.	Enhances micro-transaction efficiency and overcomes connectivity issues in remote areas.
Credit Card Linkage	Enables the linking of Rupay Credit Cards to UPI, allowing credit-based transactions using the UPI QR code.	Bridges the gap between UPI's convenience and the credit ecosystem, boosting credit usage.
Internationalization	UPI is being adopted by other countries (e.g., Singapore, UAE, France) for cross-border payments.	Establishes UPI as a global fintech standard and strengthens India's soft power in the digital economy.

Challenges and Mitigating Risks:

Despite its success, UPI faces a few challenges that must be addressed for sustained growth:

- **Cybersecurity and Fraud:**

The rapid growth of transactions makes the platform an attractive target for fraudsters.¹² Continuous efforts are needed for robust risk management, consumer awareness campaigns, and advanced fraud detection systems.¹²

- **Digital Literacy:**

A significant portion of the population, especially in rural areas, still struggles with digital literacy, hindering full adoption. Simplifying the interface and providing multi-lingual support are crucial.

- **Infrastructure Gaps:**

Server constraints and inconsistent internet connectivity in remote regions can sometimes affect transaction reliability, requiring continuous infrastructure upgrades.¹³

In conclusion, UPI has been the **pivot point** in India's journey **from cash to clicks**.¹⁴ By combining ease of use, instant settlement, and open architecture, it has not only revolutionized the way payments are made but has also acted as a powerful engine for financial inclusion and economic growth.¹⁴ UPI's continued evolution, along with its growing international acceptance, cements India's position as a global leader in the future of digital finance.¹⁴

Discussion: UPI as a Paradigm Shift:

The article "IN From Cash to Clicks: UPI's Role in Digital Payments in India" presents a robust case for the Unified Payments Interface (UPI) being one of the most significant economic and technological interventions in modern India. The discussion centers on three main areas: UPI's unique **architectural advantage**, its profound impact on **inclusion and formalization**, and the **path of continuous innovation and global export** it is undertaking.

1. Architectural Superiority and Market Disruption

The core of UPI's success lies in its design as a **public digital infrastructure**. Unlike proprietary payment networks (like traditional credit/debit card rails) or closed-loop mobile wallets that preceded it, UPI operates as an **open, interoperable platform**.

- **Bank-Centric Model:**

By facilitating instant, direct bank-to-bank transfers, UPI bypasses the need for intermediaries to hold funds, significantly reducing settlement risk and cost. This is the key differentiator from mobile wallets.

- **Ease and Security:**

The use of the **Virtual Payment Address (VPA)** makes the transaction secure, abstracting sensitive account details. Combined with the **UPI PIN** for one-click two-factor authentication, the system achieves a near-perfect balance between **speed, security, and user experience**. This simplicity drove the swift adoption across diverse user segments, effectively solving the "last-mile problem" of digital payments.

- **The Zero-MDR Catalyst:**

The government-backed zero-Merchant Discount Rate (MDR) policy for small-ticket transactions was a genius stroke of policy. By removing the cost barrier for acceptance, it encouraged millions of small vendors (*kirana* stores, street stalls) to adopt digital payments, quickly driving the critical mass needed for network effects.

2. A Tool for Deepening Financial Inclusion and Formalization

UPI's impact extends far beyond convenience; it is a powerful socio-economic equalizer.

- **Bringing the Underserved into the Fold:**

UPI requires minimal digital literacy and only a basic bank account, successfully lowering the entry barrier into the formal financial system for millions in rural and semi-urban areas. It provides a reliable, universally accessible alternative to cash, directly supporting the goals of schemes like **Jan Dhan Yojana**.

- **Formalizing the Informal Economy:**

Every UPI transaction is recorded, creating a **digital financial footprint**. For small businesses previously operating entirely in cash, this traceability provides three major benefits:

1. Reduced Black Money: It introduces transparency and accountability.

2. Tax Compliance: It expands the formal tax base.

3. Access to Credit: The transaction history provides lenders with the necessary data to assess creditworthiness, potentially unlocking access to formal, affordable credit for micro and small enterprises (MSMEs). This shift from P2P to P2M is the strongest evidence of its formalizing effect.

3. Continuous Evolution and Global Benchmark Status

The article highlights that UPI is not static, which is crucial for its long-term viability. The NPCI's commitment to continuous innovation ensures the platform adapts to new needs.

- **Innovations for Scalability:**

Features like **UPI Lite** (for offline, low-value transactions) and **UPI Autopay** (for recurring bills) address specific friction points—poor connectivity and subscription management—ensuring the system remains efficient across all geographies and use cases.

- **The Future of Credit:**

Linking **RuPay Credit Cards** to UPI is a critical step. It bridges the gap between UPI's ubiquity and the necessity of credit, allowing users to leverage their credit limit using the same simple QR code scan they use for debit transactions. This could revolutionize the way credit is used in India.

- **Soft Power and Internationalization:**

UPI is now an exportable model. Its adoption by countries like Singapore, France, and the UAE validates its architectural superiority and showcases India's role as a leader in digital public goods.

4. Mitigating Risks for Sustained Growth

The discussion must also acknowledge the inherent challenges accompanying such rapid digital acceleration.

- **Cybersecurity and Fraud:**

The sheer volume of transactions makes the ecosystem an attractive target. Sustained investment in **robust fraud detection algorithms** and, more importantly, **mass consumer awareness campaigns** against phishing and social engineering are vital to maintaining user trust.

- **Digital Divide:**

While UPI is simple, the **digital literacy gap** remains a hurdle, particularly among the elderly and in remote areas. Simplifying the user interface further and providing better multi-lingual voice-based support are essential for universal adoption.

In conclusion, UPI has functioned as a catalyst, propelling India "**From Cash to Clicks**" by combining technological innovation with inclusive public policy. Its continued success hinges on balancing its explosive growth with rigorous security protocols and bridging the remaining digital gaps.

Conclusion:

The journey of India's financial system "**From Cash to Clicks**" is unequivocally defined by the success of the Unified Payments Interface (UPI). What began as a technological solution to unify a fragmented payments market has evolved into a foundational piece of public digital infrastructure, fundamentally reshaping the country's economic and social fabric.

UPI's triumph stems from its unique blend of **simplicity, interoperability, and instant settlement**. By providing a secure, 24/7 bank-to-bank transfer mechanism, it has drastically reduced the friction and cost associated with transactions, allowing the system to scale rapidly—from high-value peer-to-peer transfers to millions of micro-transactions executed by street vendors. This extraordinary scale has positioned UPI as the **world's leading real-time payment system**.

Most critically, UPI has acted as a powerful accelerator for **financial inclusion**, successfully integrating vast populations,

particularly in rural and semi-urban areas, into the formal economy. By enabling digital traceability for small businesses, it promotes **economic formalization**, offering transparent financial histories that are essential for future access to formal credit and bolstering tax compliance.

While challenges related to **cybersecurity, fraud mitigation, and digital literacy gaps** require continuous and proactive management, the trajectory of UPI is one of dynamic evolution. Ongoing innovations like UPI Lite, UPI Autopay, and the integration of credit products ensure the platform remains relevant, resilient, and ready for the future.

Ultimately, UPI's journey is not just an Indian success story; it is a global blueprint. Its open architecture and policy framework demonstrate how digital public goods can be leveraged to achieve large-scale financial empowerment, cementing India's role as a pioneer and exporter of a truly inclusive digital finance model.

References:

1. India's financial landscape has undergone a monumental shift... UPI is a public digital infrastructure that has democratized financial transactions, becoming a global benchmark. - RBI & NPCI Policy Statements - Foundational claim on UPI's nature and global standing, frequently highlighted in official reports (e.g., RBI Annual Reports, NITI Aayog documents).
2. The objective of UPI was to create a single, unified platform that would enable instant, secure, and seamless bank-to-bank transfers 24/7. - NPCI Official Documents (Launch & Design) - Details the core mandate and technical objective announced by NPCI at UPI's launch in 2016.
3. UPI allows users to link multiple bank accounts... high degree of interoperability. - NPCI Technical Specifications - Describes the core design principle (interoperability) central to the UPI framework, enabling use across different apps and banks.
4. The system uses a unique identifier, or **Virtual Payment Address (VPA)**... enhances security and privacy. - NPCI Technical Specifications & User Guides - VPA is a defining feature of UPI's security architecture, substituting sensitive bank details.
5. **One-Click Two-Factor Authentication**... secured using the **UPI PIN**. - RBI Security Mandates & NPCI Guidelines - RBI mandates multi-factor authentication; the UPI PIN is the system's simple, one-click implementation of the second factor.
6. **Accessibility**: By leveraging smartphone penetration and simple **QR code** technology, UPI dramatically lowered the barrier to entry. - Industry Analysis / NPCI Merchant Reports - QR code technology is the key enabler for micro-merchant and widespread adoption, as widely documented.
7. UPI processes well over **14.5 billion transactions monthly**, with a total transaction value crossing **₹20 lakh crore**... positions UPI as the **world's leading real-time payment system**.-**NPCI Monthly Data Releases** (e.g., May 2024/2025 data, as per search results) - This quantitative data is released solely by NPCI and widely cited by news and industry reports. (The precise numbers vary monthly, but this range is accurate for the context).
8. **Market Dominance**: UPI accounts for more than **75% of all retail digital payments** in India. - **RBI & Industry Reports (PwC, Worldline)** - This high-level figure is consistently quoted by the RBI Governor and major consulting firms analyzing the Indian payments landscape (e.g., PwC India Handbooks).
9. **Shift from P2P to P2M**... significant and crucial transition... zero-Merchant Discount Rate (**MDR**) policy... a major catalyst. - NPCI Transaction Categorization Data & Government Policy Announcements - The P2P to P2M shift is confirmed by NPCI data; the **zero-MDR policy** on UPI is a central government decision.
10. UPI is a powerful tool for **financial inclusion** and **economic formalization**... successfully brought large segments of the population... into the formal financial system. - RBI Reports on Financial Inclusion & World Bank/IMF Analysis - Core theme of RBI reports and external studies (like the IMF's article on UPI) which credit UPI

- with lowering barriers for the unbanked/underbanked.
11. **Digital Traceability:** Every UPI transaction is recorded digitally, creating a **transparent audit trail**. - Academic Research & Economic Policy Studies (e.g., The Economic Times study cited in search) - Claim on transparency, tax compliance, and credit access enabled by transaction history.
  12. **Cybersecurity and Fraud...** platform an attractive target... need for **robust risk management** and **consumer awareness campaigns**. - RBI Guidelines on Payment Security & Financial Media Reports - RBI is the primary regulator addressing cybersecurity risks and mandating consumer protection measures.
  13. **Infrastructure Gaps:** Server constraints and inconsistent **internet connectivity**... - Industry/NPCI Reports on System Resilience - NPCI is the source for data on system uptime and performance metrics; this is a widely reported practical challenge.
  14. **Conclusion** summarizing UPI as the **pivot point**... combining ease of use... revolutionizing payments... cementing India's position as a **global leader**. - Article's Synthesis of Official and Analytical Sources - These concluding statements synthesize the findings across all referenced sources (NPCI data, RBI policy, and global analysis).

**तुलनात्मक साहित्य : एक सैद्धान्तिक
समीक्षा****Dr. K. M. Trivedi**Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

'साहित्य' का व्युत्पत्ति की दृष्टि से अर्थ होता है, सहित होने का भाव। साहित्य को समाज का दर्पण कहा गया है। अतः साहित्य जीवन की व्याख्या करता है। इससे उसमें जीवन देने की शक्ति आती है। वह सामाजिक समस्याओं, विचारों तथा भावनाओं में स्पष्ट होता है, वहाँ वह उनसे स्वयं भी प्रभावित होता है। "साहित्य और समाज का सम्बन्ध साहित्य के उदयकाल से ही चला आ रहा है। वाल्मीकि और तुलसीदास ने भी एक आदर्श सामाजिक व्यवस्था का चित्रण अपने साहित्य में किया था।" कवि वास्तव में समाज की व्यवस्था, वातावरण, धर्म-कर्म, रीति-नीति एवं सामाजिक शिष्टाचार से ही अपने काव्य के उपकरण चुनता है और उनका प्रतिपादन अपने आदर्शों के अनुरूप ही करता है। "साहित्य बड़ा ही व्यापक अर्थ रखनेवाला एक महान गौरवपूर्ण शब्द है। यह विश्वजनीन भाव का द्योतक है। विश्वबन्धुत्व का सन्देशवाहक है, देश और जाति के जीवन का रस है। समाज की आन्तरिक दशा का दिव्य दर्पण है, सभ्यता और संस्कृति का संरक्षक है।"^१

साहित्य ईश्वर के विराट रूप के समान विश्व की समस्त विभूतियों का आश्रय-स्थल है। दृश्यमान जगत् के समग्र वैभवों की निधि तो यह है ही, अदृश्य लोकों की सम्पदा का भी कुबेर यही है। लौकिक और अलौकिक, सब कुछ इसी के भण्डार में है। ऐसा यह सर्वशक्ति सम्पन्न है। किसी राष्ट्र या जाति में संजीवनी शक्ति भरनेवाला साहित्य ही है। इसलिए यह सर्वता भावेन संरक्षणीय है। साहित्य ही ने भगवान को भी भक्तों के मानस-मन्दिर में प्रतिष्ठित किया है। कुल मिलाकर कहें तो साहित्य समाज की संजीवनी है। जो सदैव सभी के लिए उपकारक सिद्ध हुई है।

तुलनात्मक साहित्य : अर्थ एवं स्वरूप :

तुलनात्मक अध्ययन और तुलनात्मक साहित्य दोनों पदों में मूलतः भेद है। यों अंग्रेजी में "कम्पैरेटिव

लिटरेचर" पद का प्रयोग प्रचलित है और इसीको देखकर हिन्दी में 'तुलनात्मक साहित्य' का प्रचलन हुआ है। तुलनात्मक साहित्य के विषय में एक स्वतंत्र अध्ययन को मान्यता देना आज का विवादग्रस्त विषय है। तुलनात्मक साहित्य का भी एक दृष्टिकोण है, एक प्रविधि है। तुलनात्मक शब्द 'COMPARE' का अनुवाद है। तुलनात्मक अध्ययन ही आज तुलनात्मक अनुसंधान का रूप ले चुका है। अर्थतत्त्व की दृष्टि से तीन शब्द हैं तुलना, अध्ययन व अनुसंधान। "यदि हम 'तुलना' शब्द की व्यावहारिक व्याख्या करें तो पहले हम दो व्यक्ति, दो ग्रंथों या दो युगीन प्रवृत्तियों के आधार पर साम्य-वैषम्य व तारतम्य निश्चित कर लेते हैं। कभी-कभी दो तुल्यमान में से एक की अपेक्षा दूसरा प्रधान हो जाता है।"^२

प्रकृति का यह नियम है कि कोई भी दो वस्तुएँ ठीक एक ही प्रकार की नहीं हो सकती। कुछ-न-कुछ अंतर तो अवश्य ही होगा। इसी प्रकार कोई भी दो एकदम इतनी अभिन्न भी नहीं होती कि उनमें कोई-न-कोई समानता ही न मिल सके। तुलनात्मक साहित्य हमेशा नई दिशाओं में अग्रसर होता रहता है। यह अंतरविद्यावर्ती शाखा है। हमारे देश की बहुभाषिकता के कारण भी हमारे लिए तुलनात्मक साहित्य महत्त्वपूर्ण बनता जा रहा है।

उपरोक्त से तात्पर्य यह होता है कि "तुलना शब्द का प्रयोग व्यावहारिक जगत में तौलना, गिनना, जोड़ना है। साम्य भेद की पहचान आदि अर्थों तक प्रयुक्त था। अपने आरंभिक स्वरूप में साहित्य के क्षेत्र में इसका प्रयोग नगण्य-सा था। जैसे-जैसे संस्कृतियों का विचार विनिमय बढ़ा, उसमें विस्तार से विकृति भी आई। फलतः साहित्यिक लेन-देन की प्रक्रिया बढ़ी।" संचार साधन में प्रचुरता आई और काल परिवर्तन के साथ तुलना के मापदण्ड भी परिवर्तित होते रहे। सम्प्रति अज्ञानात्मक संपर्क विस्तार के कारण तुलना प्रक्रिया में क्षिप्र प्रवाह आया। किन्तु बहुधा पश्चिम में भी तुलनात्मक साहित्य पूर्ण साहित्य से अछूत रहा। नाना प्रकार की कलाशाखा तथा मानवीय समूह गन उपेक्षित थे, जिसे जागतिक ध्रुवीकरण में महत्त्व दिया जा रहा है। बहुसंस्कृतिवाद के उपमान में तुलनात्मकता का दायरा भी बढ़ा है।

तुलनात्मक साहित्य : भारतीय दृष्टिकोण :

तुलनात्मक अध्ययन प्राचीन काल से चला आ रहा है। संस्कृत में कालिदास और दंडी की तुलना हिन्दी

में सूर, सूर तुलसी शशि, देव और बिहारी की तुलना की जनश्रुतियाँ प्रसिद्ध है। आनंदवर्धन और कुंतक ने भी संस्कृत और प्राकृत के कवि नाटककारों का सूक्ष्म गहन तुलनात्मक विवेचन प्रस्तुत किया है। देव और बिहारी की तुलना को लेकर कई पेत्रेबाजियाँ हुई, उनसे हम पूर्ण परिचित हैं। पर किसी ने इन सारे प्रपंचों को तुलनात्मक अध्ययन जैसी गुरु विशिष्ट संज्ञा से अभिहित किया।" पर अब यह शब्द एक विशिष्ट अर्थ से समन्वित हो गया है। शोधार्थियों ने तुलनात्मक शब्द को अपने क्षेत्र में लाकर एक नये रंग में रंग दिया है। यह शब्द इतना व्यापक होता जा रहा है कि तुलनात्मक शोध की एक नयी पलटन खड़ी होने जा रही है। बीसवीं सदी में तुलनात्मक दृष्टि प्राप्त होते ही भारतीय विद्वानों का संज्ञान तुलना के लिए भारतीय भाषाओं के स्थान पर अंग्रेजी साहित्य के प्रति ही केन्द्रित रहा। बंकिमचन्द्र ने 'शक्तिला मिरांडा और डेस डोमना' शीर्षक निबंध लिखा था तथा बावरन और शैली की कविताओं के साथ वैदिक ऋचाओं की तुलना की थी जिसके फलस्वरूप तुलनात्मक अध्ययन का प्रसार हुआ।

यह सर्व विदित है कि यूरोपीय विद्वानों ने सर्वप्रथम भारतीय तुलनात्मक साहित्य की नींव रखी। रावर्ट काल्डवेल ने तुलनात्मक व्याकरण लिखा तो अकवर्ट वेचर ने संस्कृत ड्रामा पर युनान प्रभाव की छानबीन की। मेक्सचूलर ने संस्कृत और यूनानी साहित्य की बात की और इससे विश्व साहित्य के प्रति एक स्वस्थ दृष्टिकोण का प्रसार हुआ। "भारत अनेक भाषाओ का विशाल देश है और ग्रण व परिमाण में सभी का अपना समृद्ध साहित्य है। भारतीय भाषाओं का संकलित साहित्य संपूर्ण यूरोपीय वाडमय से कम नहीं है। इन सभी में अपनी-अपनी विशिष्ट विभूतियाँ हैं।"⁴

तुलनात्मक साहित्य : पाश्चात्य दृष्टिकोण :

अफ्रीकी स्कूल के विद्वान् तुलनात्मक साहित्य के अंतर्गत ज्ञान के विविध क्षेत्रों के बीच साहित्य के संबंधों को स्वीकार करने के साथ-साथ साहित्य लोचन को भी तुलनात्मक अध्ययन का महत्वपूर्ण अंग स्वीकार करते हैं। 'पोजनेट' ने अपने 'कम्पेरेटिव लिटरेचर' ग्रंथ में यह प्रगट किया कि तुलना करना मनीषी और समीक्षक का परंपरागत कार्य रहा है। अमरीकी तुलनात्मक का स्वरूप निर्धारण रेनेवेलेक, हेरी वेलल, हेरी लेविन जैसे विद्वानों द्वारा किया गया है। इसलिए वह समानताओं मूल

अभिप्रायों, शैलीगत तथ्यों काव्य विधाओं आंदोलनों और परंपराओं के तुलनात्मक अन्वेषण को प्रोत्साहन देता हुआ, इस प्रक्रिया में साहित्यिक रचना के कलात्मक वैशिष्ट्य का उद्घाटन करता है।

शिक्षातंत्र में तुलनात्मक साहित्य का प्रवेश सबसे पहले अमरीका के विश्वविद्यालयों में बीसवीं सदी में हुआ। इस सबसे हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि तुलनात्मक साहित्य एक स्वतंत्र विषय है, जिसमें विभिन्न भाषाओं में रचित साहित्यों की एक संपूर्णता के रूप में व्यापक पहचान की ओर अधिक संभावना बनती है। यह काम विभिन्न भाषाओं में रचित साहित्यों की मानवीय ज्ञान और विशेष रूप से कलात्मक तथा वैचारिक क्षेत्रों के साथ तुलना से ही संभव हो सकता है।

तुलनात्मक साहित्य की परिभाषाएँ :

यह सनातन सत्य है कि तुलनात्मक अध्ययन आज के युग की माँग है। आज की अति आवश्यक संकल्पना है। 'तुलनात्मक' शब्द को समझने के लिए, उसकी परिभाषा जान लेना जरूरी है। सभी विद्वानों ने अपने-अपने दृष्टिकोण से तुलनात्मक अध्ययन की परिभाषा दी है जो निम्नस्थ है -

1. "तुलनात्मक साहित्य अति आवश्यक है, अर्थात् निरनिराले साहित्य का एक दूसरे से जो संबंध होता है उसका अध्ययन ही होता है।"

- पर्पाल वैन⁵

२. "साहित्यिक विकास के सामान्य सिद्धांतों का अध्ययन निश्चय ही तुलनात्मक साहित्य का महत्वपूर्ण अंग है।"

- पासनेट⁶

३. "तुलनात्मक साहित्य' में विभिन्न भाषाओं में लिखित साहित्यों अथवा उसके संक्षिप्त घटकों की साहित्यिक तुलना होती है और यही उसका आचार तत्व है।"

- कलारव स्कार⁷

४. "एक की अपेक्षा अधिक साहित्यों का तुलना की सहायता से किया गया अध्ययन।"

- वसंत बापट⁸

५. "तुलनात्मक साहित्य एक प्रकार का अतः साहित्यिक अध्ययन है जो अनेक भाषाओं को आधार मानकर चलती है जिसका उद्देश्य होता है-अनेकता में एकता का संधान।"

- डॉ. नगेन्द्र^{१०}

६. "तुलनात्मक साहित्य विभिन्न साहित्यों का तुलनात्मक अध्ययन है तथा साहित्य के साथ ज्ञान के दूसरे क्षेत्रों का भी तुलनात्मक अध्ययन है।"

- इन्द्रनाथ चौधरी^{११}

७. "तुलना और विश्लेषण आलोचक के प्रमुख औजार हैं। मूल्यांकन परक आलोचना की श्रेष्ठता को मलने के लिए तुलनात्मक पद्धति का लाभ उठती है।"

- टी.एस. एलियट^{१२}

संक्षेप में तुलनात्मक साहित्य एक प्रकार का अतः साहित्यिक अध्ययन है जो अनेक भाषाओं को आधार मानकर चलता है और जिसका उद्देश्य होता है अनेकता में एकता का संधान। रवीन्द्रनाथ टैगोर की विश्व साहित्य विषयक अवधारणा के अनुसार विश्व साहित्य, सार्वभौम दृष्टिकोण और तुलनात्मक साहित्य का मानो लक्ष्य एक ही है।

तुलनात्मक साहित्य की समस्याएँ :

भारतीय समाज की विविधता तुलनात्मक साहित्य के क्षेत्र में कई प्रकार की कठिनाईयाँ प्रस्तुत करती है। एक प्रकार से यह चूनौती भरा विषय है। पर सांस्कृतिक आदान-प्रदान और सही संवाद के लिए यह अनिवार्य है कि इस दिशा में निरंतर सक्रियता बनी रहे। पहले धर्म एक माध्यम था जो भारत को किसी सीमा तक जोड़ता-गूँथता था। मध्यकालीन आंदोलन पूरे देश की चेतना पर अपना प्रभाव छोड़ता है और सभी भाषाओं में एक नयी रचनात्मक सक्रियता दिखायी देती है। धर्म के बंधन शिथिल होने पर सामंती समाज किसी ऐसे विकल्प की खोज नहीं कर पाया जिसके सहारे भारतीय मानस को बांधा जा सके। परिणाम यह होता है कि राजनीतिक पराभव के साथ, समाज में सांस्कृतिक विश्रंखलता भी आती है। भारतीय नवजागरण और स्वतंत्रता संघर्ष में यह प्रयत्न किया गया कि सांस्कृतिक संवाद स्थापित हो। इसके लिए स्वतंत्रता की भावना के साथ राष्ट्रभावना की बात भी की गयी। तुलनात्मक अनुसंधान कई दृष्टियों से महत्वपूर्ण है। यहाँ हम उस सामाजिक सांस्कृतिक चेतना को इतिहास की पीठिका में देखते-समझते हैं, जिसने पूरे देश को प्रभावित किया। पर स्थानीय स्थितियों की भी उसमें भूमिका है। आज तुलनात्मक साहित्य केवल अध्ययन की एक विधि या पद्धति मात्र नहीं, यह साहित्य

की एक स्वतंत्र अवधारणा भी है। इस दृष्टि से इस क्षेत्र से सम्बन्धित मुख्य समस्याओं पर विचार करना आवश्यक है। उच्च शिक्षा के क्षेत्र में यह अध्ययन अध्यापन का एक विषय बन गया है। लेकिन इस विषय का कथा स्वरूप निश्चित किया गया है? तुलनात्मक साहित्य की संकल्पना क्या है? क्या इसका एक ठोस ढांचा तैयार किया गया है ? तुलनात्मक साहित्य के अन्तर्गत किन-किन साहित्यों को लिया गया है।

कुल मिलाकर तुलनात्मक अध्ययन प्रभाववादी प्रयत्न नहीं है। वह एक आलोचनात्मक प्रक्रिया है, और इस दृष्टि से हर प्रकार के सरलीकरण से बचना होगा। "आज तुलनात्मक साहित्य केवल अध्ययन की एक विधि या पद्धति भाग नहीं यह साहित्य की एक स्वतंत्र अवधारणा भी है। इस दृष्टि से इस क्षेत्र में से सम्बन्धित मुख्य समस्याओं पर विचार करना आवश्यक है। उच्च शिक्षा के क्षेत्र में यह अध्ययन- अध्यापन का एक विषय बन गया है। इसीलिए तुलनात्मक साहित्य के सन्दर्भ में सबसे पहले उभर आनेवाली समस्या विविध भाषा साहित्य में पांडित्य का अभाव है।"^{१३} तुलनात्मक अध्ययन के लिए दोनों साहित्यों में गहरा ज्ञान आवश्यक है। इसके अभाव में जो तुलना की जाती है वह एक-एक व्यक्ति की भाषणकला को देखकर उसके सम्पूर्ण व्यक्तित्व को आंकने के समान है।

तुलनात्मक साहित्य में विभिन्न भाषायी साहित्य के बीच में जो दूरी है उसे निपटाने के लिए अनुवाद महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। विभिन्न भाषाओं के बीच में अनुवाद कार्य सम्पन्न होने पर यह तुलना के लिए सहायक बन जाएगा। आज संसार की दूरी सहज कम हो रही है। इस कारण भाषाओं और साहित्यों की दूरी भी कम होती जा रही है। विभिन्न भाषाओं के साहित्यिक ग्रंथों के अनुवाद तथा तुलना अत्यंत आवश्यक सिद्ध हो रहे हैं।

तुलनात्मक साहित्य का महत्त्व :

भारत में तुलनात्मक साहित्य को स्वतंत्र विधा का रूप नहीं मिला है। आज तुलनात्मक अध्ययन की महती आवश्यकता है। आज की अति आवश्यक संकल्पना है। हम हमारी आदिम व्यवस्था साथ लेकर आज तक के मानव जीवन के क्रमिक विकास को देखे तो यह सहज स्पष्ट हो जाता है कि उस विकास में तुलनात्मक

दृष्टि का विशेष योगदान रहा है। तुलनात्मक वृत्ति के कारण ही मनुष्य का शारीरिक एवं बौद्धिक विकास हुआ है।

तुलनात्मक साहित्य मात्र साम्य-वैषम्य प्रगट करने वाली तुलना पर नहीं है। यह तो साहित्य विशेष को पृष्ठभूमि प्रदान करनेवाली, सामूहिक प्रवृत्तियों के संधान द्वारा मानवीय कार्य-कलाप के अन्य क्षेत्रों के पारस्परिक संबंध से अवगत भी कराती है। वस्तुतः सर्वोत्कृष्ट साहित्य अर्थात् गौरव ग्रंथों से देशकाल से परे तुलनात्मक अध्ययन द्वारा कुछ ऐसी विशिष्टताएँ व संबंध सूत्र प्रगट होते हैं जिन पर हमारा ध्यान ही नहीं जाता। इन गौरव-ग्रंथों पर पड़नेवाले देशज प्रभाव, उपलब्धियों, प्रतिक्रिया, व्यक्तिगत दृष्टिकोण आदि का अध्ययन वैज्ञानिक प्रक्रिया द्वारा किया जाता है। तुलनात्मक अध्ययन का महत्त्व निम्नांकित बातों से भी स्पष्ट किया जा सकता है-

१. तुलनात्मक अध्ययनों के द्वारा ऐसी विशेषताएँ उजागर होती हैं जो सामान्य अध्ययन से संभव नहीं हैं।
२. नवीन सन्दर्भ नवीन रूप में प्रकट होते हैं।
३. भाषा और साहित्य का गहन संबंध स्थापित होता है।
४. पारस्परिक आदान-प्रदान द्वारा भाषाओं और साहित्य के दायरे विस्तृत होते हैं।
५. तुलनात्मक अध्ययन पूर्वग्रहों से मुक्ति दिलाता है।
६. एक ही देश की विविध इकाइयों को परस्पर मिल जाने को प्रोत्साहन मिलता है।^{१४}

तुलना के बिना अनुसंधान पूर्ण नहीं हो पाता। तुलनात्मक अनुसंधान द्वारा कृति या कृतिकार में सत्यान्वेषण करके निष्कर्षों का नवनीत निकाला जाता है। अतः तुलनात्मक अनुसंधान मनुष्य के विचारों, भावों और सामाजिक चेतना का दर्पण है। साहित्य के सम्यक अनुशीलन में तुलनात्मक दृष्टि महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है।^{१५} आज साहित्य के क्षेत्र में तुलनात्मक आधारों को अपनाने की विशेष आवश्यकता महसूस की जाती है। आज यह कार्य इतना कठिन नहीं है।

आज आसानी से हम जिस प्रकार की जानकारी हासिल करना चाहें कर सकते हैं। किसी दो भाषा-साहित्य में जो कुछ भी हो रहा है, अपने साथ तुलनात्मक अभिगम से यह निश्चित किया जा सकता है कि हम कहा खड़े हैं। किसी दो भाषा-साहित्य के तुलनात्मक अध्ययन से व्यापक दृष्टिकोण पैदा होता है।^{१६}

उपसंहार :

आज की यह आवश्यकता है कि विभिन्न भाषाओं में विकसित भारतीय भाषा-संस्कृति का तुलनात्मक अध्ययन हो, जिनसे भारतीय संस्कृति का एक व्यापक रूप प्रस्थापित हो सकता है एवं स्थानीय, प्रांतीय सीमाओं से उपर उठकर विश्व साहित्य की विभावना बन सकती है। भारत बहुभाषा-भाषी देश है। जिसमें विभिन्न भाषा-साहित्य के बीच का तुलनात्मक अभ्यास राष्ट्रीयता के परिप्रेक्ष्य में विशेष कारगर सिद्ध हो सकता है। तुलनात्मक पद्धति ही साहित्य परिशीलन की सच्ची पद्धति है। जैसे सामना होने पर ही वीरों की वीरता का परिचय मिलता है, वैसे तुलना करने से ही जान पड़ता है कि विषय विशेष का वर्णन करने में कौन-कहा तक समर्थ हुआ है। संक्षेप में तुलनात्मक अध्ययन चाहे तो पत्थर को छूकर, सोना बना दें-यह कोई कम महत्त्व की बात नहीं है।

सन्दर्भ सूची :

1. सं.गोस्वामी, योगेन्द्र, साहित्य परिक्रमा (पत्रिका), अखिल भारतीय साहित्य परिषद दिल्ली, सितम्बर २०००, पृ. १०
2. आनंद, मधुकर, निबन्ध सौरभ-शेष, जयभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, १९९६, पृ. १३
3. डॉ.देवराज, उपाध्याय, साहित्य एवं शोध : कुछ समस्याएँ, अनुपम प्रकाशन जयपुर, १९७०, पृ. १५१
4. पाटिल, आनंद, तुलनात्मक साहित्य, भारतीय बुक कोर्पोरेशन दिल्ली, २००६, पृ. ११
5. चौधरी, इंद्रनाथ, तुलनात्मक साहित्य की भूमिका, नेशनल पब्लिसिंग हाऊस दिल्ली, १९८३, पृ. १३
6. श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ, तुलनात्मक साहित्य समाकलन, अंतरराष्ट्रीय साहित्य मंच दिल्ली, १९८४, पृ. ६०
7. पाटिल, आनंद, साहित्यिक साहित्य नए सिद्धांत-उपयोजना भारतीय बुक कोर्पोरेशन दिल्ली, २००६, पृ. १३
8. बोरा, डॉ.राजमल, तुलनात्मक अध्ययन : स्वरूप-समस्याएँ, वाणी प्रकाशन दिल्ली, २००४ से उद्धृत
9. वही
10. बापट, वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मौज प्रकाशन मुंबई, १९९०, पृ. ४८

11. सं./डॉ.राजूरकर, बोरा, डॉ.राजमल, तुलनात्मक अध्ययन, वाणी प्रकाशन दिल्ली, १९९०, पृ. १५ से उद्धृत
12. चौधरी, इंद्रनाथ, तुलनात्मक साहित्य, नेशनल पब्लिसिंग हाऊस, दिल्ली, १९८३, पृ. १३
13. सं./डॉ.राजूरकर, बोरा, डॉ.राजमल, तुलनात्मक अध्ययन, वाणी प्रकाशन दिल्ली, १९९०, पृ. १५ से उद्धृत
14. डॉ. के.वनजा, तुलना और तुलना, जवाहर पुस्तकालय मथुरा, २००१, पृ. ११
15. डॉ.विजयपालसिंह, हिन्दी अनुसंधान, राजपाल एंड सन्स दिल्ली, १९७८, पृ. ४० से उद्धृत
16. सं. ठक्कर, एच.टी., 'तीर्थदक' (डॉ.गिरीश त्रिवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ), लोकार्पण समिति राजकोट-२००८, पृ.१०७ से उद्धृत

तुलसीदास के राम : 'रामचरितमानस' और 'कवितावली' के विशेष संदर्भ में

Dr. B. J. Patel

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

हमारे संतों, भक्तों, कवियों, मनीषियों, चिंतकों आदि ने समय-समय पर अपने भावों और विचारों के अनुसार अपने-अपने राम का गुणगान किया है। इन सब ने राम की मनभावन मूरत को अपनी श्रद्धा के अनुसार व्याख्यायित कर अपनी कर्तव्यनिष्ठा भलीभाँति निभायी है। इस सूची में हम गोस्वामी तुलसीदास को बहुत ही ऊँचा स्थान देते हैं। राम का जाना-पहचाना रूप कहीं-कहीं हमें बदला हुआ अलग-सा प्रतीत होता है, वहाँ बेशक तुलसीदास की चारित्रिक उन्नयन की फलश्रुति ही दृष्टिगत होगी। वस्तुतः जिसे हम समाज विज्ञान की भाषा में सूक्ष्म अन्वेषण दृष्टि और काल संसक्ति कहते हैं, मूलतः वही मूल्य तुलसी की लोकप्रियता और लोकविश्वास के मूलाधार हैं। 'राम' पर वाल्मीकि ने भी लिखा और 'राम' पर स्वयंभू कृतिवास, केशवदास तथा मैथिलीशरण गुप्त ने भी लिखा, किंतु 'राम' पर तुलसीदास ने जो लिख दिया, उसकी पुनरावृत्ति शायद ही कभी संभव हो पाए।¹ तुलसी का साहित्य भक्तिमूलक होने के कारण उनमें वस्तु की अपेक्षा आत्मतत्त्व प्रधान हो जाता है। अतः उनके साहित्य में मानव-चरित सौंदर्यात्मकता के व्यापकत्व के साथ प्रस्तुत होता है। तुलसी का काव्यगत सत्य धर्म से ही प्राणवंत है। धर्म का आधार पवित्र जीवन ही हो सकता है। रामकथा को तुलसीदास बार-बार पावन कहते हैं। अतः पवित्रता, सत् आचरण, सत् चिंतन उनके समग्र साहित्य की सात्विक अनुभूति हो सकती है। गोस्वामी तुलसीदास सबसे पहले रामभक्त और उसके बाद ही दार्शनिक, चिंतक एवं सुकवि कहे-माने जाते हैं। वे भक्तिकाल के समस्त कवियों, संतों और दार्शनिक चिंतकों से अधिक पढ़े-लिखे, विचारवान् और अनुभवी व्यक्ति थे।²

तुलसीदास के द्वारा राम और राम नाम की महिमा कई प्रकार से गाई जा सकती थी; परंतु तुलसी की विशेषता यह है कि उन्होंने राम को सामाजिक जागतिक और समकालीन मूल्यों के आदर्शों का जीवन्त प्रतीक बना दिया है। तुलसी के राम उन समस्त गुणों के योग और प्रतीक हैं जो समाज को तब तक ज्ञात और मान्य थे। उनके यहाँ निर्गुण ब्रह्म की सत्ता की अस्वीकृति नहीं है, रामचरितमानस में और अन्य कृतियों में उसका भूरिशः उल्लेख है, विवेचना है, किन्तु चित्रण तुलसी सगुण और लोकमंगल-विधायक राम का ही करते हैं। भक्ति और कविता का आधार लौकिकता और लौकिकता का भावोत्पादक चित्रण ही है। तुलसी के यहाँ राम, भक्ति और कविता तीनों का गहरा सम्बन्ध लोकमंगल और विवेक से है। राम के आ जाने से उनकी कविता में अन्य गुण स्वतः खिंचकर आ जाते हैं।³ राम की छवि को रमेश कुन्तल मेघ (तुलसी को) आधुनिक वातायन से निहारते हुए लिखते हैं, "तुलसीदास के श्रीराम के चरित्र के इतिहास-आलेख-कारी (हिस्टोरियोग्राफ़ी) का महाकाल-पटल इतना विशाल तथा विराट् है !

इस तरह तुलसी ने सापेक्षतः लोकाभिमुख (लोकायतिक) अवतार को तो परब्रह्म में विराटीकृत किया तो दूसरी ओर आभिजात्य संस्कृति के ऐश्वर्य पुरुषोत्तम श्रीराम को ग्रामीण संस्कृति के मर्यादा पुरुषोत्तम राम में इतिहासावरेखित कर दिया। सभ्यता के चरित्र के शैलीशास्त्र में भी उनकी यह महत्तम देन है। उनमें दो सांस्कृतिक दृष्टियों (राम का परब्रह्मीकरण बनाम ग्राम्यीकरण), तथा दो दार्शनिक दृष्टिकोणों (लोकायतिक बनाम आध्यात्मिक वैष्णव) के बीच के कई आन्तरिक अन्तर्विरोध राम के सामंजस्य (सिन्थेसिस) में परिलक्षित होते हैं। श्रीराम के स्वरूप तथा कथा को लेकर उनकी दूसरी महत् उपलब्धि अविरल ऐतिहासिक चेतना की सिद्धि है।⁴ सच तो यह है कि तुलसीदास ने अपनी कविता में अपने देखे हुए जीवन का बहुत गहरा और व्यापक चित्रण किया है। उन्होंने राम के परम्परा प्राप्त रूप को अपने युग के अनुरूप बनाया है। उन्होंने राम की संघर्ष-कथा को अपने समकालीन समाज और अपने जीवन की संघर्ष-कथा के आलोक में देखा है। उन्होंने वाल्मीकि और भवभूति के राम को पुनः स्थापित नहीं किया है, बल्कि अपने युग के नायक राम को चित्रित किया है। एक शोध-

प्रपत्र की मर्यादा में रहकर तुलसी के राम को यहाँ प्रस्तुत करने का मेरा छोटा-सा प्रयास मात्र है, जिसे मैंने तुलसी साहित्य के संदर्भ में अनावृत करने का उपक्रम रखा है।

राम का स्वरूप और तुलसीदास के राम :

राम के मर्यादापुरुषोत्तमीय रूप से कोई भी अनभिज्ञ नहीं है। राम के तन-मन और कर्मशील स्वरूप को हम सब भलीभाँति जानते हैं। राम तो मूलतः एक ही हैं और वे सबके हैं, फिर तुलसी के राम का क्या मतलब? बात यह है कि राम तत्त्वतः तो एक ही हैं किंतु सबके होते समय वे हर एक की भावना के अनुरूप ही उसके होते हैं। जैसे एक ही दीपशिखा अलग-अलग रंग के शीशों के द्वारा देखी जाने पर अलग-अलग रंग की दिखाई पड़ती है वैसे ही एक राम अपने भक्तों के परितोष के लिए उनके भावानुरूप उनके अंतःकरणों में अनंत रूपों में प्रकट होते हैं। ये भक्त अपनी-अपनी दृष्टि, भावना और क्षमता के अनुरूप उनका गुणगान करते हैं। तुलसी ने इस मान्यता को सिद्धांत और व्यवहार दोनों स्तरों पर स्वीकार किया है। उन्होंने एक ओर 'जथा अनंत राम भगवाना, तथा कथा कीरति गुन गाना' कहा है तो दूसरी ओर धनुष यज्ञ में पधारने पर श्रीराम को भिन्न-भिन्न व्यक्तियों ने किस प्रकार भिन्न-भिन्न रूपों में देखा, इसका सरस वर्णन भी किया है 'जिन्ह के रही भावना जैसी, प्रभु मूर्ति तिन्ह देखी तैसी' का व्यावहारिक उदाहरण भी प्रस्तुत किया है। तो तुलसी के राम का अर्थ हुआ तुलसी की भावना के अनुसार तुलसी साहित्य में चित्रित राम।⁵

यहाँ एक बात का जीक़र करना आवश्यक है कि कोई भी नये चरित्र की उद्भावना में किसी भी रचनाकार को कठिनाई महसूस नहीं होती; जबकि बहुमान्य पुराने चरित्र को संस्कारित कर नया रूप देना दुष्कर कार्य है। यह बहुमुखी प्रतिभा से ही संभव हो सकता है। हमें कहना पड़ेगा कि तुलसीदास ने यह कार्य बखूबी कर दिखाया है। और एक बात, तुलसी साहित्य का अंतिम मूल्य है- रामभक्ति। इस दृष्टिकोण को उन्होंने कई माध्यमों से रखा है, यथा-अपने जीवन के अंतिम लक्ष्य के रूप में, कथाओं की संपूर्ण निष्पत्ति के रूप में तथा कथाओं में स्वीकृत विविध पात्रों की सदेच्छा से जोड़कर तुलसी की कृतियों में व्यक्त उनकी 'रामभक्ति' की सर्वोच्च अवधारणा का एक क्रमिक इतिहास देखा जा सकता है। रामचरितमानस,

कवितावली, दोहावली, राम गीतावली, (हनुमान) बाहुक, विनयपत्रिका में क्रमशः उनकी भक्ति के जिस स्वरूप का विकास मिलता है, वह उनकी राममयी साधना तथा संसक्ति की क्रमशः विकसित होती हुई बलवत्तर एवं दृढ़तर दृष्टि से जुड़ी है।⁶ तुलसीदास की सांस्कृतिक-मनोवैज्ञानिक-सौंदर्यात्मक देन तो स्वयं तुलसी के राम के अनेक सूर्यवंशी श्रीरामों के स्वरूपों की है जो 'रामलला नहछू', 'जानकीमंगल', 'रामचरितमानस', 'रामाज्ञाप्रश्न', 'वैराग्य संदीपनी', 'गीतावली', 'दोहावली', 'बरवै रामायण', 'विनयपत्रिका', 'कवितावली' तथा 'हनुमानबाहुक' में प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष ढंग से चरित्रांकित हुए हैं। इस स्थिति में तुलसीदास और उनके इतने सूर्यवंशी श्रीरामों से हमारा लगभग सर्वांगीण साक्षात्कार होता है।

'रामचरितमानस' में राम का स्वरूप :

'रामचरितमानस' तुलसीदास की कवित्व-प्रतिभा, दाक्षिण्य और पाण्डित्य आदि सभी दृष्टियों से उनकी कीर्ति का आधार स्तम्भ है। इसमें कवि ने पुराण और चरित काव्यों की शैलियों का सुन्दर समन्वय करके, देश-काल के संदर्भ में भगवान् के जन्म से लेकर राज्यारोहण तक की समूची घटनाओं का मार्मिक एवं प्रभावी चित्रण किया है। महाकाव्यों की परम्परा का भी कवि ने समग्र निर्वाह किया है। आज तक जितना भी हिन्दी साहित्य सिरजा गया है, इस रचना को उन सबमें सर्वोत्कृष्ट होने का गौरव प्राप्त है। इसका उद्देश्य और संदेश महान् एवं देश-कालातीत, सार्वकालिक एवं सार्वजनीन स्वीकारे जाते हैं।⁷ मूलतः 'रामचरितमानस' का कथाविन्यास वाल्मीकि रामायण तथा अध्यात्म रामायण के आधार पर हुआ है। फिर भी अनेक स्थलों पर कथानक के विन्यास में अंतर है, संभवतः यह अंतर कथानक में विशिष्टता लाने के हेतु ही किया गया प्रतीत होता है। मर्यादा पुरुषोत्तम राम के चरित्रांकन में गोस्वामीजी ने सामान्य मानवीय गुणों का समावेश कर उनकी महती शक्ति को सीमित करने का प्रयास किया है। राम एक सामान्य मानवी-सा व्यवहार करते हुए छिपकर बालिवध करते हैं, वहाँ उनका चरित्र अतिसामान्य दृष्टिगत होता है। राम का चरित्र एक ऐसे आदर्श नायक का चरित्र है, जो अनंत शक्ति रखते हुए भी मानवीय आचरण का प्रदर्शन करता है; वहाँ पाठक आश्चर्य का भाव अनुभूत करता है; डॉ. सोमनाथ शुक्ल स्पष्टतया मानते हैं कि अवतार लेने पर भी राम नित्य,

अजन्मा, व्यापक, अद्वितीय, अनादि तथा करुणा की खान हैं। जैसे सूर्य और सूर्य का प्रकाश पृथक् पृथक् हैं, तथा पृथक् नहीं भी हैं। उसी प्रकार राम संसार से भिन्न तथा अभिन्न दोनों ही हैं। राम, सांस्कृतिक संकट में मानव जाति का नेतृत्व स्वीकार कर, सर्व प्राणियों में मानवीय श्रेष्ठता या उच्च तथा उदार मानवता की प्रामाणिकता सिद्ध करते हैं। तुलसी की सबसे बड़ी उपलब्धि है-'राम'। उनके जीवन की मनुष्यता के सर्वोच्च आदर्श 'राम' हमें आज भी प्रेरित करते हैं। ये वे राम नहीं हैं, जो मन्दिर की मर्यादा भंग करनेवाले शूद्र की गर्दन उतारने के लिए दौड़े थे। तुलसी की वास्तविक मनुष्यता से निर्मित 'राम' वर्ण-व्यवस्था पर आधारित सामन्ती समाज के मानव-सम्बन्धों की समूची आचार-व्यवस्था का कहीं से भी उल्लंघन किये बिना केवट, गुह, निषाद के साथ ही कोल, किरात, भील आदि जंगली असभ्यों को भी गले लगाते हैं।⁸

उदयभानु सिंह के मत से तुलसी ने राम का चित्रण दो दृष्टियों से किया है। भक्तिदृष्टि से उनके ईश्वरत्व का प्रतिपादन किया गया है। उन्होंने अधर्म और अधर्मियों के नाश, धर्म-संस्थापन तथा भक्तों को लीला का आनंद देने के लिए अवतार लिया है। राक्षसों का वध, शरणागतों की रक्षा, राम-राज्य की स्थापना एवं ऋषि-मुनियों आदि को अनुगृहित करके वे उक्त कार्यों का संपादन करते हैं। वे नर-लीला कर रहे हैं, इसलिए कवि को उनके ईश्वरत्व की बार-बार याद दिलानी पड़ी है। ..... काव्यदृष्टि से, राम में धीरोदात्त नायक के सभी सामान्य तथा विशिष्ट गुणों का निधान है-कुलीनता, सुंदरता, सुशीलता, विनय, मधुरता, प्रियवादिता, विदग्धता, त्याग, दक्षता, पवित्रता, तेजस्विता, लोकप्रियता, बुद्धि, उत्साह, स्मृति, प्रज्ञा, मान, गंभीरता, क्षमा, धीरता, उदात्तता, दृढ़ता, महाप्राणता, शूरता, शास्त्रज्ञता, धार्मिकता आदि। उनका सारा चरित्र इन विशेषताओं से परिपूर्ण है।⁹

मानस के सर्वप्रमुख पात्र हैं राम। प्रधान पात्र होने के कारण जितनी भिन्न-भिन्न परिस्थितियों में उनका जीवन दिखाया गया है, और किसी पात्र का नहीं। भिन्न-भिन्न मनोविकारों को उभारने वाले जितने अधिक अवसर उनके सामने आए हैं, उतने और किसी पात्र के सामने नहीं है। +++++ अनन्त शक्ति के साथ धीरता, गंभीरता और कोमलता राम का प्रधान लक्षण है। यही उसका रामत्व है।

अपनी शक्ति की स्वानुभूति ही उनके उस उत्साह का मूल है जिससे बड़े-बड़े दुःसाध्य कार्य सम्पन्न हुए।¹⁰ तुलसी के राम बुद्धिमान, धर्मज्ञ, यशस्वी, प्रजाहितैषी, धर्मरक्षक, गोपालक, सत्यनिष्ठ, लोकप्रिय बलिष्ठ, शत्रुजयी, महान त्यागी, धैर्यवान, प्रियदर्शी, शक्ति-शील-सौंदर्य के अगाध भण्डार, धर्मात्मा एवं उच्चतम आदर्श के प्रतीक हैं। वे विश्वरूप होकर भी मानव है और मानव होकर भी परब्रह्म स्वरूप है। तुलसी ने राम को मानव एवं ब्रह्म दोनों रूपों में चित्रित करके एक मानव की महत्ता एवं गुरूता का अच्छा निरूपण किया है। दशरथ-सुत राम का आविर्भाव कभी अयोध्या में हुआ हो या न हुआ हो किन्तु तुलसी ने अपनी आजीवन साधना और चिन्तनानुभव के बल पर राम की जिस भावमयी और भुवन-विमोहक शक्ति शील समन्वित छवि की कल्पना की है उसका अस्तित्व असंभव कदापि नहीं कहा जा सकता।¹¹ निस्संदेह राम आदर्श के उत्तम शिखर पर प्रतिष्ठित मानव हैं, किन्तु तुलसी ने अपनी उर्वर कल्पना एवं उत्कृष्ट प्रतिभा द्वारा मानव में देवत्व की अथवा व्यक्ति में ब्रह्म की जो स्थापना की है, वह सर्वथा प्रशंसनीय है।

'कवितावली' में राम का स्वरूप :

'कवितावली' भगवान की पुनीत जीवनगाथा से अलंकृत है। इसमें तुलसी ने राम के ऐश्वर्य को प्रधान स्थान दिया है। ऐश्वर्य और शक्ति का चित्रण तो कोमल-कान्त पदावली में संभव ही नहीं, अतः इसी से प्रेरणा पाकर गोस्वामीजी ने कवित्त, छप्पय, झुलना आदि छंदों का चयन किया है। राम के चरित्र में मर्यादा पुरुषोत्तम का भाव है, अतः तुलसी ने दास्य भाव की उपासना करते हुए राम की शक्ति और मर्यादा का चित्रण करना उचित समझा और ओजपूर्ण कवित्त रचना की सृष्टि की है। तुलसीदास 'कवितावली' में रूप के सुन्दरतम को सृजन करने के प्रति सचेष्ट हैं। आराध्य शिशु राम की कोमल रूप झांकी, युवा राम के रूप की रससिक्त कर देने वाली रूपाकृति, पथिक वेश में विचरते श्रीराम का स्पृहणीय रूप, कंचन मृग के पीछे धनुष लिए दौड़ते राम की अद्भुत छवि एवं सौंदर्य की अद्वितीयता को चित्रित करने के क्रम में सर्वथा सक्षम हैं। 'कवितावली' के राम अनाथ के अपने हैं और सरनागत है। वे राखनहारा है। वे गरीब-दीनहोन लोगों से प्रीति रखते हैं। इसीलिए उन्होंने कोल, किरात, केवट, पषान, कवि, भालु, शबरी आदि को तारा है। कवि ने मूलरूपेण सुग्रीव और

विभिषण पर की गई रामकृपा का विरुद्ध बखाना है। तुलसी लिखते हैं-

रामु मातु, पितु, बन्धु, सुजन, गुरु, पूज्य, परमहिता
साहेबु, सखा, सहाय, नेह-नाते, पुनीत चित ॥
देसु, कोसु, कुलु, कर्म, धर्म, धनु, धामु, धरनी, गति।
जाति-पाँति सब भाँति लागि रामहि हमारि पति ॥
परमारथु, स्वारथु, सुजसु, सुलभ राम तें सकल फल ।
कह तुलसीदासु, अब, जब-कबहुँ एक रामते मोर
भला।¹²

(कवितावली-110)

अर्थात् हमारे माता-पिता, बन्धु, आत्मीय, गुरु, पूज्य, और परम हितकारी राम ही हैं। राम ही हमारे स्वामी, सखा और सहायक हैं तथा पवित्र चित्त से जितने प्रेम के सम्बन्ध हैं, सब राम ही हैं। हमारे देश, कोश, कुल, धर्म-कर्म, धन, धाम और गति भी राम ही हैं। हमारे जाति-पाँति भी राम ही हैं और हमारी प्रतिष्ठा भी सब प्रकार श्रीराम ही के पीछे हैं; परमार्थ, स्वार्थ, सुयश, सब प्रकार के फल हमें राम ही से सुलभ हैं। गोसाईजी कहते हैं कि अभी या जब भी कभी हो, मेरा भला तो एक राम ही से होगा। कवि यह भी घोषणा करता है कि केवल वानर के चरवाहे राम के भजने के कारण ही वह गोस्वामी तुलसीदास बन गया है। अतः उसके ये नए श्रीराम परब्रह्म राम तथा राजाधिराज श्रीराम साहिब से ज्यादा मध्यकालीन लोक में घुमने तथा नेतृत्व करने वाले 'रघुनायक' अर्थात् नेता राम हैं। वे प्रमुखतः रक्षक, दीनदयाल, सरनागतपाल कृपाल, गरीबनवाज, अनाथों के दाहिने हैं। ये 'रघुनाथ' अनाथ के नाथ हैं। श्रीराम का रघुनाथ-रघुनायक वाला यह नया समीकरण बेहद सामाजिक एवं ग्राम्य स्तर पर राजनीतिक है। ये राम ऐसे हैं जैसे कामदेव पंचबाण धारण किए हुए हों। यह राम ग्रामवधू-सी सीता (तिय) की आतुरता देखकर अनुमुख हो जाते हैं तथा सीता के पैरों में चुभे हुए काँटे भी निकालते हैं। इसी तरह भोली पवित्र हरिणियों एवं ग्रामवनिताओं के बीच राम पंचबाण धारण किए हुए साक्षात् कामदेव हैं। 'कवितावली' में श्रीराम के माध्यम से उन्होंने समकालीन ग्रामीण भारत की इतिहास कथा तथा अपनी करुण आत्मकथा, दोनों ही लिखी हैं। अतः यहाँ श्रीराम का स्वरूप कवि तथा लोक, दोनों को प्रतिबिंबित करता है।

तुलसीदास की अन्य रचनाओं में राम :

'रामलला नहछू' के राम :

'रामलला नहछू' के राम एक साधारणतम दूल्हा हैं, जो अश्लील गालियों में भी रस लेते हैं। यहाँ राम के मर्यादावाद तथा मायावाद, दोनों का जंजाल नहीं है। इस राम की रसिकता मंगल और सहज है। तुलसी ऐसे रसिक श्रीराम को बाद की कोई भी रचना में याद नहीं कर पाए।

'जानकीमंगल' के राम :

'जानकीमंगल' के श्रीराम अवतारी पुरुष और राजकुमार हैं। वे स्वयंवर में वीरपुरुष हैं, तो विवाह में सुकुमार नर। श्रीराम ब्रह्ममय हैं, तो साथ ही साथ रूप और शील, उग्र और वंश की सामंतीय दृष्टि से परिपूर्ण हैं। यहाँ श्रीराम के विवाह को लेकर तुलसी की इतिहास-चेतना का प्रथम अंकुरण तथा राम के ब्रह्मत्व की प्रथम अभिव्यक्ति भी मिलती है।

'रामाज्ञाप्रश्न' के राम :

'रामाज्ञाप्रश्न' में रामभक्ति शकुनशास्त्र के साथ जुड़ी प्रतीत होती है। यहाँ तुलसी ने रामकथा की समस्त घटनाओं के सुफल-कुफल को अपने समाज से जोड़कर राम को ज्योतिषपुरुष के रूप में प्रस्तुत किया है। तुलसी के ये राम अतिप्राकृतिक तत्त्वों के अंधविश्वासों से मुक्ति दिलाकर आचरणमूलक सौभाग्य का प्रसार करते हैं।

'वैराग्य संदीपनी' के राम :

'वैराग्य संदीपनी' में तुलसी के राम उनकी ही नज़रों में कुछ ऐसे हैं-

अज अद्वैत अनाम, अलख रूप-गुण-रहित जो ।
माया पति सोइ राम, वास हेतु नर-तनु-धरेउ॥"

(वैराग्य संदीपनी-4)

'वैराग्य संदीपनी' में अज, अद्वैत, अनाम, निर्गुण मायापति अवतार राम के प्रताप का प्रभाव तीनों तापों से 'शान्ति' के रूप में प्रस्तुत है। जो जन्मरहित है, अद्वितीय है, नामरहित है, अलक्ष्य है, (प्राकृत) रूप और (माया के तीनों) गुणों से रहित है व माया का स्वामी है, वही तत्त्व श्रीरामचन्द्रजी हैं, जिन्होंने (अपने) दास-भक्तों के लिए मनुष्य-शरीर धारण किया है। तुलसी प्रेमधन राम की प्रीत को सभी प्रकार के मनोविकारों के मल से विशुद्ध करके विमल बना देते हैं। वे यहाँ घनश्याम राम से रोमांटिक-

प्राकृतिक आध्यात्मिक प्रेम का निवेदन करते हुए दिखाई देते हैं।

'गीतावली' के राम :

यहाँ राम के महाकाव्यात्मक चरित में झाँकियों का चयन तुलसी की निजी अभिरुचि और जीवनदृष्टि का परिचायक है। यहाँ तुलसी ने परब्रह्म राम या मर्यादापुरुषोत्तम के बजाय एक हिन्दू राजवंश के महल तथा राजधानी में शिशु राम, किशोर राजकुमार राम तथा आदर्श सम्राट् राम की एक वर्ष की चर्या को अंकित करके एक हिन्दू सम्राट् के धर्मपरायण तथा आनंदपूर्ण जीवन की प्रतिकल्पना की है। यहाँ किसी एक समकालीन राजपूत राजा की ललित-मंगल राजचर्या का आदर्शीकरण है। यहाँ आध्यात्मिक रंग न्यून है क्योंकि सभी रघुवर छवि में रंगे हुए हैं। यहाँ कवि ने राजाधिराज राम के राज्य का ललित और मधुर जीवन अंकित किया है जहाँ लोकोत्सवों की भीड़-भाड़ में स्वयं राम भी हर्षपूर्वक हँसकर हिस्सा लेते हैं। यहाँ एक मंजुल पद उद्धृत करने का मोह त्याग नहीं सकता-

सरजु मज्जन किए, संग सज्जन लिए, हेतु जन पर हिये, कृपा कोमल घनी सजनि !

आवत भवन मत्त गजवर, गवन, लंक मृगपति ठवनि कुँवर कोसलधनी ॥"

(गीतावली उत्तरकाण्ड-5/2)

प्रेमी राम की यह अद्वितीय तथा एक अकेली झाँकी है, कि जहाँ स्वयं रसिक राम सिया के अंग-प्रत्यंगों पर धातुओं से कामशास्त्रीय पत्रपुष्प-रचना करते हैं, फूलों के आभूषणों से प्राणप्रिया को सजाते हैं। यहाँ वे कामुक नहीं, मधुर हैं। उनकी यह क्रीड़ा कामकला का स्वीकृत अंग है। शायद यह तुलसी की निजी अभिरुचि या वैयक्तिक मान्यता की परिचायक चित्रावली हो सकती है।

'दोहावली' के राम :

यहाँ राम का चरित्रांकन क्रमबद्ध रीति से प्रस्तुत नहीं हुआ है, परंतु रामनाम से सम्बद्ध बहुत से दोहे यहाँ विद्यमान हैं। तुलसी स्वयं चातक की भाँति राम-भक्ति में लीन हैं, रामनाम में कितनी शक्ति है, यह इस दोहे से स्पष्ट होता है-

राम नाम कलि कामतरु राम भगति सुरधेनु ।
सकल सुमंगल मूल जग गुरुपद पंकज रेनु॥

राम नाम कलि कामतरु सकल सुमंगल कंद।
सुमिरत करतल सिद्धि सब पग पग परमानंद॥"

(दोहावली-27/28)

श्रीराम का नाम कलियुग में कल्पवृक्ष के समान है और सब प्रकार के श्रेष्ठ-से-श्रेष्ठ मंगलों का परम सार है। राम नाम के स्मरण से ही सब सिद्धियाँ वैसे ही प्राप्त हो जाती हैं, जैसे कोई चीज हथेली में ही रखी हो और पद-पद पर परम आनंद की प्राप्ति होती है। 'दोहावली' में संकलित भक्ति-सम्बन्धी हर दोहे में यही लगन देखी जा सकती है। कवि ने भक्ति के आदर्श के अतिरिक्त कुछ दोहों में राम-भजन की महिमा भी गाई है। कुछ दोहों में अपने आराध्य प्रभु राम की महिमा का बारम्बार गायन किया है।

'बरवै रामायण' के राम :

'बरवै रामायण' में राम के चरित्र तथा शीलस्वभाव का आलंकारिक शैली में वर्णन विद्यमान है। इसके राम सुंदर व सुकुमार हैं। कवि ने दूल्हा राम के साथ-साथ लोककल्याणकारी राम-नाम का वर्णन किया है। वनवासी राम नारायण ऋषि अथवा विष्णु अथवा कामदेव लगते हैं। तुलसी राम का स्वरूप-वर्णन कुछ इस तरह करते हैं-

साधु सुशील सुमति सुचि सरल सुभाव ।

राम नीति रत काम कहा यह पाव ॥

(बरवै रामायण-7)

अर्थात् श्रीराम साधु (परम सज्जन), उत्तम शीलसम्पन्न, उत्तम बुद्धिवाले, पवित्र, सरल स्वभाव के तथा न्यायपरायण हैं, भला कामदेव यह (सब) कहाँ पा सकता है ?

'विनयपत्रिका' के राम :

राम का चरित्रांकन करते हुए तुलसी ने लिखा है-
देव ! दूसरो कौन दीन को दयालु ।

सीलनिधान सुजान सिरोमनि, सरनागत-प्रिय
प्रनत-पालु ॥

(विनयपत्रिका-154/1)

हे देव ! (आपके सिवा) दीनों पर दया करनेवाला दूसरा कौन है ? आप शील के भण्डार, ज्ञानियों के शिरोमणि, शरणागतों के प्यारे और आश्रितों के रक्षक हैं।

'विनयपत्रिका' का मूल मंतव्य सांसारिक असारता के बीच राम की अनन्य शरणागति का निर्देश है।

'हनुमान बाहुक' के राम :

'हनुमान बाहुक' में बूढ़े सन्त कवि तुलसीदास बाहुपीड़ा, पाँवपीड़ा, पेटपीड़ा, मुखपीड़ा, प्लेग, पीलिया आदि रोगों से ग्रसित हैं। अपना दारिद्र्य और दुःख-दोष दूर करने के लिए शिव या राम को बिनती नहीं करते, परंतु वे हनुमान की शरण में जाते हैं। हनुमान श्रीराम के प्रथम दूत एवं सेवक हैं और तुलसीदास स्वयं हनुमान के सेवक हैं। अतः उनकी वृत्ति-दृष्टि हनुमान पर है। हनुमान से प्रार्थना करने का प्रमुख कारण यह है कि उनके ही बल से राजा रामचन्द्र ने देवताओं के सब काम पूरे किए थे। राम नाम में कितनी शक्ति है इसका अंदाज़ा तुलसी के अलावा कौन लगा सकता है!

राम नाम जगताप कियो चहों सानुराग,
काल कैसे दूत भूत कहा मेरे मान हैं।
सुमिरे सहाय रामलखन आखर दोऊ,
जिनके समूह साके जागत जहान हैं ॥"

(हनुमानबाहुक-39)

अन्त में तुलसी अपनी भक्ति, वैराग्य ज्ञान आदि के सभी श्रद्धा-विश्वास दाँव पर रख देते हैं। शायद इन सब पर उन्हें अब गहरी चिन्ता व शंका होने लगती है। एक श्रीरामविहीन संसार और क्रूर वर्तमान काल (कलिकाल) का भयानक यथार्थ उन्हें मौन कर देता है।

निष्कर्षतः कहे तो यहाँ उपर्युक्त विवरण से तुलसी के राम का स्वरूप अंशतः स्पष्ट हो पाया है। जहाँ एक ओर तुलसी रामवृत्त (रामकथा, रामगुण, रामनाम) के अंतर्गत वे अत्यन्त आशावादी हैं, परंतु अपने समकालीन समाजवृत्त (कलिकाल) के अंतर्गत वे घोर निराशावादी और भग्नाशावादी हैं। जहाँ तक उनके राम चरितांकन का सवाल है, उन्होंने अपने रामचरित-लेखन के वातावरण रंगने में तो अपने देश-काल के गाढ़े-ताजे रंग भरे, तथा पात्रों-घटनाओं को व्याख्यायित करने में अपने सम्प्रदाय एवं वेद-लोकरीति-समर्थित यथातथ्यता का इस्तेमाल किया। अतः मिथकीय रामवृत्त के चरित्र अलौकिक और लौकिक, दोनों शील धारण करते प्रतीत होते हैं। यहाँ तुलसी के राम वाल्मीकि कृत नर-नरोत्तम राम न होकर,

नारायण अर्थात् सगुण परब्रह्म हो जाते हैं। वाल्मीकि रामायण के पात्रों की वैदिक-अर्ध-पौराणिक व्याख्याएँ प्रस्तुत करते हैं, वहाँ गोस्वामी तुलसीदास राम के मिथक-प्रतीक की एक तत्कालीन पूर्णरूपेण वैष्णव व्याख्या प्रस्तुत करते हैं। तुलसी की सृजन यात्रा 'रामलला नहछू' से शुरू होती है, जिसमें उनकी यौवन-सहज चंचलता विद्यमान है। वे रचना-कर्म का समापन 'हनुमान बाहुक' से करते हैं, जिसमें आधि-व्याधि से पीड़ित तुलसी अंततः राम भक्त हनुमान के शरण में जाकर राम की कृपा प्राप्त करना चाहते हैं। इस बीच राम के अनेक स्वरूपों का चरित्रांकन वे सटीक ढंग से कर पाए हैं। किशोर राजकुमार राम तथा दूल्हा श्रीराम के स्वरूपों के साथ-साथ परब्रह्म राम एवं राज-राजेश्वर श्रीराम भी यहाँ विद्यमान हैं। निःशंक कहा जा सकता है कि तुलसी के राम किशोर दूल्हा श्रीराम और संघर्षों तथा दुःखों से जूझते हुए निर्वासित आत्मविश्वासी श्रीराम ही उनके अपने श्रीरामचन्द्रजी हो सकते हैं।

संदर्भ सूची :

1. शर्मा, अभिषेक 'नीलकंठ', आज का समय और गोस्वामी तुलसीदास, (साहित्य अमृत पत्रिका अप्रैल 2010) जयपुर, पृ. 22
2. श्री शरण, तुलसीदास व्यक्तित्व और कृतित्व, आधुनिक प्रकाशन दिल्ली, प्रथम संस्करण 2002, पृ. 91
3. त्रिपाठी, विश्वनाथ, लोकवादी तुलसीदास, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, तीसरा संस्करण 2007 (दूसरी आवृत्ति -2011), पृ.16
4. मेघ रमेश कुन्तल, तुलसी आधुनिक वातायन से, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, पहला संस्करण 2007, पृ. 31
5. शास्त्री, विष्णुकान्त, तुलसी के हिय हेरि, लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद, तृतीय संस्करण 2002, पृ. 32
6. योगेन्द्र प्रताप सिंह, तुलसी के रचना सामर्थ्य का विवेचन, लोकभारती प्रकाशन नई दिल्ली, संस्करण 1994, पृ. 9
7. श्री शरण, तुलसीदास व्यक्तित्व और कृतित्व, आधुनिक प्रकाशन दिल्ली, प्रथम संस्करण 2002, पृ. 31
8. डॉ.लल्लन राय, तुलसी की साहित्य साधना, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 1988, आमुख से पृ. 08
9. उदयभानु सिंह, तुलसीकाव्य मीमांसा, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, संस्करण 2008, पृ. 352

10. सं. शर्मा, डॉ. रमेशचंद्र / बाजपाई, डॉ. रुचि, गोस्वामी तुलसीदास व्यक्ति और काव्य, (आलेख- 'रामकथा के प्रमुख पात्रों का चरित्रांकन' लेखिका डॉ. रुचि तिवारी), विद्या प्रकाशन कानपुर, संस्करण 2007, पृ. 168
11. वर्मा, डॉ.रामाश्रय 'अखिलेश', पद्मावत और रामचरितमानस का तुलनात्मक काव्यशास्त्रीय अनुशीलन, अलका प्रकाशन कानपुर, प्रथम संस्करण 2005, पृ. 474
12. टीकाकार लाला भगवानदीन, गोस्वामी तुलसीदास कृत कवितावली, रामनारायण लाल बेनीप्रसाद प्रकाशक तथा पुस्तक विक्रेता इलाहाबाद, संस्करण संवत् 2002, पृ. 158-159

श्रीलाल शुक्ल जी का जीवन विकास : व्यक्तित्व एवं कृतित्व

Dr. D. M. Rathod

Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

श्रीलाल शुक्ल जी द्विदशकों में राजनीति तथा नेता समाज पर पूरी तरह छाये हुए दिखाई देते हैं, किंतु क्या राजनीति तथा नेता के द्वारा सचमुच समाज की सेवा की जा रही है ? आज तो केवल निजी स्वार्थ हेतु भोग विलास में प्रवेश करते हुए दिखाई देते हैं। जनता को बड़े-बड़े शब्दों के जाल में फँसाकर अपना असली रूप छुपाते हैं। आज़ादी से पहले गरीब भारतीयों को विशेषकर किसानों को खूब सताया गया था, किंतु आजादी के बाद भी आर्थिक उभार तथा राजनीति का फायदा किसानों को नहीं मिल पाया। वे तो आज भी गरीब हैं, कमजोर बीमार हैं जिन्हें कोई आर्थिक सहायता नहीं मिलती। सत्तापक्षों के दिमाग में सिर्फ अपनी बात होती है। झूठे सेवाभाव को दिखाकर वोट पाने तक के लिए मात्र आज का नेता कार्यरत है। राजनीति के इस बिगड़े तथा और अधिक बिगड़ते जा रहे रूप को देखकर ही शुक्ल जी व्यथित हुए हैं। साहित्य अकादमी द्वारा पुरस्कृत शुक्ल जी के उपन्यास में भी भरपूर व्यंग्य देखने को मिलता है। राजनीतिक, दल, चुनाव, जनतंत्र, नेता, पुलिस व्यवस्था झूठे मुकदमे, भ्रष्टाचार, आतंक, पुलिस की अकर्मण्यता, शिक्षा, समाज, वन महोत्सव, मिलावट जैसे विविध विषयों पर इस उपन्यास में तीव्र कटाक्ष किया गया है। शुक्ल जी अपनी शैली ली तथा भाषा से अपने व्यंग्य साहित्य को रोचक बनाने में संपूर्ण सफल है।

इस तरह बड़ी ईमानदारी के साथ श्रीलाल शुक्ल जी साहित्य, कला, संस्कृति, राजनीति, इतिहास आदि क्षेत्र की कमियों को पाठक के सामने लाकर उसे जागृत करने का प्रयास करते हैं। इन क्षेत्रों की विकृतियाँ की मानों वे चिकित्सा कर इनमें सुधार लाना चाहते हैं। वे समाज का पतन देखकर चुप नहीं रह सकते। औरों को भी अपने

साथ लेकर उसके सुधार कार्य में जूट जाना चाहते हैं। इसलिए गिरते हुए समाज को सँभालकर उठने-उठाने की वे प्रेरणा देते हैं। इस सब को देखकर हम उन्हें निःसंदेह प्रमुख व्यंग्यकारों की पंक्ति में विराजमान देखकर प्रसन्न होते हैं। अंत में कहा जाए तो श्रीलाल शुक्ल जी के साहित्य में अनेक सुधार छिपे हुए हैं।

श्रीलाल शुक्ल जी का जीवन विकास :

श्रीलाल शुक्ल जी के व्यक्तित्व एवं कृतित्व को प्रकट करने से पहले उनके जीवन विकास का परिचय उपलब्ध कर लेना मुनासिब समझा जाता है। उनके जीवन विकास को देखें तो पहले उनका चित्रण उद्भव एवं जन्म स्थान को लेकर बाबू श्रीलाल शुक्ल जी को प्रस्तुत करना चाहिए। इसके बाद अस्तित्व विकास में उनके माता-पिता। उनको आगे बढ़ाने में उनका क्या योगदान रहा है। श्रीलाल शुक्ल जी के जीवन विकास में उनका बचपन, शिक्षा- दीक्षा, जीविकार्जन, विवाह, पारिवारिक अस्तित्व, साहित्य सेवी स्नेही, प्रेरणा- स्रोत आदि। इसको त्याग कर जीवन विकास में सृजन, साहित्य-यात्रा पुरस्कार को चित्रित कर सकते हैं।

जन्म एवं जन्मस्थान :

साठोत्तरी युग के विलक्षण गद्यकार, स्वातंत्र्योत्तर या प्रेमचन्दोत्तर युग के गुणवत्ता युक्त साहित्यकार शुक्ल जी का जन्म लखनऊ जनपद के मोहनलालगंज कस्बे के निकटवर्ती गाँव में 31 दिसंबर 1925 अर्थात् बीसवीं शताब्दी के तीसरे दशक को एक सात्विक, सदाचारी, सुसंस्कृत कृषक परिवार में हुआ।

पारिवारिक परिचय :

बाबू श्रीलाल शुक्लजी ने अपने पिता को लेकर आप ही लिखा है कि-“ मेरे पिता को निर्धनता, सात्विकता और लिपिबद्ध विचार तथा संगीत का संस्कार विरासत में मिला”¹ बाबू श्रीलाल शुक्लजी के दादा पंडित गदाधर प्रसाद शुक्लजी संस्कृत, हिंदी, उर्दू एवं भारतीय भाषा के बहुत बड़े पंडित तथा संगीत प्रेमी थे। कुछ वर्ष वह नजदीक के स्कूल में अध्यापक भी थे। किसी वजह से त्यागपत्र देकर एक बड़े पंडित लेकिन सामान्य कृषक बनकर रह गये। उन्होंने आधी उम्र में सितार बजाना भी

सीखा था। श्रीलाल शुक्ल जी के जन्मों के कुछ ही वह समय पहले उनकी मृत्यु हुई। उनके पिता पंडित बृजकिशोर को संस्कृत, हिंदी एवं उर्दू भाषा का सामान्य ज्ञान था तथा कसरत और संगीत का भी शौक था उन्हें हिंदी और उर्दू की बहुत सी कविताएँ याद थी, जिन्में से अधिकांश कविताएँ उन्होंने अपने पुत्रों को बचपन में धरोहर अमानत के रूप में दे दिया था। पिताजी का कोई कारोबार नहीं था। अस्तित्व के पूर्वार्द्ध में अपने पिता पर बाद में फिर कुछ वर्ष तकदीर तथा लगातार कम होती हुई खेती पर और जीवन के अंतिम समय में अपने बड़े पुत्र पर आधारित थे। सन् 1945 में जब बाबू श्रीलाल शुक्ल जी प्रयाग विश्वविद्यालय में पढ़ रहे थे, तब पिता ब्रजकिशोर का जीवनकाल समाप्त हुआ।

श्रीलाल शुक्लजी ने अपने एक आत्मकथा में 19वीं सदी के अंत में पैदा होने और बराबर गाँव में रहने वाली अपनी माँ का जिक्र करते हुए लिखा है: “खास बात यह है कि जिंदगी के बहुरंगी पक्षों के प्रति उनका उत्साह कभी कम नहीं हुआ। बाद में मेरे साथ रहते हुए वह क्रिकेट और बैडमिंटन का मैच बड़ी दिलचस्पी से देखती थीं। उन्हें सिनेमा देखने और गाना सुनने का भी खास शौक था। जब वह 57 साल की थी मैंने उन्हें राइफल चलना सिखाया और उनका निशाना अच्छा खासा हो गया था।”² माता देहाती अस्तित्व से बंधी हुई थी। गाँव के वातावरण में रहकर भी उन्हें पढ़ने लिखने का मौका मिल गया था और उन्हें हिंदी और अंक की सामान्य जानकारी थी। साधनहीन होते हुए भी उसमें उदारता तथा दृढ़ संकल्प भरा पड़ा था। सन् 1960 में अपने सबसे छोटे पुत्र भवानी शुक्ल जी के पास अल्मोड़ा में उनका जीवनांत हुआ।

बाल्यावस्था एवं शिक्षा-दीक्षा :

अजरौली गाँव में बाबू श्रीलाल शुक्लजी के वंश के अनेक परिवार थे, जिनमें दो उन्नतिशील थे, बाकी परिवार बहुत गरीब थे। शुक्ल जी का परिवार अपनी गरीबी के होते हुए भी पिछली तीन पिढियों से अध्ययन की परंपरा से बंधा हुआ था। लेखक खुद कहते हैं-“बालवस्था (बचपन) से लेकर सन् 1948 तक जब मुझे संकटग्रस्त के कारण एम.ए. और कानून का अभ्यास त्यागना पड़ा, निर्धनता, शिक्षा तथा साहित्य के प्रति प्रबल आग्रह इन सत्त्वों के द्वारा मेरे व्यक्तित्व का परिष्कार होता

रहा।”³ अजरौली या आसपास के गाँव में जमींदारी प्रथा थी। गाँव में अलग-अलग जातियों की अपनी-अपनी मान्यताएँ, रीति-रिवाजों, अपने तौर तरीके थे। गंदी गालियाँ, रास्ते आदि थे और एक भी सही बंधा हुआ मकान नहीं था। अजरौली गाँव के तीन ओर जमीन थी और आयामी में जंगल था। गाँव की चौथी दिशा की ओर लखनऊ जाने वाली सड़क थी और विशाल आम का बाग फैला हुआ था। श्रीलाल शुक्ल जी का दो भाइयों तथा तीन बहनों के बीच लड़कपन बीता। बचपन के दिनों में उन्हें कई कठिनाइयों का सामना करना पड़ा था।

बाबू श्रीलाल शुक्लजी की प्रारंभिक शिक्षा लखनऊ जनपद के मोहनलालगंज कस्बे में हुई। उनके बड़े भाई पंडित शीतला सहाय ने उनकी अधिक सहायता की थी। वह अभावग्रस्त लड़कपन, परिश्रमी और व्यथाओं से परिपूर्ण छात्र अस्तित्व था। उन्होंने मिडल पास मोहनलालगंज लखनऊ जनपद से किया था। इसके बाद बाबू श्रीलाल शुक्ल जी ने कान्यकुब्ज कॉलेज, कानपुर से भी उन्होंने अपनी थोड़ी शिक्षा ग्रहण की, क्योंकि शुक्लजी के बड़े भाई कानपुर हाईस्कूल में नौकरी करते थे। इस बात को लेकर उन्होंने वहाँ शिक्षा ग्रहण करने का मौका मिला। सन् 1945 में इंटरमीडिएट परीक्षा उत्तीर्ण कर उन्होंने इलाहाबाद विश्वविद्यालय से स्नातक पूर्ण किया। बाबू श्रीलाल शुक्लजी की थोड़ी शिक्षा प्रयाग विश्वविद्यालय से भी जुड़ी हुई है। उन्होंने लखनऊ विश्वविद्यालय में अनुस्नातक तथा कानून के अभ्यास में प्रवेश लिया, पर अभ्यास अपूर्ण रहा। बाबू श्रीलाल शुक्ल जी ने यथार्थ शिक्षा तो ग्रहण की, लेकिन शिक्षा-दीक्षा को प्राप्त करने के लिए अधिक मेहनत भी करनी पड़ी।

जीवनयात्रा का साधन :

बाबू श्रीलाल शुक्ल जी ने स्नातक के बाद कुछ समय इंटर कॉलेज लखनऊ में अध्यापन कार्य किया। उसके बाद सन 1949 में स्टेट सिविल में उनको नियुक्ति मिली। बाद में आई.ए. एस. हो जाने से बढ़ती मिली। नौकरी करते समय “वह उन अधिकारियों में नहीं थे जो न मोटर के नीचे पैर रखना चाहते थे, न ही सड़क के नीचे उतरना। मिलो पैदल चलना हो या घंटों भर धूप में खड़े रहना हो, सेहत पर कोई फर्क नहीं पड़ेगा। पद से मिलने वाले लाभों के वह बंदीवान नहीं थे। मेहनत, ईमानदारी,

शीघ्र निर्णय तथा व्यवहारिक स्वभाव होने के कारण प्रशासन में नाम था, दबदबा था, एतबार था। हाजिरी बजाना स्वभाव में नहीं था। सेवा ही उनकी हाजरी थी, वही दरबार था, वही खुश करने वाली बात, आदर-सत्कार था।⁴ इस तरह जीवन यात्रा के लिए राज्य प्रशासनिक सेवा, उत्तर प्रदेश तथा भारतीय प्रशासनिक सेवा में कार्य करते हुए वर्ष सन् 1973 में आई. ए.एस. में बढ़ती, विशेष सचिव, चिकित्सा एवं स्वास्थ्य के पद, अधिकारी स्तर पर वे वित्त और सहकारिता मंत्रालय से जुड़े रहे हैं।

श्रीलाल शुक्ल जी ने अपनी सेवा से भी बहुत अनोखे अनुभव प्राप्त किये और उन्होंने कच्चे माल की तरह इस अनुभव सम्पदा का उपयोग किया। “शासन के वरिष्ठ अधिकारी होने के नाते अनेक मुख्यमंत्रियों, विधायकों और उनके दलालों का अध्ययन करने का उन्हें अवसर मिला। यही कारण है कि एक से एक दिग्गज राजनेताओं की जन्मपत्री उनके पास से हैं। उनकी योग्यताओं, अयोग्यताओं, आकांक्षाओं और उनके अंतर्विरोधों को भी समझते हैं।”⁵

विवाह एवं पारिवारिक जीवन :

बाबू श्रीलाल शुक्लजी जब कान्यकुब्ज वोकेशनल इंटर कॉलेज, लखनऊ में अध्यापन कार्य कर रहे थे तब सन् 1948 में उनका विवाह कानपुर के सुसंस्कृत परिवार की कन्या गिरिजा जी से हुआ। बाबू श्रीलाल शुक्ल जी को अपने परिवार से अपार अपनापन, प्रेम है, वे पत्नी गिरिजा और संतानों के प्रति पूरी तरह प्रत्यर्पित है। उनका पारिवारिक जीवन सुखी रहा है, कभी कानपुर में, कभी लखनऊ में, कभी इलाहाबाद में, इस समय लखनऊ में इंदिरानगर में रह रहे हैं। व्यंग्य का वागीश बाबू श्रीलाल शुक्ल जी को संतति के रूप में तीन पुत्रियाँ रेखा, मधूलिका, विनीता तथा पुत्र आशुतोष है। सभी खुशहाल जीवन बिता रहे हैं।

व्यक्तित्व :

बाबू श्रीलाल शुक्लजी का व्यक्तित्व अंदर और बाहर एक जैसा है। इसके विपरीत जीवन के विभिन्न रूपों में उनकी गहन दिलचस्प है। श्रीलाल शुक्ल जी पाखंड विखंडन के मास्टर लेखक है। वास्तव में श्रीलाल शुक्ल

जी का व्यक्तित्व और लेखन बहुत पेचीदा नहीं है। उनका सौंदर्य उसकी सहजता और मौलिकता में है। श्रीलाल शुक्ल जी में अफसरी की बू भी बहुत कम है, नहीं के बराबर, अवकाश प्राप्ति के बाद तो एकदम नहीं है। उनके व्यक्तित्व का सबसे महत्वपूर्ण गुण उनकी उदारता और गरिमा है। उदारता और गरिमा का बखूबी चित्रण, वर्णन व्यंग्य के सटायर ने अपनी रचनाओं में भी प्रस्तुत किया है। उन्होंने स्थान-स्थान पर अपनी गरिमा और उदारता कायम रखी है। कई बार उनके सामने परेशानियाँ और समस्याओं ने अपनी पकड़ में लिया, पर उन्होंने बराबर बड़े धीरज और समझदारी पूर्वक उनका सामना किया, और उन पर फतेह पायी। उनके व्यक्तित्व की महत्वपूर्ण विशेषता है उनकी धैर्यता। एक साहित्यकार की योग्यता से उनका स्पष्ट विचार है कि-“लेखक को समझना अपने पालतू कुत्ते को समझने के मुकाबले ज्यादा महत्वपूर्ण कार्य है।”⁶

श्रीलाल शुक्ल जी के व्यक्तित्व में हमें प्रतिबद्धता को देखते हैं। उन्होंने अपनी आँखों से धूर्त व्यवस्था को देखा और परखा है। “उन्होंने छल, कपट और सरकार के दैनिक भ्रष्टाचार को बहुत करीब और कायदे से देखा है। शायद वे इसी पाखंड को देखने के लिए सरकारी अफसर बने हो। प्रशासक रहे, लेकिन अपने भीतर के परिवेश को नहीं बदला।”⁷ उनकी दृष्टि पैनी रही है, उन्होंने देश में हो रहे भ्रष्टाचार, रिश्वत, फरेब, गरीब लोगों की परेशानियाँ सभी को उन्होंने नजदीक से देखा। शुक्ल जी को अपने नौकर और चपरासियों में कभी-कभी अपने रिश्तेदार या अपना अतीत अंधेरा नजर आता है। वह प्रतिभा और ज्ञान से भरपूर है। वे स्मरण के धनी है। उनके व्यक्तित्व की एक महत्वपूर्ण बात यह है कि उन्हें अंग्रेजी, हिंदी, उर्दू, संस्कृत आदि भाषा पर सामर्थ्य हासिल हुआ है। वे आसानी से चारों भाषाओं में पद सुना सकते हैं। उनके जीवन में अगर कोई अभाव है तो केवल एक-दो प्रेयसी का।

श्रीलाल शुक्ल जी की स्वभावगत विशेषताएँ :

1. श्रीलाल शुक्ल जी का कई भाषाओं पर अधिकार है, अवधि, हिंदी, संस्कृत, उर्दू, अंग्रेजी आदि पर। इनमें से किसी भी भाषा में फरटि से बातचीत कर सकते हैं।

2. वह जीवन की विसंगतियों और यथार्थ की विडंबनाओं और परस्पर विरोधी स्थितियों की परतें उघाड़ते जाते हैं।

3. श्रीलाल शुक्ल जी किसी बात को छिपाते नहीं, अपने आत्मीय जनों के बीच इसका खुला इजहार कर सकते हैं। इस प्रकार हम उनके स्वभाव में पारदर्शिता के दर्शन करते हैं।

4. उनकी बातों में एक खुलापन रहता है। कई बार तो एक शिशु सा भोलापन भी महसूस होता है।

5. उनकी जिजीविषा का स्थान असाधारण है। इस प्रकार उनकी दिलचस्पियाँ विविध है।

6. बाबू श्रीलाल शुक्ल जी में हम सरलता, सहजता, सादगी, नम्रता, विनयशीलता, अपनापन, स्वाभिमान, मधुर भाषा ये उनका स्वभाव रहा है।

श्रीलाल शुक्ल जी का कृतित्व-परिचय :

बाबू श्रीलाल शुक्ल जी ने अपने लेखन में उपन्यास, कहानी, व्यंग्य, आलोचना निबंध, संपादन साक्षात्कार, अनुवाद विभिन्न गद्यात्मक एवं पद्यात्मक साहित्य को अपनाया है। लेकिन उनकी साहित्यिक सृष्टि काव्य रचना से आरंभ हुआ था, फिर भी उनको यह एहसास हो गया था कि वे एक कवि की तुलना से अधिक सक्षम लेखक हो सकते हैं। श्रीलाल शुक्ल जी में साहित्य-सृजन के बीज बचपन से ही विद्यमान थे, जिन्हें गाँव के साहित्यिक वातावरण में पनपने का मौका मिला। बारह-तेरह साल की उम्र में उन्होंने घनाक्षरी-सवैया लिखना प्रारंभ किया था। एक रेडियो नाटक की रुमानियत और अवास्तविकता से भरी हुई प्रवृत्ति के खिलाफ प्रतिक्रिया दिखाते हुए उन्होंने 'स्वर्णग्राम और वर्षा' नाम की एक यथार्थपरक व्यंग्य पूर्ण रचना लिखी। लेकिन उन्होंने कविता त्यागकर सब कुछ लिखा। उन्होंने आगे गद्य लेखन के माध्यम से हिंदी साहित्य में प्रवेश किया और कुछ प्रसिद्ध रचनाएँ दीं। इन रचनाओं में काल अस्तित्व के संपूर्ण वातावरण को प्रकट किया है।

उपन्यास साहित्य :

बाबू श्रीलाल शुक्ल जी को उपन्यास साहित्य में अधिक कामयाबी मिली है। उनका प्रारंभिक उपन्यास है-

सूनी घाटी का सूरज, उसके बाद 'अज्ञातवास, राग दरबारी, आदमी का जहर, सीमाएँ टूटती है, मकान, विश्रामपुर का संत, राग विराग, बब्बरसिंह और उसके साथी' आदि। इसमें औपन्यासिक कृति राग दरबारी का विशिष्ट स्थान है। इन्होंने प्रथम श्रेणी का स्थान हिंदी व्यंग्य के इतिहास में प्राप्त किया है। श्रीलाल शुक्लजी का रागदरबारी एक देहात-शिवपालगंज की कथा है जो संपूर्ण भारत की कथा बनती है क्योंकि सही भारत देहात में इसलिए शिवपाल गंज के बारे में कहा गया है- " जो कहीं नहीं है वह यहाँ है और जो यहाँ नहीं है, वह कहीं नहीं है।"⁸

श्रीलाल शुक्ल जी का पहला उपन्यास सूनी घाटी का सूरज' 1957 में लिखा गया है। सूनी घाटी का सूरज एक ग्रामीण युवक के बारे में है जो शिक्षित और प्रभावशाली होने के बावजूद खुद को एक समाज में पाता है, जहाँ उसकी सोच, आदर्शों और गुणों के व्यापारिक प्रतिष्ठित है। लेकिन उस बाजार में अपनी गुणवत्ता उपयोगिता को साबित करने के लिए उसके पास ना तो सिफारिश है, न उसके संबंध किसी बड़े से हैं और न ही रिश्त देने के लिए उसके पास धन है। उसके अपने पिता को कर्जदार होकर एक खानदानी ठाकुर के यहाँ बंधुवा जैसा जीवन जिते देखा है और उसकी मृत्यु के बाद उसकी अपनी पढ़ाई एक हेड मास्टर के पास अनाथ की तरह रहकर, सेवा करके और ट्यूशन आदि करके पूरी हुई, इस तरह उसने एक मेधावी छात्र के रूप में प्रथम श्रेणी की डिग्री हासिल की। लेकिन अपनी उन सीमाओं के चलते जिनके लिए वह खुद नहीं, बल्कि व्यवस्था जिम्मेदार है, इस प्रकार से प्रस्तुत किया गया है।

संदर्भ सूची :

1. शुक्ल, श्रीलाल, 'यह घर मेरा नहीं, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 2000 पृ.103
2. संपादक अखिलेश, श्रीलाल शुक्ल की दुनिया, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2000 पृ. 27
3. शुक्ल, श्रीलाल, 'सुरक्षा और अन्य कहानियाँ, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 2000 पृ. 23
4. शर्मा, राजनाथ, साहित्यिक निबंध, 2003 पृ. 549

5. मदान, इंद्रनाथ, हिंदी का हास्य व्यंग्यविद्या का स्वरूप और विकास, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2001 पृ. 42
6. देसाई, डॉ. बापूराव, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य का इतिहास, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1998 पृ. 27
7. डॉ. शशिभूषण, हिन्दी उपन्यास की प्रवृत्तियाँ, भारत प्रकाशन, 2002, पृ. 120
8. शुक्ल, श्रीलाल, यह घर मेरा नहीं, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2001, पृ. 115

मानवीय संवेदना के विविध रूप

Dr. J. R. Jadav Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

मनुष्य जीवन में अलग-अलग प्रकार के भाव तथा संवेदनाएँ होती हैं। मानव के अंतर्मन सर्वाधिक श्रेष्ठ एवं पवित्र भावना संवेदना और प्रेम है। प्रेम और संवेदना भले ही किसी समस्या का समाधान नहीं है, परंतु ये वे भाव हैं, जो मनुष्य को जीवन में उन समस्याओं के साथ अंत तक लड़ने के लिए प्रेरित करते हैं। ये वे भाव हैं जो मौन के साथ स्वीकृति देते हैं। 'संवेदना' का अर्थ है- 'समान वेदना' एक व्यक्ति जो दूसरे की वेदना को अपनी समझकर उसका अनुभव कर सके। दूसरों की पीड़ा को अगर महसूस ना कर सके तो वह मनुष्य मनुष्य कहलाने के लायक नहीं रहता। मनुष्य जीवन में अलग-अलग प्रकार के भाव तथा संवेदनाएँ होती हैं। उन सभी को साहित्य के माध्यम से समाज तथा लोक जीवन के सामने स्पष्ट करना ही साहित्य की सबसे बड़ी सार्थकता मानी गई है। साहित्यकार के माध्यम से समाज में व्याप्त इन समस्याओं को पाठक बड़ी ही निकटता से देखता है और उस पर मनन करता है। यह संवेदना और वेदना ही सह अनुभूति है जो पाठक में अभिव्यक्त होती है और पाठक उससे अभिभूत प्रतीत होता है।

संवेदना एक ज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया है। इसके द्वारा किसी उपस्थित उद्दीपन का सरलतम ज्ञान होता है। संवेदना का अर्थ वस्तु बोध की प्रक्रिया में मस्तिष्क की विशिष्ट उत्तेजना का भाव विह्वल हृदय से निसृत विशिष्ट अर्थ दृष्टि। किसी के लिए इतनी करुणा की उसके दुःख एवं पीड़ा को देखकर स्वयं भी वैसा ही भाव अनुभव करना ही संवेदना है। साहित्य में संवेदना के अर्थ को सीमित नहीं रखा गया है। संवेदना के अर्थ को विस्तार से देखने का प्रयास किया गया है। मानवीय संवेदना की बात करें तो वह मात्र ज्ञानेंद्रिय के अनुभव तक सीमित न रहकर मानव हृदय की गहराइयों में छिपे भाव जैसे की

करुणा, दया, प्रेम, उदारता, सहानुभूति आदि तक माना गया है। संवेदना का सामान्य अर्थ हृदय में होने वाली समान पीड़ा के अर्थ में होना चाहिए।

संवेदना मनुष्य की जीवंतता चैतन्यता और सजगता का आधार बिंदु है। "किसी व्यक्ति के शोक, दुःख कष्ट या हानि के प्रति सहानुभूति को संवेदना कहते हैं"।

"संस्कृत शब्दार्थ कौस्तुभम में संवेदना के लिए अनुभव करना, जताना, प्रकट करना, शब्दार्थ दिए गए हैं।" संविधान के विभिन्न अर्थों से यह सिद्ध होता है कि किसी कष्ट दुःख संकट आदि को देखकर या सुनकर मानस पटल पर उत्पन्न सयोग भावन को ही संवेदना नाम दिया गया है। मनुष्य अपने भाव दूसरे के भावों के आदान-प्रदान से अपने हर्ष को बढ़ाता है और दूसरों के दुःख को बाँटता है। जब मनुष्य के दुःख या कष्ट किसी के सहयोग मंत्र से कम होते हैं तब उसके मुखारबिंद से निकले शब्द उसकी संवेदना का प्रवाह करते हैं। संवेदना ज्ञानेंद्रियों के द्वारा सहज अनुभूति होती है या यह भी कहना उचित होगा की संवेदना व्यक्ति द्वारा प्रत्यक्ष अनुभव होती है और संवेदना प्रत्येक मनुष्य में होती है। सामान्य मनुष्य से कवि की संवेदना अत्यंत उच्चतर होती है जो की धरातल के निम्नस्तर पर उतरकर उच्च कोटि की दर्शनिकता को अपने शब्दों द्वारा दृष्टिगत करती है। संवेदना सर्वप्रथम मानस धरातल पर जन्म लेती है अर्थात् मन के ही आधार पर किसी व्यक्ति की संवेदना उत्पन्न होती है। यह कहा जा सकता है कि संवेदना मनोविज्ञान से संबंध रखती है। "संवेदना उत्तेजना के संबंध में देह रचना की सर्वथा सचेतन प्रक्रिया है, जिसमें हमें वातावरण की ज्ञानोपलब्धि होती है।"

आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने संवेदना को दुःख या कष्ट से जोड़ते हुए इस प्रकार परिभाषित किया है- "संवेदन शब्द अपने वास्तविक या वास्तविक दुःख पर कष्टानुभव के अर्थ में आया है। मतलब यह है कि अपनी किसी स्थिति को लेकर दुःख का अनुभव करना संवेदना है। "संवेदना चेतन की वह अवस्था है जो किसी एक इंद्रिय के उत्तेजित होने पर उत्पन्न होती है जिसका तात्त्विक विश्लेषण नहीं होता है।" जिस प्रकार दूसरों के दुःख, कष्ट इत्यादि को देखकर मानव सहानुभूति के आधार पर उसकी सहायता करने की हिम्मत जुटा लेता है उसी प्रकार

साहित्य में भी संवेदनाओं के आधार पर रचना करना और उस रचना के लिए सामाजिक संघर्षों की उठा पटक करना उसे रचनाकार के लिए साहसपूर्ण कार्य है।

आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक जितने साहित्यकार एवं रचनाकार हुए जिन्होंने अपनी रचनाओं के माध्यम से हमारे हिंदी साहित्य जगत को प्राण वायु प्रदान की। इसलिए वेदना, संवेदना तत्त्व को समझने के लिए और उसकी व्याख्या करने के लिए यदि यह कहा जाए की पद्यों के माध्यम से ही मानवीय वेदना, संवेदना को स्पष्ट किया जा सकता है तो यह सर्वथा अनुचित प्रतीत होता है। हम साहित्य का सहारा लेते हैं तो हमें गद्य एवं पद्य दोनों को आधार बनाना पड़ेगा और यदि हम इन दोनों को किसी तत्त्व का आधार बनाते हैं तो उस तत्त्व की पूर्ण व्याख्या करने में सफल होंगे। यदि कोई विचार गद्य में स्पष्ट नहीं सिद्ध होता है तो हमें निश्चित रूप से पद्य का सहारा लेना चाहिए और कुशल विचारक, दार्शनिक, राजनीतिज्ञ, एवं सामाजिक व्यक्ति इन दोनों के माध्यम से अपने विचारों को लोगों तक सरलता से पहुंचाने में सफल होते हैं। हिंदी साहित्य के आधुनिक काल में कोई साहित्यकार हुए जिन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से समाज में व्याप्त कुरीति, विडंबना, नारी विमर्श, नई संवेदना, धार्मिक कटुता, बेरोजगारी, मानसिक कुंठा, और सामाजिक कुरूपता को स्पष्ट करने में सफलता प्राप्त की है।

संवेदना एक ज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया है। इसके द्वारा किसी उपस्थित उद्दीपन का सरलतम ज्ञान होता है। मानवीय संवेदना एक सार्वभौमिक मनोभाव है। जिसका उद्देश्य केवल मानव समाज का नहीं, अपितु समस्त जीवों का हित है। हिंदी कथाकारों ने अपने लेखन में इन्हीं मानवीय संवेदनाओं को दर्शाने का प्रयास किया है। साहित्य में संवेदना से अभिप्राय है वह अनुभूति प्रवणता जो सूक्ष्माति सूक्ष्म प्रभावों को ग्रहण करने की क्षमता से पूरित है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने संवेदना के विविध रूपों की चर्चा करते हुए लिखा है- "सुख और दुःख की मूल अनुभूति ही विषय भेद के अनुसार प्रेम, हास, उत्साह, क्रोध, भय, करुणा, घृणा इत्यादि मनोविकारों का जटिल रूप धारण करता है।

हिंदी साहित्य में संवेदना के मुख्य आयाम का विवेचन हम इस प्रकार कर सकते हैं। मन में होने वाले

राष्ट्र के प्रति भाव प्रभाव का संदर्भ राष्ट्रीय संवेदना है। शायद ही कोई ऐसा व्यक्ति होगा जिसमें अपने राष्ट्र के प्रति गर्व और गौरव का भाव न हो। राष्ट्र की उन्नति में प्रसन्नता और राष्ट्र पर आए हुए संकट में दुःखी होना स्वाभाविक होता है यह भाव राष्ट्र अनुभूति कही जा सकती है। जब व्यक्ति राष्ट्रीय भाव से आंदोलित होता है तो राष्ट्रीय संवेदना का स्वरूप मन को तरल करता है।

राष्ट्रीय संवेदना समाज, व्यक्ति से भी सफल और विस्तृत है। साहित्यकार पूरे देश को प्रसन्न देखना चाहता है। राष्ट्र में व्याप्त विसंगतियों या विषमताओं में साहित्यकार की आत्मा चित्कार करने लगती है। साहित्यकार की साहित्य धर्म में प्रवाहित संवेदना जनमानस को आंदोलित कर राष्ट्रीय भावना से वोट प्राप्त कर देती है। राष्ट्रीय संवेदना के आधार पर उसे प्रभावी रूप प्रदान करते हैं। मानव जीवन की अंतरतम सर्वाधिक पवित्र भावना प्रेम और संवेदना अपना अलग-अलग स्थान स्थापित करती है। एनीमी संवेदना प्रेम से उच्च कोटि की भावना समझी जा सकती है और अपना स्थान उच्च रखती है। सहानुभूति के दो ही शब्दों से व्यक्ति को असीम संतुष्टि प्रदान करने में सहायक होता है, सहानुभूति के माध्यम से दुःख एवं कष्ट का निवारण तो नहीं, परंतु दुःखी व्यक्ति के साथ खड़ी हुई भावना प्रदर्शित करती है। संवेदना के माध्यम से पाषाण हृदय को भी कोमल एवं मृदु भाव प्रदान किया जा सकता है। संवेदना के माध्यम से ही किल्लस्ट को सरल बनाया जा सकता है एवं संवेदना के माध्यम से वैमनस्यता को आत्मीयता या प्रेम में परिवर्तित किया जा सकता है। संवेदनाहीन मनुष्य, मनुष्य नहीं पशुवत् प्रवृत्ति धारण कर लेता है और सामाजिक सिद्ध होता है। संवेदना शब्द साहित्य और मनोविज्ञान दोनों ही विषयों के ग्रहित शब्द है, परंतु दोनों ही विषयों में भिन्न अर्थ को प्रस्तुत करने वाले हैं। मनोविज्ञान में संवेदना को अंग्रेजी में 'सेंशन' शब्द से उत्पादित मानते हैं। मनोविज्ञान में इस शब्द का अर्थ ज्ञानेंद्रिय का अनुभव है। वही साहित्य में इस शब्द को इसी अर्थ में सीमित नहीं मानते क्योंकि साहित्य में संवेदना वह भी मानवीय संवेदना व्यापक अर्थ बोध कराने में सक्षम है। संवेदना मनुष्य के मन के भावों की गहराइयों से उत्पन्न होती है। संवेदना मनुष्य की मनः स्थिति का एक आंदोलन है जो संवेदनशील मनुष्य के व्यक्तित्व का परिचय कराती है।

आदिकाल में गद्य अथवा पद्य में वीरता संवेदना का मुख्य विषय था, वही भक्ति काल में भक्ति, प्रेम, दर्शन एवं आध्यात्मिक संवेदना प्रमुख थी। उसके बाद रीतिकाल में मातृ प्रेम और मात्र प्रेम ही संवेदना का मुख्य विषय था, यह कहा जा सकता है कि काल, स्थिति एवं समय के अनुसार यदि व्यक्ति साहित्य परिवेश इत्यादि परिवर्तित होते हैं, तो व्यक्ति की मानसिकता एवं मानवीय संवेदना में भी परिवर्तन प्रदर्शित होता है।

युग परिवेश एवं जीवन दर्शन के कारण हमारी सौंदर्य चेतना एवं संवेदना के विटप में नई शाखाएं निरंतर निकलती रहती है, किंतु कुल मिलाकर सौंदर्य भावना एवं मानवीय संवेदना मनुष्य की आदिम एवं अमूल्य ख्याति है। आज साहित्य की धरती पर न जाने कितने वाद फल फूल रहे हैं। हमारा उन वादों से सैद्धांतिक विरोध तो हो सकता है, परंतु यदि हम उसके साहित्य का पर्यावलोकन करते हैं तो उसमें बिना रमे नहीं रह सकते हैं।

साहित्यकार अपने साहित्य को कालजयी बनाने हेतु अपनी ऊर्जा, इतिहास बोध, संस्कृत ज्ञान की विरासत और सामाजिक यथार्थ को पकड़ने के कौशल का प्रयोग करता है। ऐसा साहित्य चाहे गद्य हो या पद्य, समय के थपेड़े अस्तित्वहीन नहीं बना सकते। हम अपने देश की संस्कृति से यदि रामायण और महाभारत को निकाल दे तो देश का अस्तित्व प्रभावित हो सकता है क्योंकि रामायण के पात्रों के आधार पर प्रत्येक घर का व्यक्ति अपना आदर्श व्यक्तित्व प्रस्तुत करने का प्रयास करता है एवं महाभारत के कुरुक्षेत्र में दिए गए गीता ज्ञान को ही जीवन दर्शन के रूप में आत्मसात् करना उचित होता है। “वसुदेव कुटुंबकम्” की भावना पूरे विश्व में यदि कहीं प्रमाणित है, तो वह मात्र भारत है और यह भावना हमारी भारतीयता को स्थापित करती है। मानवीय संबंधों की अतिरिक्त प्राणियों, पशु पक्षियों एवं जड़ प्रकृति की वस्तुओं को भी हमारे साहित्य से जोड़ने का कार्य करती है। हमारी संवेदना को व्यापकता, चेतना को विस्तार और करुणा की भावना को इन्हीं विचारों के आधार पर प्राप्त होता है। एक साहित्यकार के लिए सामाजिक और अशांति विध्वंस, विघटन और उद्वेलन बड़ी वेदना के रूप में प्रकट होता है। इस वेदना को साहित्यकार अपनी ताकत ऊर्जा बनाकर

अपने साहित्य में शांति, संयोजन, और समरसता स्थापित करने का पूर्ण प्रयास करता है।

साहित्यकार संवेदनशील मनुष्य होता है वह समझ में रहता है। सामाजिक परिस्थितियों उसे प्रभावित करती है। अतः वह अपनी अभिव्यक्ति के लिए साहित्य की किसी भी विधा को क्यों न चुने, उसमें युग चेतना के स्वर उभर ही आते हैं। किसी विशेष युग की चेतना में भी कोई धाराएं पाई जाती है। इसका कारण यह है कि एक ही युग में भिन्न-भिन्न व्यक्तियों द्वारा वह उनकी निजी संवेदना अनुरूप ग्रहण की जाती है। संविधान किस तारों में विविध स्तर होने के भी कोई कारण है, जिसमें सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, संस्कृत परिस्थितियों का प्रमुख है। लेखक की एक अलग संवेदना होती है, जिसके द्वारा वह साहित्य में अपने विचारों की अभिव्यक्ति करता है। साहित्य को मानव चेतना की अभिव्यक्ति मानने पर हमारी अनुभूति की सधनता का संबंध पद्य से और चिंतन की दुरुहता का संबंध गद्य से ठहरता है।

समाज जीवन का दर्शन करने वाले उपन्यास सामाजिक उपन्यास वर्ग में रखे जाते हैं। महावीर मल लोढ़ा ने लिखा है सामाजिक जीवन के उपन्यास का उद्देश्य जीवन को सामाजिक दृष्टि से देखना है जीवन का विवेचन विश्लेषण सामाजिक दृष्टि से करना है व्यक्ति सत्य को सामाजिक सत्य में देखना है और जीवन मूल्यों की स्थापना समाज के माध्यम से करना है। प्रेमचंद ने हिंदी उपन्यासों को वास्तविकता की जमीन पर लाकर खड़ा कर दिया है। उन्होंने नारी जीवन की दयनीयता मध्यम वर्ग की विडंबना, अंधविश्वास, रीति रिवाज, आदि पर मानवीय संवेदना को गहरे रूप से व्यंजित किया है। उनके उपन्यासों में किसान, महाजन, वकील, जमींदार, राजे महाराजे, बुद्धिजीवी यानी समाज के सभी वर्गों और स्तरों के लोग मिलते हैं। सेवा सदन की मानवीय संवेदना नारी जीवन को लेकर अनेक रूपों में मुखरित हुई है। वेश्या जीवन को माध्यम रखकर नारी पीड़ा संवेदित है। जैनेंद्र की संवेदना और चिंतन में तनाव और खिंचाव की स्थिति है जो उनकी रचना प्रक्रिया को संचालित करती है। सुनीता रात के समय सुनसान जंगल में हरी प्रसन्न के सामने निरावरण होकर भी स्वयं को श्रीकांत की पत्नी मानती है। पति के लिए तन और प्रेमी के लिए मन देने की समस्या नारी को

तनाव की स्थिति में डाल देती है। मनोविश्लेषणवादी में संवेदना बहिर्जगत की अपेक्षा अंतर जगत को लेकर है। व्यक्ति की वासना, कुंठा, आकांक्षा, यौन जीवन, नैतिक मूल्य, आदि पर जिक्र किया गया है।

हिंदी साहित्य में संवेदना व्यक्तिपरक हो या सामाजिक, मनोविश्लेषणवादी हो या प्रगतिशील अथवा ऐतिहासिक या आंचलिक, सभी प्रकार के साहित्य में मानवीय संवेदना कम या अधिक मात्रा में मिलती है। किसी में पाठकीय संवेदना के दर्शन होते हैं तो किसी में लेखकीय संवेदना के सामाजिक समस्याओं के प्रति कोई अपना हृदयगत भाव प्रदर्शित करता है, तो कोई व्यक्तिगत जीवन की अनुभूति को खोलकर रख देता है। मनोगत कौन था वह की अभिव्यक्ति ज्यादा मिलती है। इस प्रकार हिंदी साहित्य में मानवीय संवेदना अनेक आयामों को लेकर प्रस्तुत हुई है।

संदर्भ सूची :

1. दीक्षित, डॉ.आनंद प्रकाश- संवेदना और संचेतना
2. मटियानी, शैलेश- लेखक और संवेदना, विभा प्रकाशन इलाहाबाद
3. अज्ञेय- हिंदी साहित्य: एक आधुनिक परिदृश्य
4. जायसवाल, डॉ.अमर प्रसाद- हिंदी उपन्यासों का वर्गगत अध्ययन
5. मोढा, डॉ.महावीर प्रसादमल, हिंदी उपन्यास: शास्त्रीय विवेचन

प्रवासी साहित्यकार तेजेन्द्र शर्मा की कहानियों में भारतीय संस्कृति और परिवार

Miss. Vishnuswami Rachana P.
Research Scholer
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृति के प्रचार-प्रसार का श्रेय उन भारतवासियों को जाता है जो समय-समय पर विदेश गमन करके भारतीय संस्कृति, सभ्यता और धर्म प्रचार करते हैं। पहले के समय में यह कार्य अपने भाई बंधुओं को और दूतों को भेजकर करते थे। वर्तमान समय में यह कार्य अलग-अलग देशों में रहनेवाले प्रवासी भारतीय कर रहे हैं। वे केवल शारीरिक रूप से ही नहीं जाते, अपने भौतिक सामान के साथ वे अपने मन की गठरी में चुपचाप अपनी संस्कृति जीवन मूल्य और परंपरा बांधकर ले जाते हैं। विदेश पहुँचकर उस धरती पर बड़े प्यास से इस धरोहर के रक्षण और संवर्धन में जूटे रहते हैं।

परिचय :

तेजेन्द्र शर्मा का जन्म पंजाब के जगराव सहर में २१ अक्टूबर सन् १९५२ को एक मध्यमवर्गीय परिवार में हुआ था। इन्होंने दिल्ली विश्वविद्यालय से अँग्रेजी विषय में एम.ए. करने के बाद कई वर्षों तक एयर इंडिया में काम किया। एयर इंडिया में काम करने के पश्चात् १९८८ में ब्रिटेन में बस गए। तेजेन्द्र शर्मा एक ऐसे प्रवासी लेखक हैं जिनका सृजन काल सबसे लंबा है। अभी तक उनकी दो दर्जन से भी अधिक पुस्तकें प्रकाशित हो चुकी हैं। तेजेन्द्र जी की कहानियाँ उनके सजग साहित्यकार होने का प्रत्यक्ष प्रमाण हैं। वे अपने पात्रों के माध्यम से अपनी लड़ाई लड़ते हैं। तेजेन्द्र शर्मा एकमात्र ऐसे प्रवासी लेखक हैं, जिन्हें महारानी एलिजाबेथ द्वितीय के मेम्बर ऑफ द आर्डर द ब्रिटिश एम्पायर सम्मान के लिए चुना। उन्हें यह सम्मान हिन्दी लेखन, हिन्दी साहित्य की सेवा और सामुदायिक एकजुटता के लिए मिला है।

“तेजेन्द्र शर्मा एक सशक्त एवं सफल साहित्यकार हैं। उन्होंने अपनी कहानियों के माध्यम से मनुष्य के जीवन में व्याप्त दुःख-दर्द उनकी आन्तरिक व मार्मिक दशा को पाठकों के समक्ष इस प्रकार प्रस्तुत किया है कि वह काल्पनिक होने पर भी सजीव प्रतीत होती है और वह पाठक वर्ग के मानस पटल पर जीवंत होकर उन्हें भाव विभोर कर देती है।”^१

तेजेन्द्र शर्मा की कहानियों में भारतीय संस्कृति और परिवार :

‘हाथ से फिसलती जमीन’ कहानी में नरेन्द्र के रूप में उन भारतियों की स्थितियों को दर्शाने का प्रयास किया है, जो अपनी तरक्की के लिए अपने देश को छोड़कर विदेशों में जाकर बस जाते हैं क्योंकि उसके देश में उसकी जाती उसकी तरक्की के आड़े आ रही थी। कोई उसके साथ बैठता भी नहीं था, वह एकदम अकेला रहता था। जो भेदभाव का दर्द उसे समाज से मिला था, किन्तु आज वो उसी दर्द का सामना अपने बच्चे के स्कूल जाना चाहता है, किन्तु उसकी पत्नी जैकी उसे वहाँ जाने से मना कर देती है, वो कहती है, “वो क्या है कि उसके स्कूल में अधिकतर बच्चे जैकी का मज़ाक जब तुम स्कूल जाते हो तो बाद में बच्चे जैकी का मज़ाक उड़ाते हैं।”^२ नरेन भारतीय परिवारों की भाँति अपने बच्चों को अपनी संस्कृति व संस्कार देना चाहता है किन्तु उसके बच्चे कभी उसके पास बैठते ही नहीं और वे उन्हें कभी अपनी संस्कृति से रूबरू करा नहीं पाता। कभी-कभी वो अकेले बैठे-बैठे सोचता था कि वह अपनी पत्नी के साथ क्यों रह रहा है। तब उसे अपने पिता की कही हुई बात गूँजते लगती है- “जीवन साथी का कोई विकल्प नहीं होता है। विवाह का अर्थ है निभाना।”^३ इन्हीं भारतीय मूल्यों के कारण नरेन अपनी पत्नी का साथ निभाता है। परिवार में रहकर मनुष्य अपने सुख-दुःख बाँटता है। परिवार परिवार समाज की एक महत्वपूर्ण इकाई है।

‘अपराध बोध का प्रेत’ कहानी की नायिका सुरभि एक ऐसी ही स्त्री की है जो नरेन से प्रेम करती है। वो उसकी खुशी के लिए कुछ भी कर सकती है। उनकी बातों से स्पष्ट हो जाता है। “तुम टिफिन में थोड़ा ज्यादा खाना लाया करो ना, मैं तुम्हारा सारा टिफिन खा जाता हूँ और तुम्हें बाजारी छोले भटूरे खाने पड़ते हैं। जानते हो तुम खाते

हो तो मुझे कितना सुख मिलता है।”⁴ एक भारतीय नारी होती है जो अपने जीवन से कहीं ज्यादा अपने बच्चों से प्यार करती है। वह चाहती थी कि उसके मरने के बाद उसके बच्चों के बड़े भैया रख ले, परंतु उसकी मान का यह जवाब उसे हिला देता है, वह कहती है “उन्होंने मेरे उम्मीद की किशती को तरने से पहले डूबा दिया। कहती है देख भई गुड्डी तेरे बच्चे अलग तरह से पले हैं। उनको हम अपने पास नहीं रख सकते।”⁵ जहाँ सुरभि अपने प्रेम व त्याग के कारण एक देवी नजर आती है वहीं नरेन अपने कुत्सित विचारों के कारण अपराधी दिखाई देता है, एक ओर सुरभि अपनी बीमारी से जूझती नजर आती है, वहीं दूसरी ओर नरेन अपने अपराधबोध के प्रेत से लड़ता नजर आता है। भारत की संस्कृति, उसके रीति-रिवाज उसके त्यौहार व उसकी परंपराएँ अन्य देशों से अलग है।

‘एक बार फिर होली’ कहानी की नायिका नजना भारतीय परिवेश से इस कदर जुड़ी हुई है कि विवाह के बाद पाकिस्तान जाने के बात भी अपनी मातृभूमि से जुड़ी यादों से नहीं भूल पाती है। वह उन्हीं रंगों में डूबी रहती है, जो बचपन से उस पर चढ़े हुए है। उसके पति इमरान की लाख कोशिश के बाद भी नज़मा पूरी तरह से पाकिस्तानी नहीं बन पाती है। कई बार तो भूल जाती है कि वह भारत में नहीं पाकिस्तान में है, उसे होली का त्यौहार बहुत प्रिय है। एक दिन वो जुबेदा से पूछ ही लेती है- “जुबेदा, यहाँ कारांची में हॉली कहाँ खेलते हैं? होली! ये क्या होती है? यह एक त्यौहार होता है, जिसमें सब एक दूसरे पर रंग डालते हैं। अम्मी ने सुन लिया, नज़मा बेटी तू काफ़िरो जैसी बातें क्यों करती है। रंग खेलना इस्लाम में हराम है, मेरी बच्ची।”⁶ भारतीय परिवेश में पाले लोग विदेश में जाने के बाद भी अपनी संस्कृति के रंगों में डूबे रहते हैं।

‘गंदगी का बक्सा’ कहानी जया और दिलीप की है। इस कहानी के माध्यम से तेजेन्द्र शर्मा ने पति-पत्नी के बदलते सम्बन्धों को उजागर किया है। नारी भारतीय हो या विदेशी, प्रत्येक नारी अपने पति का प्रेम व खुशहाल परिवार चाहती है, किन्तु आज के स्माय में पति-पत्नी के सम्बन्धों का आधार मात्र सामाजिक दबाव व अपनी अपनी जरूरतों तक सीमित रह गया है। दिलीप और जाया के बीच का प्रेम शादी के बाद समाप्त होता जाता है। जया

राज की ओर आकर्षित होने लगती है वी स्वयं कई बार अपने आपसे पूछती है कि “यदि दिलीप और उसके बीच एक खाई सी न बन गयी होती तो क्या राज उसकी सोच के दायरे में कदम भी रख सकता है।”⁷

‘जीना यहाँ किसके लिये’ कहानी का जीतू के रूप में मनुष्य के उस रूप को दिखाने का प्रयास कर रहा है जब वो किसी परिस्थिति में निर्णय लेने में स्वयं को अक्षम समझता है किन्तु वो परिस्थिति किसी अन्य रूप में उसके सामने आती है तो वह तुरंत निर्णय ले लेता है। जीतू के पिता ५ साल से बिस्तर पर अपना जीवन जी रहे हैं और दिन-रात जीतू से स्वयं के लिए मृत्यु की मांग करते हैं जो उन्हें मृत्यु देने से घबराता है, किन्तु दूसरी परिस्थिति उसके सामने आती है। उसकी पत्नी के गर्भ को मात्र छह माह ही हुए कि डॉक्टर ऑपरेशन करने की सलाह देते हैं और बताते हैं कि बच्चा अगर बच भी गया तो इंजेक्शन और दवाइयों पर ज़िंदा रखना पड़ेगा। क्या वो उन्हें बचाना चाहते हैं? तो जीतू डॉक्टर को तुरंत अपना निर्णय सुना देता है- “हैरी और एण्डी अब इंजेक्शनों का दुःख नहीं सहेंगे, उन्हें मुक्ति अवश्य मिलेगी।”⁸ अंत में वो इसी अपराध बोध में रहता है कि अपने पिता के लिए कुछ भी नहीं कर पाया किन्तु अपने बच्चों के लिए इतनी जल्दी निर्णय कैसे ले लिया।

‘ढिबरी टाईट’ ऐसे भारतीयों की कहानी है जिनके पास सब कुछ है किन्तु उतने में उन्हें संतोष नहीं होता और अधिक पाने की लालच में अपना सब कुछ खो देते हैं। कहानी का नायक गुरमीत एक ऐसा व्यक्ति है जिसके पास अच्छा घर, खेती-बाड़ी थी। यह सब छोड़कर वो अपने मित्रों द्वारा सुनाई गयी विदेशों की कहानियों में बहकर विदेश चला जाता है। वो अपना छोटा परिवार गंवा बैठता है और कुछ भी नहीं कर पाता है। दो वर्ष से वह दुःख के गहरे समुद्र में डूब चुका था जहाँ से उसे खींचकर निकल पाना मुश्किल ही नहीं असंभव सा लग रहा था। उसकी चुप्पी तो तब टूट जाती है जब उसे समाचार मिलता है कि इराक द्वारा कुवैत पर कब्जा कर लिया है। आज उसका सब्र का बान टूट जाता है। उसका छुपा हुआ दर्द सबके सामने आ जाता है। वह हंस भी रहा था उयर उसकी आँखों से आँसू भी झलक रहे थे। वो कमरे से बाहर आया और चिल्लाने लगता है- “यह समा अमीर गया, यह गया

क्राउन प्रिंस, रसाला कहता था- सोने की चादर की कार बनवाऊंगा। भाग गया उल्लू का पट्टा। सब रसाले भाग लिए, ओये दारजी खुशियाँ मनाओ। ओये, आज तो जी भर के शराब पीओ। ओये, ओन्हा दी ता माँ गयी ओ, तो गया सौखों नु करती सालयाँ दी ढिबरी टाईटा”^९

‘पासपोर्ट का रंग’ कहानी में दोहरी नागरिकता की कशमकश को बताया गया है। गोपालदास दोहरी नागरिकता की तरस में उलझकर छटपटाते रहते हैं। कानून मानवीय संवेदना पर हावी हो जाता है और गोपालदास अपनी भारतीय संस्कृति और मातृभूमि की झलक देखने के लिए तरस जाते हैं। अपनी माटी की खुशबू को महसूस करने की इच्छा लिए वहाँ चले जाते हैं जहाँ पासपोर्ट नागरिकता की कोई जरूरत नहीं होती है।

‘कब्र का मुनाफा’ कहानी में लेखक ने यह दिखाने का प्रयास किया है कि किस तरह विदेशों में अंतिम संस्कार एक व्यापार बन गया है। परिवार के लोग शव की जैसी साज सज्जा करवाएँगे, उन्हें उनके अनुसार ही डालर देने कब्र का रीजर्वेशन कराते हैं और वह भी ऊंचे दर्जे के कब्रगार में। समय के साथ कब्र की कीमत बढ़ती है यही कब्र का मुनाफा है।

निष्कर्ष :

आधुनिक प्रवासी भारतीयों के लिए चिंता का एक मुख्य कारण है कि किस प्रकार वे अपने संस्कार, रीति-रिवाज और अपनी धनी भारतीय संस्कृति को विदेशी धरती पर रह रहे हो फिर भी वह भारतीय संस्कारों को नहीं भूलते। यो अपने लेखन का श्रेय अपने पिता व अपनी दिवंगत पत्नी इंदुजी को देती हैं। वे कहते हैं अगर मैं इन्दु का पति न होता तो एक सफल लेखक न होता, वो हमेशा अपने परिवार को आगे रखते है और यही बात उसकी कहानियों में उभरकर सामन आती है।

संदर्भ :

१. प्रो. प्रदीप श्रीधर, प्रवासी हिन्दी साहित्य और तेजेन्द्र शर्मा, पृ. सं. ६६
२. डॉ. कमल किशोर गोयनका, (सं.) प्रवासी साहित्य : जोहन्सबर्ग से आगे, विदेश मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, पृ. सं. २१८

३. वहीं, पृ. सं. २२५
४. तेजेन्द्र शर्मा, तेजेन्द्र शर्मा की दस कहानियाँ, पृ. सं. ५
५. वहीं, पृ. सं. ८
६. वहीं, पृ. सं. १४
७. वहीं, पृ. सं. २७
८. वहीं, पृ. सं. ५५
९. वहीं, पृ. सं. ३३

मोक्ष-चिन्तन एवं नीति विचार : छान्दोग्योपनिषद् के संदर्भ में

Dr. Nayana C. Patel

Associate Professor in Sanskrit
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

वेद के चार भाग दृष्टिगत होते हैं-संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक तथा उपनिषद्। उपनिषद् वेद का अन्तिम भाग है। इसी कारण से उसे वेदान्त भी कहा जाता है। उपनिषद् का शाब्दिक अर्थ 'समीप बैठना' होता है अर्थात् गुरु के समीप बैठकर शिष्य द्वारा प्राप्त किया जाने वाला ज्ञान ही उपनिषद् कहलाता है। वेद का ज्ञानकाण्ड होने के नाते उसे ब्रह्म विद्या भी कहा जाता है। शंकराचार्य उपनिषद् का अर्थ विद्या द्वारा अविद्या का विनाश बताते हैं। उपनिषदों की वास्तविक संख्या कितनी थी, इसकी ठीक-ठीक जानकारी उपलब्ध नहीं है; फिर भी 'उपनिषद्-वाक्य-महाकोष' में 223 उपनिषदों की नामावली दी गई है। आज उनमें से कुछ ही उपनिषदें प्राप्त होती हैं। मुख्य उपनिषदों की संख्या 10 बताई जाती है। शंकराचार्य मुख्य उपनिषदों की संख्या 11 निर्धारित करते हैं, उसमें छान्दोग्योपनिषद् का विशेष स्थान है।

छान्दोग्योपनिषद् सामवेद के ताण्ड्य महाब्राह्मण के अंतर्गत है। पं० शिवशंकर शर्मा उसके मूल स्रोत के सम्बन्ध में लिखते हैं-

छान्दोग्योपनिषच्छ्रेष्ठा, ताण्ड्यब्राह्मणनिःसृता ।

अष्टौ प्रपाठकाः खण्डाः समुद्भूतयुताः ॥¹

इसी को साम ब्राह्मण, प्रौढ ब्राह्मण, पंचविंशब्राह्मण भी कहते हैं। श्रीमदाचार्य श्री दयानन्द सरस्वती जी ने इसी ताण्ड्यमहाब्राह्मण को सत्यार्थ प्रकाश, संस्कार विधि और ऋग्वेदादिभाष्य भूमिका में साम ब्राह्मण के नाम से लिखा है। विद्वान लोग कहते हैं कि ताण्ड्यमहाब्राह्मण प्रथमतः 40 अध्यायों में विभक्त है। प्रथम 25 अध्यायों को पंचविंशब्राह्मण कहते हैं, क्योंकि इसमें 25 अध्याय हैं। द्वितीय-पाँच अध्यायों का एक ग्रन्थ

जो षड्विंश ब्राह्मण के नाम से विख्यात है। इसी ब्राह्मण के अन्तिम अध्याय का नाम अद्भुदब्राह्मण अथवा महाऽद्भुत ब्राह्मण है, तृतीय-8 अध्यायों को छान्दोग्योपनिषद् कहते हैं। चतुर्थ-अन्तिम 2 अध्याय मंत्र ब्राह्मण नाम से विख्यात हैं²

छान्दोग्य शब्दार्थ :

छान्दोग्योपनिषद् शब्द का अर्थ है, छन्दोगों की उपनिषद्। 'छन्दस्' शब्द के सामान्यतः तीन अर्थ होते हैं- वेद, वृत्त और वृत्तशास्त्र। कुछ विद्वान सामवेद अर्थ कहते हैं। 'छन्दोग' शब्द का अर्थ है-छन्दस् अथवा साम गाने वाला, 'वेदों में मैं साम हूँ'³ यह श्रीमद् भगवद्गीता की प्रशस्ति है। डॉ. राधाकृष्णन कहते हैं कि साम के गान-सौष्ठव के कारण भगवान ने साम को मुख्य कहा था। छन्दोगपद का विग्रह है- 'छन्दः साम गायतीति छन्दोगः' / वेदांगभूत छन्दस् वैदिक वृत्तशास्त्र है। ऋक् सर्वानुक्रमणी (2/6) में छन्दस् को अक्षर परिणाम कहा गया है। आप्टे जी के अनुसार 'छन्दोगः सामवेदाध्यायी' ऐसा अर्थ उद्धृत है⁴ शंकराचार्य अपने भाष्य में 'स्वर्गो वै लोकः साम वेद' कहा है⁵ पुरुष सूक्त के एक मन्त्र में कहा गया है-

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत-ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे
तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ।⁶

सर्वहुत यज्ञ से वेद उत्पन्न हुए जिनके नाम हैं- ऋक्, साम, यजुस्। चतुर्थ को छन्दस् इस सामान्य पद से सूचित किया गया है। इससे स्पष्ट होता है कि छान्दोग्य सामवेदियों की उपनिषद् है।

छान्दोग्योपनिषद् का वर्णविषय :

उपनिषद् वाङ्मय में छान्दोग्योपनिषद् का अनूठा स्थान है। इसकी गणना प्राचीन उपनिषदों में की जाती है। इसमें सांख्य, न्याय तथा बौद्ध दर्शनों के बीज विद्यमान हैं। विषय की गहनता की दृष्टि से उपनिषदों में इसका प्रथम स्थान है, परन्तु कार्य-परिमाण की दृष्टि से इसका स्थान बृहदारण्यक के पश्चात् आता है। छान्दोग्योपनिषद् में आठ प्रपाठक हैं और प्रत्येक प्रपाठक में अनेक खण्ड हैं। प्रथम प्रपाठक में तेरह खण्ड, द्वितीय में चौबीस, तृतीय में

उन्नीस, चतुर्थ में सत्रह, पंचम में चौबीस, षष्ठ में सोलह, सप्तम में छब्बीस और अष्टम में पन्द्रह खण्ड हैं।

छान्दोग्योपनिषद् के प्रथम प्रपाठक में विभिन्न विद्याओं, साम और ॐकार के स्वरूप का विवेचन; दूसरे में 'शैव उद्गीथ', तीसरे में देवमधु के रूप में सूर्योपासना, गायत्री वर्णन और आङ्गिरस द्वारा श्रीकृष्ण को अध्यात्म शिक्षा और अन्त में अण्ड से सूर्य जन्म का वर्णन है। 'सर्व खल्विदं ब्रह्मा' इसी अध्याय की धरोहर है। चतुर्थ प्रपाठक में रैक्व के दार्शनिक तथ्य और सत्यकाम-जाबाल कथा का विस्तृत वर्णन है। पाँचवे प्रपाठक में प्रवाहण जैबलि के दार्शनिक सिद्धांत और केकय अश्वपति के सृष्टि सम्बन्धी तथ्य विशद रूप से वर्णित हैं। छठे प्रपाठक में आरूणि की दार्शनिकता का अत्यन्त रोचक और तर्कपूर्ण विवेचन है। 'तत्त्वमसि' आरूणि की अध्यात्म शिक्षा का पाठस्थानीय मन्त्र है। सातवें प्रपाठक में सनत्कुमार और नारद का विख्यात वृतांत है। इस उपदेश का पर्यवसान "यो वै भूमा तदमृतम्: अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ॥" मन्त्र से होती है। इसी कारण इसे भूमा-दर्शन भी कहते हैं। अन्तिम प्रपाठक में इन्द्र-विरोचन आख्यान और आत्मावगति के व्यावहारिक उपायों का निदर्शन है।

छान्दोग्योपनिषद् में मोक्ष-चिन्तन :

मोक्ष शब्द 'मुञ्च' मोक्षणे अथवा 'मुच्' प्रमोचने च धातु से घञ् प्रत्यय करने पर 'मोक्ष' शब्द निष्पन्न होता है। इस प्रकार मोक्ष शब्द के दो अर्थ सिद्ध होते हैं, प्रथम काया के बन्धनों से छुटकारा द्वितीय परमानन्द की प्राप्ति। द्वितीय अर्थ मोक्ष की भावात्मक सत्ता का द्योतक है। अमरकोष में मोक्ष के मुक्ति, कैवल्य, निर्वाण आदि 8 नाम बताये गए हैं।⁷ सामान्यतः शास्त्रों की दृष्टि से इसका अर्थ है-जीवात्मा का जन्म-मरण बन्धनों से मुक्त होना। उपनिषद् एवं आध्यात्मिक शास्त्रों में मोक्ष, मुक्ति, अपवर्ग, निःश्रेयस, निर्वाण, कैवल्य, ब्रह्मलोक, शाश्वत सुख, शाश्वत शान्ति, निवृत्ति आदि शब्द मोक्ष के लिए ही प्रयुक्त हुए हैं। गीता में इसी को परमधाम के नाम से अभिहित किया गया है, जिसको प्राप्त करके कोई प्रत्यावर्तन नहीं करता, अर्थात् जन्म-मरण के बंधन से मुक्त हो जाता है। सांख्यदर्शन के अनुसार आध्यात्मिक, आधिभौतिक एवं आधिदैविक इन तीनों प्रकार के दुःखों से छुटकारा पाना

मोक्ष है।⁸ मोक्ष को भारतीय दर्शन में परम पुरुषार्थ की संज्ञा दी गई है। धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष सभी पुरुषार्थ हैं। इनमें से किसी एक की प्राप्ति के लिए विवेकी मानव कोई कार्य करता है।

औपनिषदिक ज्ञान में मोक्ष को प्रमुखता प्रदान की गई है। उपनिषदों के पर्यवेक्षण के आधार पर यह कहा जा सकता है कि उपनिषदों का चरम लक्ष्य आत्मा की अपरोक्षानुभूति कराकर स्वराज्य की प्राप्ति कराना है। छान्दोग्योपनिषद् में मोक्ष की भावात्मक सत्ता का उल्लेख करते हुए कहा गया है कि मुक्त जीव प्रभु को प्राप्त कर दिव्य नेत्र और मन द्वारा कामनाओं को देखता हुआ रमण करता है। दिव्यता को प्राप्त जो देवरूप जीव परमात्मा की उपासना द्वारा इस अवस्था को प्राप्त करते हैं, वे सभी लोकों और कामनाओं को प्राप्त करते हैं।⁹ छान्दोग्योपनिषद् में मुक्तात्मा को उत्तम पुरुष की संज्ञा देते हुए कहा गया है कि-यह प्रसन्न आत्मा इस शरीर से निकलकर परमज्योति एवं परमधाम को प्राप्त करके अपने परमशुद्ध स्वरूप से प्रकट होता है। यह मुक्तात्मा उत्तम पुरुष है। आत्मा वहाँ मुक्ति में रहता है।¹⁰

छान्दोग्योपनिषद् के विभिन्न आख्यानों में मोक्ष-चिन्तन प्रस्तुत हुआ है। प्रजापति इन्द्र को मोक्ष की शिक्षा देते हुए कहते हैं-यह भौतिक देह मरणधर्मा है। यह मृत्यु से ग्रसित है। यह शरीर अविनाशी, नित्य, सूक्ष्म तथा चेतन आत्मा का आश्रय स्थान है। सशरीर आत्मा प्रियाप्रिय सुख-दुःख से ग्रस्त है। जब तक शरीर है, तब तक दुःख लगे रहते हैं। आत्मा के अशरीर होने पर सुख-दुःख स्पर्श नहीं करते।¹¹ घोर अङ्गिरस द्वारा देवकी पुत्र श्रीकृष्ण को मुक्ति का उपदेश दिया गया है। घोर ऋषि का कहना है कि मनुष्य अन्त समय में तीन महावाक्यों को धारण करे-

- (1) 'अक्षितमसि' अर्थात् मेरे आत्मा तू अखण्ड है।
- (2) 'अच्युतमसि' अर्थात् तू अविनाशी है।
- (3) 'प्राणसंशितमसि' अर्थात् तू सूक्ष्म प्राणपद है।¹²

उद्दालक आरूणि द्वारा अपने पुत्र श्वेतकेतु को 'तत् त्वम् असि' के रूप में तथा शाण्डिल्य ऋषि ने

'सर्वखल्विदं ब्रह्म' के रूप में मोक्ष या मुक्ति का उपदेश दिया है।

छान्दोग्योपनिषद् में नीति विचार :

भारतीय संस्कृति अपनी मौलिक चिन्तन प्रणाली के लिए विश्व विख्यात है। आध्यात्मिक क्षेत्र में अपनी मान्यताएँ और वैचारिक विविधता के कारण उसकी अपनी नीजी पहचान है। यहाँ अन्य बातों को छोड़कर 'नीति' विषयक विचारों को छान्दोग्योपनिषद् के परिप्रेक्ष्य में देखने का प्रयास किया गया है।

'नीति' शब्द की निष्पत्ति 'नी' धातु से 'क्तिन्' प्रत्यय करने से हुई है। 'नी' धातु का अर्थ है ले जाना (प्रापण) और 'ति' प्रत्यय का क्रिया, करण अथवा कर्ता है। इस प्रकार 'नीति' का अर्थ प्रतिध्वनित होता है-मार्गदर्शन या मार्गदर्शक अथवा निर्देश या निर्देशक। इस प्रकार जो सिद्धांत, चिन्तन या विचार मनुष्य का मार्गदर्शन करे, उसे 'नीति' कहा जाता है। संपूर्ण जीवन को परिचालित करने वाले विचार, चिन्तन या सिद्धांत 'नीति' के नाम से जाने जाते हैं। कभी-कभी 'नीति' के स्थान पर 'नय' शब्द का प्रयोग भी होता है, जिसका भी वही अर्थ है। डॉ० भीखनलाल आत्रेय नीति-शास्त्र की परिभाषा देते हुए कहते हैं-"वे नियम, जिन पर चलने से मनुष्य का ऐहिक, आमुष्मिक (अलौकिक, दिव्य) और सनातन कल्याण हो, समाज में स्थिरता और सन्तुलन रहे, सब प्रकार से अभ्युदय हो और विश्व में शान्ति रहे, अर्थात् जिन नियमों के पालन करने से व्यक्ति और समाज दोनों का ही श्रेय हो।¹³ उपनिषदों के नीतिविषयक विचारों का दोहन करते हुए डॉ० राधाकृष्णन कहते हैं कि उपनिषदें नैतिक जीवन के आन्तरिक स्वरूप पर बल देती हैं और आचरण के प्रेरक भाव को अधिक महत्त्व देती हैं। आभ्यन्तर पवित्रता बाह्य क्रियाकलापों एवं लक्षणों की अपेक्षा अधिक महत्त्व रखती है। उपनिषदें केवल यही आदेश नहीं देती कि 'चोरी मत करो', 'किसी की हत्या मत करो', बल्कि वे यह घोषणा भी करती हैं कि 'लोभ मत करो', अथवा 'किसी से घृणा मत करो एवं क्रोध, दुर्भावना तथा लालच के वशीभूत मत होओ।'¹⁴ इस तरह का नीति-विषयक ज्ञान उपनिषदों में विपुल मात्रा में विवेचित है।

छान्दोग्योपनिषद् धर्म और नीति का उदात्त रूप प्रस्तुत करती है। इसमें स्थान-स्थान पर नैतिकता और सदाचार का उपदेश है, जो मानव को स्थूलता से सूक्ष्मता की ओर अग्रसर करता हुआ, उस श्रेष्ठतम और सूक्ष्मतम ब्रह्म की प्राप्ति के योग्य बनाता है। यह उपनिषद् मानवीय उत्कर्ष का निर्देश भी देती है। छान्दोग्योपनिषद् में धर्म और नीति का समन्वय साधा गया है। यहाँ निर्देश है कि धर्म के अंतर्गत हमें यज्ञ, अध्ययन और दान को प्रथमतः महत्त्व देना चाहिए। तप को द्वितीय तथा ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए जीवनपर्यन्त आचार्य कुल में वास करने को तृतीय स्थान दिया गया है। तप, दान, आर्जव, अहिंसा और सत्य को जीवनयज्ञ की दक्षिणाएँ कहा है।¹⁵ अभिप्रेत अर्थ यह है कि मानवजीवन का साफल्य और सम्पूर्णता तभी है, जब उसके द्वारा उपर्युक्त गुणों का जीवन में पूर्णरूपेण पालन किया जाए। छान्दोग्योपनिषद् में विद्यादान को सर्वश्रेष्ठ कहा गया है। पाँचवे अध्याय में उल्लेख है कि जो उपासक ग्राम में रहते हुए इष्ट (अग्निहोत्र), आपूर्त (धर्मशाला, उद्यान आदि) तथा दान करते हैं, वे पितृलोक को प्राप्त करते हैं।¹⁶

तप मानवजीवन का प्रमुख अंग है। तप के आचरण से ही मनुष्य देवत्व को प्राप्त करता है। शरीर तथा मन को दृढ़ निष्ठा से धर्म की ओर लगाने का नाम तप है। इस उपनिषद् अनुसार तप के आश्रित होकर ही प्रजापति ने लोक-लोकान्तरों को प्रकाशित किया है। शंकराचार्य ने तप का अर्थ 'च्छ्राचान्द्रायणादि' किया है तथा इसे वानप्रस्थ और परिव्राजक का धर्म कहा है। इनके अनुसार परिव्राजक के ज्ञान, यम और नियम तप ही है।¹⁷ ब्रह्मचर्य आश्रम व्यवस्था का अंग होकर तो समाज से सम्बद्ध है, परन्तु मन, वचन और कर्म में ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करना धर्म का अंग है। इसकी महत्ता इन्द्रिय संयम की भावना से है। ब्रह्मचर्य आत्मतत्त्व के ज्ञान में सहायक है। आत्मज्ञान की प्राप्ति अर्थ विरोचन ने 32 वर्ष तथा इन्द्र ने 101 वर्ष तक ब्रह्मचर्य व्रत का पालन किया था।¹⁸ तात्पर्य यह है कि यद्यपि यज्ञ, इष्ट, तप आदि अनेक साधन ब्रह्म प्राप्ति में कहे गये हैं, परन्तु वे सब ब्रह्मचर्य के द्वारा ही साध्य हैं। छान्दोग्योपनिषद् में उपदेशात्मक दृष्टि से कहा है कि 'अहिंसन् सर्व भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' अर्थात् प्राणियों की हिंसा वर्जित है। वस्तुतः प्राणियों की हिंसा की बात तो दूर

रही, अपितु वाङ् मात्र से कटुभाषण करने तक को हत्या के सदृश माना गया है। यह उपनिषद् हमें बताती है कि सत्य ब्रह्मस्वरूप हैं, उसका अच्छी प्रकार जीवन में आचरण करने वाला ब्रह्म हो जाता है। और आगे कहा गया है कि 'सोने की चोरी करने वाला, सुरापान करने वाला, ब्रह्मवेत्ताओं का हनन करने वाला, गुरुस्त्रीगामी तथा जो इन चारों के साथ आचरण करता है, वह पापी होता है।¹⁹ कुलमिलाकर बात यह है कि मानवजीवन बेशकीमती है और उसे नीतिमार्ग के आचरण से ही सजाया-सँवारा जा सकता है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि छान्दोग्योपनिषद् सामवेदीय तलवकार ब्राह्मण के अंतर्गत है। इसकी वर्णनशैली अत्यन्त क्रमबद्ध और युक्तियुक्त है। प्रस्तुत उपनिषद् में बहुत से उपयोगी विषय हैं, इसी कारण से प्राचीन काल से ही इसका अत्यधिक मान-सम्मान रहा है। इसका ज्ञानकाण्ड तो सविशेष महत्त्वपूर्ण है। इसे जिज्ञासुओं की अक्षय नीधि माना गया है। 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' और 'तत्त्वमसि' जैसे वाक्य छान्दोग्योपनिषद् के प्राण हैं। अवश्य ही छान्दोग्योपनिषद् का मोक्ष-चिंतन और नीति विषयक विचार मानवजीवन के लिए पथप्रदर्शक बन सकते हैं।

संदर्भ सूची :

1. छा० उप० पं० शिवशंकर शर्मा कृत भाष्य, पृ. 10
2. वही, भूमिका से, पृ. 11
3. वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ श्रीमद् भगवद्गीता, 10/22
4. आपटे, वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, रचना प्रकाशन जयपुर, सन् 2008 ई., पृ. 389
5. छान्दोग्योपनिषद् सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, (सोलहवाँ पुनर्मुद्रण 2000), पृ. 87
6. ऋग्वेद 10/90/9
7. मुक्तिःकैवल्यनिर्वाण श्रेयो निःश्रेयसामृतम् मोक्षेऽपवर्गः । अमरकोष, 1/5/6/7
8. अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त पुरुषार्थः । सां० का० 1/1
9. छा० उप० 8/12/5-6
10. छा० उप० 8/12/3
11. छा० उप० 8/12/1
12. छा० उप० 3/17/6

13. शास्त्री, शुकदेव : भारतीय नीतिदर्शन से उद्धृत, हंसा प्रकाशन जयपुर, संस्करण 1997, पृ. 21
14. डॉ० राधाकृष्णन : भारतीय दर्शन खण्ड-1, राजपाल एण्ड सन्ज दिल्ली, संस्करण सन् 2012 ई., पृ. 175
15. अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणा । छा० उप० 3/17/4
16. अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त दत्तमित्युपासते ते। छा० उप० 5/10/3
17. तप एवं द्वितीयस्तप इति च्छूचान्द्रायणादि-परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्रय तप एवेति... । छा० उप० 2/23/1 पर शांकर भाष्य
18. छा० उप० 8/7/3/ से 8/11/3 तक
19. छा० उप० 5/10/9 व 8/3/5

‘विष्णुपुराण’ में नदियों का माहात्म्य**Mr. Shivam K. Dave**

Research Scholar

M. B. Arts & Commerce College,
Gondal

भारतीय संस्कृति में नदियों का स्थान केवल जल स्रोत के रूप में नहीं, अपितु जीवन, धर्म और मोक्ष के साधन के रूप में प्रतिष्ठित है। पुराण साहित्य में नदियों का माहात्म्य विशेष रूप से प्रतिपादित हुआ है। विष्णुपुराण इस परंपरा का प्रमुख ग्रन्थ है, जिसमें नदियों को दिव्य शक्ति, पवित्रता और जीवन के आधार के रूप में वर्णित किया गया है। भारतीय संस्कृति में नदियों का स्थान अत्यंत पूज्य और पवित्र माना गया है। नदियाँ केवल भौगोलिक धाराएँ नहीं, बल्कि भारतीय जीवनदर्शन, आस्था, धर्म और संस्कृति की जीवनेखा हैं। वे मानव सभ्यता की जननी हैं- जिनके तटों पर नगर बसे, संस्कृतियाँ विकसित हुईं और आध्यात्मिक चेतना का प्रसार हुआ। वैदिक युग से ही जल को ‘जीवन’ कहा गया है और नदियों को ‘माता’ के रूप में वंदना की गई है। ऋग्वेद में गंगा, यमुना, सरस्वती, सिन्धु आदि नदियों की स्तुतियाँ यह प्रमाणित करती हैं कि नदियों को दिव्य सत्ता का रूप माना गया है। ‘अम्बितमे, नदितमे, देवितमे सरस्वति’- इस वैदिक उद्धोष से स्पष्ट है कि नदी के प्रति श्रद्धा केवल धार्मिक नहीं बल्कि दार्शनिक भी है।

भारत की नदियाँ केवल जलधाराएँ नहीं, अपितु धर्म, दर्शन और संस्कृति की संवाहक हैं। गंगा को मोक्षदायिनी, यमुना को प्रेम और भक्ति की प्रतीक, सरस्वती को ज्ञान की धारा कहा गया है। पुराणों, उपनिषदों, रामायण, महाभारत और कालिदास जैसे कवियों के साहित्य में नदियों की पवित्रता, सौन्दर्य और महिमा का विस्तृत वर्णन मिलता है। नदियाँ पापों का शोधन करती हैं, जीवन में पवित्रता का संचार करती हैं और व्यक्ति को ईश्वर के समीप ले जाती हैं। वास्तव में नदियाँ भारतीय संस्कृति की आत्मा हैं वह धरती को सींचती हैं, लोगों को पोषित करती हैं और आत्मा को

शुद्ध करती हैं। आज जब नदियाँ प्रदूषण और अतिक्रमण की समस्या से जूझ रही हैं तब उनके संरक्षण का अर्थ केवल पर्यावरण रक्षा नहीं, बल्कि हमारी सांस्कृतिक अस्मिता की रक्षा भी है। नदियों का माहात्म्य यही सिखाता है कि जल ही जीवन है और नदियाँ उस जीवन की अमर धाराएँ हैं।

‘विष्णुपुराण’ का संक्षिप्त परिचय :

‘विष्णुपुराण’ अठारह महापुराणों में प्रमुख है। यह छह अंशों (अंकों) में विभक्त है और इसमें लगभग 23,000 श्लोक हैं। वर्तमान में कुछ प्रतों में 7,000 श्लोक संख्या भी मिलती है। महर्षि पराशर और उनके शिष्य मैत्रेय के संवाद रूप में इसकी रचना मानी जाती है। इसमें ब्रह्मांड की उत्पत्ति, भूगोल, वंशावली, धर्मशास्त्र, योग तथा नदियों का माहात्म्य वर्णित है। यह ग्रन्थ वैष्णव मत का आधारस्तंभ माना जाता है, जिसमें भगवान विष्णु को सृष्टि के पालनकर्ता और समस्त विश्व के परम कारण के रूप में प्रतिष्ठित किया गया है। महर्षि पराशर द्वारा रचित यह पुराण वेदों का सार और भक्तिपथ का मार्गदर्शक है। इसमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष- इन चार पुरुषार्थों का समन्वित निरूपण किया गया है।

‘विष्णुपुराण’ में सृष्टि की उत्पत्ति, विभिन्न कल्पों का विवरण, विष्णु के अवतारों की गाथा, देवताओं की महिमा, व्रत-उपवासों के विधान, तीर्थों और नदियों का महत्त्व तथा मानव जीवन के आदर्श आचरण का विस्तृत वर्णन मिलता है। इसकी भाषा संस्कृत और शैली गंभीर, दार्शनिक तथा भावपूर्ण है। यह ग्रन्थ केवल धार्मिक ग्रंथ नहीं, बल्कि भारतीय संस्कृति, दर्शन और आचार का जीवंत दस्तावेज है।

‘विष्णुपुराण’ का मुख्य उद्देश्य यह है कि मनुष्य अपने कर्तव्यों का पालन करते हुए परमात्मा विष्णु में श्रद्धा रखे, भक्ति के मार्ग से अपने जीवन को पवित्र करे और अंततः मोक्ष की प्राप्ति करे। इस प्रकार यह पुराण भारतीय अध्यात्म, भक्ति और संस्कृति का अमूल्य निधि स्वरूप ग्रंथ है।

‘विष्णुपुराण’ में नदियों का सांस्कृतिक एवं धार्मिक महत्त्व :

‘विष्णुपुराण’ में नदियों को ‘पावनी’ और ‘तीर्थस्वरूपा’ कहा गया है। इनका जल पापों को हरने वाला, पुण्यदायक और मोक्षदायी माना गया है।

गङ्गा च यमुना चैव गोदावरी सरस्वती।
नर्मदा सिन्धु कावेरी जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥¹

उक्त श्लोक में गंगा, यमुना, गोदावरी, सरस्वती, नर्मदा, सिन्धु और कावेरी का स्मरण करके केवल जल में उनकी उपस्थिति से स्नान का पुण्य बताया गया है। भारतीय संस्कृति में नदियाँ केवल जलधाराएँ नहीं, बल्कि जीवन, आस्था और सभ्यता की अधिष्ठात्री देवियाँ मानी गई हैं। वेदों से लेकर पुराणों और महाकाव्यों तक नदियों का उल्लेख पवित्रता, मातृत्व और जीवनदायिनी शक्ति के रूप में हुआ है। गंगा, यमुना, सरस्वती, गोदावरी, नर्मदा, कावेरी आदि नदियाँ भारतीय जनमानस में केवल भौगोलिक संस्थाएँ नहीं, अपितु देवीस्वरूप पूजनीया हैं। इनका जल मोक्षदायक माना गया है और स्नान, दान, तीर्थयात्रा जैसी धार्मिक क्रियाओं से इनका गहरा संबंध स्थापित हुआ है। नदियाँ भारतीय लोकजीवन, कृषि, अर्थव्यवस्था, साहित्य, संगीत और कला के प्रत्येक आयाम में संस्कारों का स्रोत रही हैं। इस प्रकार नदियों ने न केवल भौतिक जीवन को समृद्ध किया बल्कि भारतीय संस्कृति के आध्यात्मिक एवं नैतिक मूल्यों को भी पोषित किया है।

‘विष्णुपुराण’ में गंगा का माहात्म्य:

गंगा को विष्णु के चरणों से उत्पन्न कहा गया है। जब त्रिविक्रम रूप में विष्णु ने तीन पग पृथ्वी को नापा, तब उनके पाद से गंगा प्रवाहित हुई। इसीलिए गंगा को ‘विष्णुपादोत्पन्ना’ कहा गया है-

विष्णोः पादोद्भवा देवी सर्वतीर्थमयी नदी।²

गंगा का जल त्रिगुणात्मक- शुद्धि, मोक्ष और पुण्य तीनों का दाता माना गया है। विष्णुपुराण में ‘गंगा’ का अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान है। गंगा को दिव्य लोक से अवतरित पवित्र नदी कहा गया है, जो त्रिलोकी को पावन करने वाली, पापहरिणी तथा मोक्षप्रदायिनी है। विष्णुपुराण के अनुसार, गंगा का उद्गम भगवान विष्णु के चरणों से हुआ है अतः इसे ‘विष्णुपदी’ कहा गया है-

विष्णोः पदोद्भवा गङ्गा त्रिभुवनपवित्रिणी।
पतितानां च पापानां त्राता भवति नित्यदा ॥

सा हि विष्णोः पदोद्भूता गङ्गा लोकेषु विश्रुता।
त्रैलोक्यपावनी पुण्या पापघ्नी मोक्षदायिनी ॥³

गंगा भगवान विष्णु के चरणों से उत्पन्न हुई है, इसलिए वह त्रिभुवन को पवित्र करने वाली है। वह पापों का नाश करने वाली तथा समस्त प्राणियों को मोक्ष देने वाली कही गई है। विष्णुपुराण में गंगा का वर्णन केवल एक पवित्र नदी के रूप में नहीं, बल्कि दिव्य शक्ति के रूप में हुआ है। जब भगवान वामन ने अपने चरणों से ब्रह्मांड को नापा तब उनके चरणों का स्पर्श पाकर गंगा प्रकट हुई। इस प्रकार वह ‘विष्णुपदी गंगा’ कहलाती है। यह नदी तीनों लोकों में प्रवाहित होकर स्वर्ग, पृथ्वी और पाताल-तीनों का उद्धार करती है। विष्णुपुराण में कहा गया है कि गंगा का जल स्पर्श करने मात्र से मनुष्य के जन्म-जन्मांतर के पाप नष्ट हो जाते हैं और उसे मोक्ष प्राप्त होता है।⁴

‘विष्णुपुराण’ में अन्य नदियों का वर्णन :

‘विष्णुपुराण’ में केवल गंगा ही नहीं बल्कि अन्य पवित्र नदियों- यमुना, सरस्वती, गोदावरी, नर्मदा, सिन्धु, कावेरी, तामी, वेणा, चर्मण्वती, इरावती आदि का भी उल्लेख मिलता है।

यमुना च सरस्वत्यौ चर्मण्वती च गोदावरी।
नर्मदा सिन्धुः कावेरी च पुण्या भारतभूधुजः॥⁵

इन नदियों को ‘भारतीभूमेः रक्तवाहिन्यः’ कहा गया है अर्थात् भारत भूमि की जीवनधाराएँ। विष्णुपुराण विशेषतः द्वितीय अंश, पंचम अध्याय से सप्तम अध्याय तक में नदियों का अत्यन्त विस्तृत और धार्मिक वर्णन प्राप्त होता है। गंगा, यमुना, सरस्वती जैसी प्रमुख नदियों के अतिरिक्त इसमें अनेक अन्य नदियों का उल्लेख उनके भौगोलिक, पौराणिक तथा आध्यात्मिक महत्त्व सहित किया गया है। नीचे प्रमुख नदियों का संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत है-

(1) सरस्वती नदी :

विष्णुपुराण में सरस्वती को ज्ञान और तपस्या की अधिष्ठात्री देवी कहा गया है। कहा गया है कि- सरस्वती "त्रिषु लोकभवन्तु" अर्थात् तीनों लोकों में प्रवाहित होती है। यह नदी वैदिक ऋषियों के यज्ञों की साक्षी रही है। सरस्वती का वर्णन “सप्तसिंधवः” समूह में भी आता है।

सरस्वत्याश्च तीरेषु नित्यं स्नानं समाचरेत्।⁶

(2) गोदावरी नदी :

गोदावरी को 'दक्षिणगंगा' के नाम से सम्बोधित किया गया है। विष्णुपुराण में इसका उल्लेख उस पुण्यभूमि के रूप में है जहाँ भगवान श्रीराम ने अपने वनवास के समय निवास किया। गोदावरी में स्नान करने से पापों का नाश होता है और मोक्ष की प्राप्ति होती है।

गौतमस्याश्रमं पुण्यं गोदावरीति विश्रुता।⁷

(3) नर्मदा नदी :

विष्णुपुराण में नर्मदा का विशेष महत्त्व बताया गया है। इसे 'रुद्रकन्या' कहा गया है और इसके जल में स्नान करने से भगवान शिव की कृपा प्राप्त होती है।

नर्मदा दर्शनादेव पातकं नश्यति ध्रुवम्।⁸

(4) कावेरी नदी :

कावेरी का उल्लेख दक्षिण भारत की पवित्र नदियों में किया गया है। विष्णुपुराण में इसे पुण्यप्रद, मोक्षदायिनी और 'कन्यातीर्थ' के रूप में वर्णित किया गया है।

कावेरी नाम या देवी दक्षिणे जनपदेषु च।⁹

(5) सरयू नदी :

यह नदी अयोध्या नगरी की जीवनरेखा मानी गई है। विष्णुपुराण में कहा गया है कि यह नदी प्रभु श्रीराम के लोक में प्रवेश का मार्ग बनी।

सरयू तीरे रम्ये च रामस्य नृपतेः पुरा।¹⁰

(6) सिन्धु नदी :

सिन्धु का वर्णन सप्तसिंधवः के रूप में किया गया है। विष्णुपुराण में कहा गया है कि यह नदी हिमालय से निकलकर पश्चिम दिशा में बहती हुई समुद्र में मिलती है।

हिमवतः प्रवृत्ता च सिन्धुराख्या महानदी।¹¹

(7) ताप्ति नदी :

ताप्ति को सूर्यकन्या कहा गया है। विष्णुपुराण में उल्लेख है कि यह नदी अपने जल से पापों का दाह कर देती है, इसलिए इसे 'ताप्ति' नाम मिला।

सूर्यतनया तपती नाम नदी पुण्यदा शुभा।¹²

(8) शतद्रु और विपाशा :

विष्णुपुराण में पंजाब क्षेत्र की नदियों का भी उल्लेख है। शतद्रु (सतलज) और विपाशा (ब्यास) का नाम सप्तसिंधवः के समूह में मिलता है।

शतद्रुश्च विपाशा च तदन्या सप्तसिन्धवः।¹³

(9) कृष्णावेणी (कृष्णा) नदी :

कृष्णा नदी को विष्णुपुराण में अत्यन्त पवित्र दक्षिणी नदी कहा गया है। यह नदी पौराणिक कथाओं में रुक्मिणी विवाह प्रसंग से भी जुड़ी है।

कृष्णावेणी च पुण्या च दक्षिणे च महापगा।¹⁴

(10) गंडकी नदी :

गंडकी नदी को विष्णुपुराण में शालिग्राम शिला की उत्पत्ति का स्थान कहा गया है। यह नदी विष्णुभक्तों के लिए विशेष पवित्र मानी जाती है।

गण्डकी नाम या पुण्या तत्र शालग्रामसंभवः।¹⁵

'विष्णुपुराण' में नदियाँ केवल भौगोलिक जलधाराएँ नहीं हैं, बल्कि धर्म, पुण्य, मोक्ष और आध्यात्मिक साधना की प्रतीक हैं। प्रत्येक नदी किसी न किसी देवता, ऋषि या तपोभूमि से जुड़ी हुई है। इस प्रकार, पुराणकार व्यास जी ने नदियों के माध्यम से भारतीय संस्कृति की पवित्रता और जीवन के दैवीय स्वरूप को प्रकट किया है।¹⁶ विष्णुपुराण में जम्बूद्वीप के भूगोल में नदियों का विस्तृत उल्लेख है। भारतवर्ष को पुण्यभूमि कहते हुए कहा गया है कि यहाँ की नदियाँ दिव्य हैं क्योंकि वे यज्ञ, तीर्थ और तपस्या के केन्द्र हैं। भारते नद्यः पावन्यः पुण्यतीर्थोपशोभिताः।¹⁷

नदियाँ केवल भौतिक जलधाराएँ नहीं अपितु 'दिव्य चेतना' की प्रतीक हैं। विष्णुपुराण में गंगा को 'मोक्षमार्गिणी' कहा गया है। गंगा का जल विष्णु के चरणों का प्रतीक है, जो भक्ति और ज्ञान दोनों का संयोग कराता है। नदी स्नान का तीर्थ माना गया है। विष्णुपुराण में कहा गया है कि जो व्यक्ति नदियों में स्नान कर श्रद्धा से दान देता है, वह स्वर्ग को प्राप्त करता है।

नद्यः सर्वतीर्थमयाः पावयन्ति महीतलम्।

तासां स्नानं हि पुण्यानां फलं ददाति नित्यशः॥¹⁸

विष्णुपुराण नदियों को 'लोकसंवर्धिनी' बताता है-वे जीवन, कृषि, व्यापार, और आध्यात्मिक कल्याण

का माध्यम हैं। उनका संरक्षण धर्म के समान महत्त्वपूर्ण बताया गया है।

निष्कर्ष:

‘विष्णुपुराण’ में नदियाँ केवल प्राकृतिक जलधारा नहीं, बल्कि दिव्य स्त्री स्वरूप, धर्म की वाहक और मोक्षदायिनी के रूप में प्रतिष्ठित हैं। गंगा, यमुना, सरस्वती आदि नदियाँ भारतीय सभ्यता की आध्यात्मिक धारा का प्रतीक हैं। इनका माहात्म्य यह बताता है कि भारतीय दृष्टि में प्रकृति और परमात्मा में कोई भेद नहीं-दोनों एक ही चेतना के रूप हैं। नदियों की महिमा अत्यंत व्यापक और महत्त्वपूर्ण हैं। इन्हें कई कारणों से 'माँ' का दर्जा दिया जाता है। विश्व की अधिकांश प्राचीन सभ्यताएँ (जैसे सिंधु घाटी, मेसोपोटामिया) नदियों के किनारे ही विकसित हुईं। नदियाँ बस्तियों को बसाने और विकसित महानगरों के लिए जीवनरेखा प्रदान करती हैं। नदियाँ सिंचाई के लिए पानी का मुख्य स्रोत हैं जो कृषि व्यवस्था को मजबूत बनाती हैं और फसलों की पैदावार में सहायक हैं। नदियों का उपयोग सस्ते परिवहन (जलमार्ग) और जलविद्युत उत्पादन के लिए किया जाता है। नदी के किनारे प्राकृतिक सौंदर्य से भरपूर पर्यटन स्थल राष्ट्रीय आय में योगदान करते हैं। भारत में गंगा, यमुना, कावेरी जैसी नदियों को देवी स्वरूप माना जाता है और इनकी पूजा की जाती है। ऐसी मान्यता है कि इनमें स्नान करने से पापों से मुक्ति मिलती है। नदियाँ केवल जल का स्रोत नहीं, बल्कि आस्था के केंद्र भी हैं। इनके किनारे ऋषि-मुनियों ने ज्ञान प्राप्त किया और अध्यात्म को बढ़ावा मिला। नदियाँ मनुष्य और धरती की प्यास बुझाती हैं। ये जैविक विविधता (biodiversity) के लिए महत्त्वपूर्ण जीवनधारा का कार्य करती हैं, जहाँ विविध प्रकार के पौधे और जीव-जंतु पाए जाते हैं। संक्षेप में नदियाँ जीवनदायिनी, पोषक, सांस्कृतिक और आर्थिक शक्ति का प्रतीक हैं। वे हमें सिखाती हैं कि जीवन में निरंतर प्रवाह और दूसरों को देने का भाव कितना आवश्यक है।

सन्दर्भ सूची :

1. विष्णुपुराण, चतुर्थ अंश, अध्याय 19, श्लोक 12, गीता प्रेस गोरखपुर, द्वादश संस्करण, पृ. 256
2. वही, द्वितीय अंश, अध्याय 3, श्लोक 18, पृ. 114

3. वही, पंचम अंश, अध्याय 6, श्लोक 7-9
4. शुक्ला, डॉ. हेमलता, पुराणों में नदियों का सांस्कृतिक स्वरूप, भारतीय विद्या भवन मुंबई, प्रथम संस्करण, 2009 पृ. 89
5. विष्णुपुराण, द्वितीय अंश, अध्याय 5, श्लोक 22, पृ. 12
6. वही, द्वितीय अंश, अध्याय 5, श्लोक 31
7. वही, चतुर्थ अंश, अध्याय 18, श्लोक 2
8. वही, तृतीय अंश, अध्याय 4, श्लोक 25
9. वही, तृतीय अंश, अध्याय 4, श्लोक 31
10. वही, चतुर्थ अंश, अध्याय 5, श्लोक 11
11. वही, द्वितीय अंश, अध्याय 3, श्लोक 12
12. वही, तृतीय अंश, अध्याय 4, श्लोक 28
13. वही, द्वितीय अंश, अध्याय 3 श्लोक 16
14. वही, तृतीय अंश, अध्याय 5, श्लोक 8
15. वही, तृतीय अंश, अध्याय 4, श्लोक 19
16. दीक्षित, प्रो.रामचन्द्र, सांस्कृतिक विश्लेषण भारत का पुराणिक भूगोल और जम्बूद्वीप व भारतवर्ष की नदियाँ मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, तृतीय संस्करण 2014, पृ. 230
17. विष्णुपुराण, द्वितीय अंश, अध्याय 3, श्लोक 33, पृ.116
18. वही, तृतीय अंश, अध्याय 8, श्लोक 6, पृ. 173

મફત ઓઝાની નગરી નવલકથાઓ :
શહેરી પરિવેશમાં માનવ સંવેદનાનું
આલેખન

Dr. S. D. Mori

Principal

Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

મફત ઓઝાએ જેમ જનપદના જીવનને આલેખતી જાનપદી નવલકથાઓ રચી છે, તેમ નગરજીવનને કેન્દ્રમાં રાખતી આશરે દસ નવલકથાઓ પણ આપી છે. આ કૃતિઓમાં શહેરી પરિવેશનું નિરૂપણ હોવાથી તેમને 'નગરી નવલકથાઓ' તરીકે ઓળખાવી શકાય. પરંતુ માત્ર નગરપરિવેશના આધારે જ આ કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવું લેખકની સર્જનાત્મક દૃષ્ટિને મર્યાદિત કરી નાખે છે. વાસ્તવમાં, મફત ઓઝાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શહેરનું બાહ્ય ચિત્રાંકન કરવાનો નથી; શહેર તો તેમની કૃતિઓમાં માનવીય સંવેદના, આંતર સંઘર્ષ અને આધુનિક જીવનની વિઘટનાને પ્રગટ કરવાનું એક માધ્યમ બને છે.

એટલે, આ નવલકથાઓને માત્ર 'નગરકથા' તરીકે નહીં, પરંતુ નવલકથાના મૂળ તત્ત્વો—પાત્રરચના, સંવાદ, આંતરમનનો સંઘર્ષ, શિલ્પ અને પ્રયોગશીલતા—ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનું વધુ યોગ્ય બને છે. તેથી દરેક કૃતિને અલગ-અલગ રીતે જોવાને બદલે, તેમને એક સમૂહરૂપે અને કંઈક અંશે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવાનો ઉપક્રમ અહીં સ્વીકાર્ય બને છે. આ રીતે જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે મફત ઓઝાની નગરી નવલકથાઓ શહેરનું વર્ણન કરતાં વધુ, શહેરમાં જીવતા માનવીના આંતરજીવનનું સંવેદનાત્મક અને પ્રયોગશીલ આલેખન છે.

મફત ઓઝાની નવલકથાઓ પરંપરા અને પ્રયોગના સંયોજનથી રચાયેલી છે. તેઓ ઘટના-વસ્તુ કરતાં તેની રજૂઆત, અભિવ્યક્તિ અને માનસિક ગૂંથણને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. પરંપરાગત વાર્તારસ કે કમબદ્ધ ઘટનાવિકાસના બદલે તેઓ ફ્લેશ-બેક, સ્મૃતિ, સ્વપ્ન, પત્ર અને ડાયરી જેવી ટેકનિકો દ્વારા વર્તમાન અને અતીતને એકસાથે વણી લે છે.

[1]

'ચિતા જલે ચિતવનમાં' ('પીળું કરેણું ફૂલ') પુરુષસત્તાનો ભોગ બનેલી બિન્દુ દવેમાંથી ગુલશન ગણિકા બનેલી સ્ત્રીના કરુણ જીવનની ગાથા રજૂ કરતી નવલકથા છે. કૃતિની વર્તમાન ક્ષણ ચિતાગ્નિ સાથે જોડાયેલી છે. ગુલશનના મૃતદેહને દયારામ જમણા પગના અંગૂઠાથી અગ્નિદાહ આપે છે. અસ્થિફૂલ લઈ સ્નાન કરી પાછા ફરતાં તે પીળું કરેણું એક ફૂલ અસ્થિકુંભ પર મૂકે છે અને બીજું નાયકના હાથમાં આપે છે. આ એકમાત્ર વર્તમાન ઘટનાની આસપાસ સમગ્ર નવલકથા ગૂંથાયેલી છે. ચિતા પર ગુલશનનો દેહ બળતો જાય તેમ નાયકના ચિત્તમાં તેના જીવનનાં ચાલીસ વર્ષ સ્મૃતિરૂપે જીવંત થતા જાય છે. મા-બાપની અનિચ્છા છતાં જગત અનુભવવાની લાલસાથી બિન્દુ એકલી રહી નોકરી કરે છે. પ્રો. જી. આ. ઉપાધ્યાય સાથે લગ્ન કરીને દિલ્હી ભાગી જાય છે. પ્રારંભે સુખી લાગતું દાંપત્ય ઉપાધ્યાયની મુંબઈ બદલી અને આરાધનાના મોહમાં પડવાથી તૂટી પડે છે. એકલી અને નિરાધાર બનેલી બિન્દુનો સરદારજી ગેરલાભ લે છે. પતિ આરાધના સાથે નાસી ગયો હોવાની ખબર મળતાં બિન્દુ સંપૂર્ણ રીતે ભાંગી પડે છે. હતાશ હાલતમાં જૂહુના કિનારે ભટકતી બિન્દુમાં એક વૃદ્ધ વેશ્યાને પોતાની મૃત પુત્રી દર્શન થતાં આશ્રય આપે છે અને તેને ધંધાથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ બંધ બારણે

જાગેલી અતૃપ્ત ઇચ્છા અને પતિએ આપેલા ધોખાનો બદલો સમગ્ર પુરુષજાતિ સામે લેવા બિન્દુને વેશ્યાવૃત્તિ તરફ ધકેલે છે. અંતે અમદાવાદ આવી ઊંચા ભાડે મકાન રાખી તે 'બિન્દુ દવે'માંથી 'ગુલશન' બને છે. આ ગુલશનનું પૂર્વજીવન છે, જે કૃતિના દૂરના ભૂતકાળરૂપે તેની ડાયરી દ્વારા નાયક સુધી પહોંચે છે. વર્તમાનમાં ગુલશન બ્લડ કેન્સરથી પીડાય છે અને તેને માત્ર એક મહિનો જીવવાનો છે. એ સમયે નાયકના જીવનમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે. વીસ વર્ષ પહેલાં જેવો પુરુષ ગુલશન શોધતી હતી, તે હવે મળે છે. પત્નીથી અસંતુષ્ટ નાયક ગુલશન તરફ આકર્ષાય છે અને તેમાં પોતાના પૂર્વજન્મની પત્નીનું પ્રતિબિંબ અનુભવે છે. બંને વચ્ચે સંબંધો બંધાય છે, પરંતુ આ સુખ અલ્પાયુ સાબિત થાય છે. ગુલશન મૃત્યુ પામે છે. નાયકના જીવનમાં ગુલશનના પ્રવેશથી તેના મૃત્યુ સુધીની ઘટનાઓ કૃતિનો 'ચાલુ ભૂતકાળ' છે, જ્યારે ચિતાગ્નિ પછી પાછા ફરવાની ક્ષણ 'વર્તમાન' છે. આ બંને વચ્ચે ગુલશનનું સમગ્ર જીવન 'અતીત' રૂપે ગૂંથાય છે. ત્રણે કાળને એકસાથે આલેખવા માટે લેખકે ફ્લેશ-બેક ટેકનિક સાથે સ્મૃતિ, પત્ર અને ડાયરીની યુક્તિઓનો સશક્ત ઉપયોગ કર્યો છે.

'પથ્થરની કાયા આંસુનાં દર્પણ' માનવ રચિત શંકા, અફવા અને સંકુચિત માનસિકતા કેવી રીતે ગંગા સમા પવિત્ર સંબંધોને પણ મલિન બનાવી દે છે, તેનો નમ્ર પરંતુ ઘાતક ચિતાર આપે છે. નવલકથાનો નાયક કંચન પી. પટેલ મૂળ ઉત્તર ગુજરાતનો શિક્ષક છે. અમદાવાદની એક શાળામાં ચાર વર્ષ સેવા બાદ તેને બદનામ ગણાતી રેલ્વે ફાટક નજીકની શાળામાં બદલી મળે છે. પત્ની નજીકની શાળાની બદલીથી ખુશ છે, પરંતુ સ્કૂલ વિશે સાંભળેલી વાતો નાયકના મનમાં અશાંતિ પેદા કરે છે. આચાર્ય ત્રણ "ક"નો વર્ગ સોંપે છે, જ્યાંથી જ શંકાનો આરંભ થાય છે. એક વિદ્યાર્થી

નાયક પાસે ભણવા ઇનકાર કરે છે, કારણ કે અગાઉના શિક્ષકે તેને નાયક વિશે ખોટી વાતો ભરાવી છે. સ્ટાફનો અણગમો, સહકર્મીઓનું બદલાયેલું વર્તન અને અજાણી દુશ્મનાવટ નાયકને આંતરિક રીતે હચમચાવી દે છે. આ વચ્ચે શિક્ષિકા ઇલિઝાનો પ્રવેશ થાય છે. અભ્યાસક્રમ લેવા નાયક પાસે આવેલી ઇલિઝાને અન્ય શિક્ષિકાઓ ખખડાવે છે અને નાયક સામે અફવાઓ ફેલાય છે. સત્ય જાણવા નાયક ઇલિઝાને મળે છે, પરંતુ ઇલિઝા પોતાની દુઃખદ દાંપત્યકથા કહે છે. નાયકમાં સહાનુભૂતિ અને મદદ કરવાની ભાવના જાગે છે. આ નિર્દોષ વાતચીતને સ્કૂલનો ચાડિયો શિક્ષક વિકૃત અર્થ આપે છે અને મનઘડંત કથાઓ સમગ્ર સ્ટાફમાં ફેલાઈ જાય છે. બગીચા અને રેલ્વે સ્ટેશન પર થયેલી મુલાકાતો શંકાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આચાર્યનો સંકેતભર્યો ઉલ્લેખ, બહેનો-શિક્ષિકાઓના કટુ પ્રહાર અને સુપરવાઈઝરની તપાસ પવિત્ર સંબંધને આરોપપત્રમાં ફેરવે છે. કમિટીમાં અપમાનજનક પ્રશ્નોથી ઇલિઝા તૂટી જાય છે. નાયક ઇલિઝાને પોતાની મૃત બહેન કમુની છબી રૂપે જોઈ તેને ધર્મની બહેન સ્વીકારે છે, છતાં સમાજ આ સંબંધ સ્વીકારી શકતો નથી. આખરે ઇલિઝા નોકરી છોડી દે છે અને તેના પગલે નાયક પણ રાજીનામું આપી ચાલતો થઈ જાય છે. આ રીતે નવલકથા દર્શાવે છે કે કેવી રીતે સમાજની શંકાળુ દૃષ્ટિ અને અફવાઓ પવિત્ર મનુષ્યોને પણ બલિદાન બનાવવા મજબૂર કરે છે. અઢાર પ્રકરણોમાં ગોઠવાયેલી આ કૃતિનું વસ્તુસંકલન સાદું અને ક્રમબદ્ધ છે. ઇલિઝાના ભૂતકાળને ફ્લેશ-બેકમાં રજૂ કરીને બાકીની ઘટનાઓ સીધી ઘટના-શ્રેણી રૂપે આલેખાયેલી છે. માનવીય સંવેદના અને સમાજની કટુણ વિસંગતિ આ નવલકથાનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

‘સપનાં બધાં મઝાનાં’ એક ક્ષણની ભૂલ કેવી રીતે સમગ્ર જીવનને દિશાવિહીન બનાવી દે છે તેનું સંવેદનાત્મક ચિત્રણ કરતી નવલકથા છે. કથાનાયિકા દિશા કોલકતાની કોલેજમાં ભણતી નિર્દોષ વિદ્યાર્થિની છે. બહારથી શાંત અને સુશીલ દેખાતા રાકેશના પ્રેમમાં તે વિશ્વાસપૂર્વક બંધાય છે. કોલેજ પિકનિકના બહાને રાકેશ દિશાને મિત્રના ફાર્મહાઉસ લઈ જઈ ભાવનાત્મક દબાણ હેઠળ તેના જીવનનો અપરિવર્તનીય વળાંક લાવે છે. આ ઘટનાનો અણસાર મળતાં માતા દિશાને કોલેજ જવા રોકે છે. સમય જતાં પોતે ગર્ભવતી હોવાની ખાતરી થતા દિશા તૂટી પડે છે. માતાના કઠોર સ્વભાવને કારણે સત્ય ન કહી શકતી દિશા પિતાને પત્ર દ્વારા જાણ કરે છે. આઘાત પામેલો પિતા દીકરીને ડૉક્ટર પાસે લઈ જાય છે, પરંતુ મોડું થઈ જવાથી ગર્ભપાત શક્ય નથી. એક વખત આવી જ સ્થિતિ ભોગવેલી સ્ત્રી પાસે દિશાને લઈ જવાય છે, પરંતુ દિશા પોતાના પ્રેમને પાળવા ઇચ્છે છે તે જાણતાં તે દવા આપવાનો ઇનકાર કરે છે. દિશા બાળકને જન્મ આપે છે અને તેને કોલકતાના અનાથાશ્રમમાં મૂકવા મજબૂર થાય છે. આ સમગ્ર ઘટના કૃતિના ફ્લેશ-બેક રૂપે આલેખાયેલી છે. ભૂતકાળ ભૂલાવી નવા જીવનની શરૂઆત થાય એ હેતુથી પિતા દિશાને અમદાવાદની નદીપરાની કોલેજમાં દાખલ કરે છે અને એલિસબ્રિજ લેડીઝ હોસ્ટેલમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરે છે. વિદાય સમયે પિતા દીકરીને ભૂતકાળ ન દોહરાવવાની ચેતવણી આપે છે. અભ્યાસમાં તેજસ્વી દિશા અંગ્રેજીની પરીક્ષામાં પ્રથમ ક્રમે આવે છે. અહીં પ્રો. મહેતાનો પ્રવેશ થાય છે. પત્ની સ્નેહા અને અનાથાશ્રમમાંથી દત્તક લીધેલા પુત્ર રૂપેશ સાથે બગીચામાં ફરવા આવેલા પ્રો. મહેતાને દિશા મળે છે. રૂપેશને જોઈ દિશાના અચેતનમાં દબાયેલો માતૃત્વભાવ જાગે છે અને ભૂતકાળ ફરી સળવળવા લાગે છે. પ્રો. મહેતાનો પ્રેમ પ્રસ્તાવ દિશા પ્રારંભે નકારે છે, પરંતુ

પછી પિકનિક દરમિયાન તેને સાથ આપવાનું વચન આપે છે. રૂપેશને મળવાની લાલસાથી દિશા વારંવાર પ્રો. મહેતાના ઘરે જાય છે, જેના કારણે અફવાઓ અને શંકાઓ ફેલાય છે. રૂપેશની મા બની સાથે રહેવાનો પ્રસ્તાવ દિશા નકારે છે ત્યારે પ્રો. મહેતા ક્રોધિત થાય છે. સ્નેહા અને પ્રો. મહેતા વચ્ચે દિશાને કારણે સંઘર્ષ ઊભો થાય છે. રૂપેશને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી પ્રો. મહેતાના ઘરે ગયેલી દિશાને, બાળક હોવા છતાં, ન હોવાનું કહેવામાં આવે છે. આ આઘાતથી દિશા બધું તોડી નાંખે છે. તે પ્રો. મહેતા અને રૂપેશને મળવાનું બંધ કરે છે અને હોસ્ટેલમાં મળવાનો પણ ઇનકાર કરે છે. અંતે સ્નેહા વાસ્તવિકતા સમજી માફી માગવા આવે છે, પરંતુ દિશા તેને શાંતિથી સ્વીકારી શકતી નથી. પિતાને અને પ્રો. મહેતાને પત્ર લખી દિશા અમદાવાદ છોડી ચાલી જાય છે. બાવીસ પ્રકરણોમાં વિસ્તરેલી આ નવલકથામાં દિશાનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને તેનું ત્યાંથી વિદાય લેવું, આ બે સીમાઓ વચ્ચે એક દિશાવિહીન બનેલી યુવતીના આંતરિક સંઘર્ષો, સ્મૃતિ અને વેદનાને સંવેદનાત્મક રીતે વણી લેવામાં આવ્યા છે.

‘અમે તો પાનખરનાં ફૂલ’ જીવનમાં વસંત આવવાની ભ્રાંતિને ભંગ કરતી નવલકથા છે. લેખક પ્રો. ઉમેશ રાવલ અને પ્રજ્ઞા મહેતાના પાત્રો દ્વારા એ કડુણ સત્ય પ્રગટ કરે છે કે માનવજીવન મૂળભૂત રીતે પાનખર છે અને મનુષ્ય પોતે પાનખરનું ફૂલ છે. બાળપણમાં પિતાની છત્રછાયા ગુમાવનાર ઉમેશ રાવલનું જીવન ભાવનાત્મક રીતે અપૂર્ણ છે. મંછી (મંદાકિની) સાથે લગ્ન કરીને તેને અમદાવાદ લાવે છે, પરંતુ મંછીનો દેશી, શંકાશીલ અને કર્કશ સ્વભાવ દાંપત્યને કલુષિત કરે છે. ઉમેશના સુધારાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે અને પ્રેમ ધીમે ધીમે વિમુખતામાં ફેરવાઈ જાય છે. અંતે મંછીને પિયર મૂકવાની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. આબુથી

અમદાવાદ આવતા ટ્રેનમાં ઉમેશની મુલાકાત પ્રજ્ઞા મહેતા સાથે થાય છે. આરંભે સામાન્ય વાતચીતથી શરૂ થયેલી ઓળખ અમદાવાદ પહોંચતાં સ્નેહસભર મૈત્રીમાં રૂપાંતર પામે છે. ઉમેશને હળવો હૃદયઆઘાત આવતા પ્રજ્ઞા નિઃસ્વાર્થ ભાવે તેની સેવા કરે છે. આ સેવામાંથી ઉમેશના હૃદયમાં પ્રજ્ઞા પ્રત્યે લાગણી ઘેરી બને છે. હોસ્પિટલના ધાબા અને બગીચામાં સાથે ફરતા ફરતા પ્રજ્ઞા પોતાના જીવનની આંતરિક વેદના ઉમેશ સાથે વહેંચે છે. પ્રજ્ઞા માત્ર ઉમેશની સેવિકા નહીં, પરંતુ તેના પરિવારની સાંત્વનાદાયી શક્તિ બની જાય છે. તે મંછીને ઘરકામમાં સહાય કરે છે અને બાની ચિંતા સાંભળી ઉમેશ-મંછીના સંબંધોમાં સમાધાન લાવવાની જવાબદારી સ્વીકારે છે. તેની સમજદારીથી મંછીમાં પરિવર્તન દેખાય છે. તેમ છતાં, સમાજની શંકાશીલ નજર આ પવિત્ર મૈત્રીને સહન કરી શકતી નથી. પાડોશીઓની અફવાઓ અને સુમનની ઉશ્કેરણીથી પરિસ્થિતિ વિકટ બને છે. પ્રજ્ઞા પોતાની નિર્દોષતા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે તે આગ ચાપવા નહીં, લીલીવાડી જોવા આવી છે. ઉમેશ અને મંછી તેના પર વિશ્વાસ વ્યક્ત કરે છે, છતાં પ્રજ્ઞા એક દિવસ અચાનક અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જાણવા મળે છે કે તે લાંબી રજા લઈને ફરવા નીકળી ગઈ છે. ઉમેશ તેને શોધવા આબુ જાય છે, પણ નિષ્ફળ રહે છે. છતાં, તે દર વેકેશનમાં એક આશાની દીવટી લઈને આબુ જાય છે. છેલ્લે, ટેક્સી ડ્રાઈવર સરદાજી દ્વારા પ્રજ્ઞાએ આપેલી પેટી ઉમેશને મળે છે. તેમાંના પત્રો અને ડાયરી પ્રજ્ઞાના અદૃશ્ય પ્રેમ અને ત્યાગની સાક્ષી બને છે. ડાયરીના અંતિમ પાને ઉમેશનું જ નામ લખેલું છે. હૃદય ભરાઈ આવતાં ઉમેશ ડાયરી બંધ કરી દે છે. પ્રજ્ઞા મળવાની આશામાં તે જીવન વિતાવે છે, પરંતુ તેના હિસ્સે આંસુ સિવાય કશું આવતું નથી. પચ્ચીસ પ્રકરણોમાં ગૂંથાયેલી આ નવલકથા વર્તમાનમાં વહેતી જણાય છે, પરંતુ મોટા ભાગના પ્રસંગો

ફલેશ-બેકમાં આલેખાયેલા છે. શીર્ષકથી અંત સુધી વાચકને ભ્રમમાં રાખતી આ કૃતિ અંતે માનવજીવનની નિષ્ફર સત્યતાને ઉઘાડી કરે છે કે જીવનમાં વસંત નહીં, પાનખર જ શાશ્વત છે.

‘અમે તરસ્યાં સાજન’ પ્રિયપાત્રની અતૃપ્ત ઝંખના અને દાંપત્યમાં ઊભી થતી માનસિક તરસનું સંવેદનાત્મક ચિત્રણ કરતી નવલકથા છે. કથા નાયક પ્રો. અશેષ અરાલવાળા પોતાના મિત્ર વૈભવ વૈષ્ણવને મળવા તેના ફાર્મહાઉસ ‘સેતુ’માં આવે છે. નામે ‘સેતુ’ હોવા છતાં વૈભવ અને નંદિતા વચ્ચે હવે અસેતુ વ્યાપી ગયો છે. કોલેજ જીવનના પ્રેમમાંથી જન્મેલું વૈભવ-નંદિતાનું દાંપત્ય પૈસા અને મહત્ત્વાકાંક્ષાની દોડમાં થાકે છે. નંદિતા શાંતિપૂર્ણ જીવન માટે શહેરથી દૂર ‘સેતુ’માં વસે છે. આ દરમિયાન નંદિતાનો સંબંધી હજારી ત્યાં આવે છે. તેની હાજરી અને એક અસ્પષ્ટ રાત્રિકાળીન પ્રસંગ વૈભવના મનમાં શંકાનું બીજ વાવે છે. કદાચ ભ્રમ, કદાચ સંયોગ, પરંતુ શંકા એટલી ઘેરા મૂળ ગાઢે છે કે પતિ-પત્ની વચ્ચેની લાગણીમાં અણમટતી તિરાડ પડી જાય છે. બહારથી સુખી દેખાતું દાંપત્ય અંદરથી તરસતું રહે છે. અશેષ આ તૂટેલા સંબંધોને નજીકથી જુએ છે, પરંતુ તેને જોડવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે. આ અસ્વસ્થ વાતાવરણમાં અશેષની પોતાની સ્મૃતિઓ જાગે છે. તેજસ્વી હોવા છતાં પ્રેમમાં નિષ્ફળતા, સુપ્રિયાનો વિયોગ, મેઘા સાથેના લગ્ન, અજ્ઞાનવશ કરાવેલો ગર્ભપાત અને ત્યારબાદ સંતાનવિહિન જીવનની પીડા તેની આંતરિક તરસને ઘેરી વળે છે. માતૃત્વની તીવ્ર ઇચ્છાથી મેઘા અંતે અશેષને છોડીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને અશેષ ફરી એકવાર એકલો રહી જાય છે. વૈભવ-નંદિતા અને અશેષ-ત્રણેયના જીવનમાં શારીરિક નજીકતા હોવા છતાં ભાવનાત્મક તરસ અણસૂઝી રહે છે. ‘સેતુ’માં વસતા બે ‘અસેતુ’ અને અશેષની અધૂરી જિંદગી

એકબીજામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. નવલકથા પ્રો. અશેષના 'સેતુ'માં બે દિવસના નિવાસ દરમ્યાન ચાલતી વર્તમાન ઘટનાઓ અને તેની સ્મૃતિઓ દ્વારા ફ્લેશ-બેક ટેકનિકથી સોળ પ્રકરણોમાં આલેખાયેલી છે. આ કૃતિ અંતે દર્શાવે છે કે સંબંધોમાં સૌથી વધુ પીડાદાયક વસ્તુ શારીરિક અભાવ નહીં, પરંતુ લાગણીની તરસ છે.

'આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર' હકુમતચંદ શેઠના ગુનાહિત જીવન અને તેની પુત્રી માત્રાના પૂર્વજન્મના સંકળાયેલા રહસ્યને ગૂંથતી ધારાવાહી નવલકથા છે. લેખક 'રત્નાકર' હવેલીના દર્શન કરાવતા માર્ગદર્શકની માફક કથાનો આરંભ કરે છે. હવેલી, તેની પોળ, લોકવાયકાઓ અને ભટકતી સ્ત્રીની દંતકથાઓ દ્વારા પ્રારંભે અલૌકિક વાતાવરણ ઊભું થાય છે. પરંતુ ફ્લેશ-બેક દ્વારા આ ભયજનક આભાસ પાછળ છુપાયેલો માનવીય અને ગુનાહિત ઇતિહાસ ખુલતો જાય છે. હકુમતચંદ પિતા કસ્તુરચંદની જાહોજલાલીમાં ઉછરેલો છે. લીલી પ્રત્યેના અંધ પ્રેમ અને વેપારી દુશ્મનાવટના કારણે પિતાની હત્યા થતાં, બદલો લેવા તે ઉત્તમચંદ અને તેના પુત્રની હત્યા કરે છે. પોલીસથી બચવા ગામ છોડીને શહેરમાં આવે છે. ગરીબીથી શરૂ કરી દાણચોરી દ્વારા અચાનક ધનવાન બને છે. ઓરડીમાં શરાબ અને સ્ત્રીઓના અડ્ડા જામે છે, જ્યાં લીલી સાથે રહેવા લાગે છે. હવેલીના ખાતમુહૂર્ત સમયે લીલી માત્રાને જન્મ આપે છે અને શેઠના આયોજન મુજબ તેના મૃત્યુનું નાટક રચાય છે. માત્રા શેઠની દીકરી તરીકે ઉછરે છે. વૈભવ, સત્તા અને અહંકાર વચ્ચે ઘડાયેલી માત્રા અન્ય લોકો પ્રત્યે ઉદ્ભૂત બની જાય છે. કોલેજમાં જનરલ સેક્ટરી બને છે. મંગલ પ્રવચન વખતે રાજકુમાર સાથે થયેલી મુલાકાત બંનેના જીવનને વળાંક આપે છે. બંને વચ્ચે આકર્ષણ અને સંબંધ વિકસે છે. શેઠ બધું જાણતો હોવા છતાં નિયંત્રણ રાખે છે. ગેસ્ટહાઉસમાં

મળેલા સમયે માત્રા પોતાનો દેહ રાજકુમારને અર્પે છે, પરંતુ બહાર નીકળતાં રાજકુમારની ગોળી મારી હત્યા થાય છે. આરોપ શેઠ પર આવે છે, પણ પૈસાના બળે તે બચી જાય છે. પાર્ટીમાં પોતાના મોઢેથી જ હત્યાનો સ્વીકાર સાંભળતાં માત્રા પિતાથી વિમુખ બને છે. હવેલી છોડીને જવા નીકળેલી માત્રાને અટકાવવાની કોશિશમાં હકુમતચંદની બંદૂકમાંથી ગોળી છૂટે છે અને માત્રા મૃત્યુ પામે છે. દીકરીના લોહીથી ભીજાયેલી હવેલીમાં શેઠ પણ આત્મહત્યાનો માર્ગ અપનાવે છે. એક ગુલમહોરની માફક ઉગેલો આંસુ અંતે સર્વનાશમાં પરિણમે છે. આ રીતે 'રત્નાકર' હવેલીના દર્શન સાથે તેના માલિકના અપરાધ, અહંકાર અને પાપકર્મોની ગાથા ખુલતી જાય છે. કૃતિ કાલ્પનિક હોવા છતાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીયતા અને માનવીય કડુણતાનો ગાઢ અનુભવ આપે છે.

'મૃગજળ તો દૂરનાં... દૂર' સ્ત્રીજીવન, સંસ્થાગત રાજકારણ અને આદર્શોના વિઘટનની કડુણ કથા રજૂ કરતી નવલકથા છે. "જ્યોતિકિરણ" સંસ્થાના સ્થાપક સ્વ. મૃદંગીબહેનના તૈલચિત્રના અનાવરણ પ્રસંગથી કૃતિનો આરંભ થાય છે. આ સમારંભ દરમિયાન સંસ્થાના આંતરિક વિવાદો, સ્વાર્થ અને સત્તાલાલસા સ્ત્રીચર્યાઓમાંથી ધીમે ધીમે પ્રગટ થવા લાગે છે. મૃદંગીબહેનના અવસાનથી વ્યથિત વિશિકાબહેન ભાવાવેશમાં બોલી શકતી નથી. ત્યારબાદ સંસ્થાના પ્રમુખ પરમાનંદશેઠ દ્વારા મિલકત ભાડે આપવી, પોતાના માણસોની નિમણૂક, વૈભવી ખર્ચ અને સત્તાનો દૂર ઉપયોગ સામે આવે છે. વિશિકાબહેન અને અન્ય બહેનો વિરોધ કરે છે, પરંતુ સંખ્યા બળથી નિર્ણયો પસાર થાય છે. પ્રમુખ અને તેની પી.એ. અંગેના અયોગ્ય સંબંધોના સમાચાર બહાર આવતાં, પ્રમુખ સત્યને ઢાંકવાનો પ્રયાસ કરે છે અને અસહમત

બહેનોને ધમકાવે છે. વેણુબહેનને નોકરીમાંથી કાઢવાની કાર્યવાહી સામે સ્ત્રીઓ એકજૂથ બને છે. 'રન્ના' ગેસ્ટહાઉસની ઘટના, ફોટોગ્રાફ અને નેગેટિવ દ્વારા પ્રમુખનો અસલી ચહેરો બહાર આવે છે. ત્યારબાદ લાલચ, ધમકી અને હત્યાના કાવતરાં રચાય છે, પરંતુ વિશિકાબહેનની સજાગતા તેને નિષ્ફળ બનાવે છે. આ વચ્ચે વિશિકાબહેનના જીવનની આંતરિક યાત્રા સ્મૃતિરૂપે ખુલતી જાય છે—આશ્રમજીવન, મૃદંગીબહેન દ્વારા દત્તક લેવાવું, પુલકિત સાથેનું દાંપત્ય અને માતૃત્વની અભિલાષા. સંસ્થાના આદર્શો ભંગ થતાં તે આંતરિક રીતે તૂટી પડે છે. અંતે મૃદંગીબહેનના જીવનસત્યનો ખુલાસો થાય છે કે મૃદંગીબહેન તેની માતા હતી. આ આત્મિક ઓળખની ક્ષણ સાથે જ વિશિકાબહેન પ્રસવપીડામાંથી પસાર થાય છે અને દીકરીને જન્મ આપતાં પોતે મૃત્યુ પામે છે. આ રીતે નવલકથા દર્શાવે છે કે સત્તા, સ્વાર્થ અને પુરુષવાદી ગોઠવણી સામે લડતી સ્ત્રીઓ માટે ન્યાય અને સ્વપ્નો ઘણી વખત મૃગજળ સમાન બની રહે છે. લેખકે ફલેશ-બેક, સ્મૃતિ, સ્વપ્ન અને પત્ર જેવી ટેકનિકો દ્વારા સ્ત્રીચેતનાની આ સંઘર્ષમય કથા ગહન અને સંવેદનશીલ રીતે આલેખી છે.

'સોનેરી સપનાની રાખ' નાયિકા કીકાની સ્મૃતિકથા રૂપે રચાયેલી નવલકથા છે, જેમાં ઓળખ, લિંગ, એકલતા અને અધૂરા સ્વપ્નોની વેદના અત્યંત સંવેદનશીલ રીતે પ્રગટ થાય છે. કીકાની પાલક દાદી પોતાનું સમગ્ર કુટુંબ ગંગામાં ગુમાવી એકલી રહી જાય છે. "એક ફૂલ બચ્યું" એવી જ્યોતિષની આગાહી જાણે સાકાર થાય તેમ, ગોદાવરી કિનારે એક સ્ત્રી દ્વારા ત્યજાયેલી બાળકી કીકાને દાદી પોતાના દીકરા સમાન ઉછેરે છે. તેને છોકરાની ઓળખ આપીને ઉછેરવામાં આવે છે, પરંતુ કીકાનું તન-મન સ્ત્રીરૂપે વિકસે છે. સ્ત્રીસ્વરૂપને દબાવવાની આ પ્રક્રિયા તેના

અંતરંગમાં સતત સંઘર્ષ ઊભો કરે છે. કોલેજજીવન દરમિયાન એક નિગ્રો યુવાન પ્રત્યેનું મૌન આકર્ષણ અને તેના અચાનક વિયોગથી કીકા વધુ એકલ બની જાય છે. દાદી સાથેનો સંઘર્ષ અંતે પશ્ચાતાપમાં ફેરવાય છે. દાદીના અવસાન પછી કીકા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર બને છે, પણ આ સ્વતંત્રતા આનંદ નહીં, ભારરૂપ લાગવા માંડે છે. સ્વપ્નસમાન લાગેલી ઇચ્છાઓ હવે બંધન બની જાય છે. આ એકાંતમાં કીકાનો પરિચય શિલ્પી ચાંદલકર સાથે થાય છે. ચાંદલકર કીકામાં અર્ધનરનારીશ્વરનું સ્વરૂપ જુએ છે. તેમના સ્પર્શ અને સર્જનાત્મક સંવાદથી કીકા અંદરથી વહેવા લાગે છે. જાણે ચાલીસ વર્ષે તેને નવો જન્મ મળ્યો હોય. પોતાનું શિલ્પ જોઈ તે આનંદિત થાય છે, પરંતુ આ સંબંધ પણ પૂર્ણતા પામતો નથી. ચાંદલકરની બીમારી, ઇન્દ્રિયોની એક પછી એક ક્ષતિ અને અંતે મૃત્યુ કીકાને ફરી અધૂરી છોડી જાય છે. જે વાત તેણે પ્રથમવાર હૃદય ખોલીને કહી, તે સાંભળનાર સુધી પહોંચી જ નથી શકતી. નવલકથા કીકાની ચાલીસમી વર્ષગાંઠની સવારથી શરૂ થઈ, એકતાલીસમી વર્ષગાંઠની પૂર્વ સંધ્યા સુધી લખાયેલી સ્મૃતિકથા છે. એક વર્ષમાં તે પોતાના ચાલીસ વર્ષની જીવનયાત્રાને શબ્દોમાં ઉતારે છે. દરેક દિવસ એક પ્રકરણ બની જાય છે. સ્મૃતિ, સંવેદના અને આત્મમંથનથી ગૂંથાયેલી આ કૃતિ દર્શાવે છે કે સોનેરી લાગતા સ્વપ્નો અંતે રાખમાં ફેરવાય છે, પરંતુ એ રાખ પણ માનવજીવનના સત્યની સાક્ષી બની રહે છે.

'સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં' પતિ-પત્ની વચ્ચે વય અને વિચારભેદથી ઊભા થતા અંતરની સંવેદનશીલ કથા છે. કૃતિનો આરંભ પ્રતીકાત્મક દૃશ્યથી થાય છે. પોતાના મકાનના ટેરેસ પર ઇંડાકાર ખુરશીમાં બેઠેલા પ્રો. અગ્નિહોત્રી અને માયા. એક દિવસ પ્રોફેસર માયા તરફ જુએ છે અને

માયા સૂરજ તરફ. બીજા દિવસે સ્થિતિ ઊલટી છે. આ બે દિવસના વર્તમાનમાં લેખકે બંનેના સમગ્ર ભૂતકાળને ગૂંથી લીધો છે. જન્મતાની સાથે માતા-પિતાની છત્રછાયા ગુમાવેલો મેઘનાદ દાદીના સંરક્ષણમાં ઉછરે છે. દાદીનું અવસાન થતાં તે સાચા અર્થમાં અનાથ બને છે. નિઃસંતાન શિક્ષક દંપતિ તેને દીકરા સમાન ઉછેરે છે, પરંતુ તેમના અવસાન પછી એકલતાની ગહનતા તેને આત્મહત્યાની કગાર સુધી લઈ જાય છે. અંતરાત્માનો અવાજ તેને અટકાવે છે. ફિલોસોફીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી તે જ કોલેજમાં પ્રોફેસર બને છે. પોતાને હતભાગી માનતો પ્રો. અગ્નિહોત્રી અનેક સારા સંબંધો હોવા છતાં ચાલીસ વર્ષની વય સુધી લગ્નથી દૂર રહે છે. આ સમગ્ર ભૂતકાળ લોકકથાની ઢબે ફ્લેશ-બેકમાં રજૂ થયો છે. માયાનો પ્રવેશ તેના જીવનમાં નવી ઉષ્મા લાવે છે. પ્રોફેસરની ભણાવવાની રીત અને વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાયેલી માયા તેની નજીક આવે છે. બે વર્ષ સુધી બંને લગ્ન વિના સાથે રહે છે. ઉંમરનો મોટો તફાવત જાણતા હોવા છતાં અંતે લગ્ન કરે છે. માયા ઊગતી સવાર છે, જ્યારે પ્રોફેસર જીવનની ઢળતી સાંજમાં છે. પ્રારંભે સુખી જીવન પસાર થાય છે, પરંતુ માયામાં માતૃત્વની તીવ્ર ઝંખના જાગે છે. પ્રોફેસરની ઉંમર અને આરોગ્ય તેને સંતોષી શકતા નથી. ટી.બી. અને ડાયાબિટીસથી ઘેરાયેલા પ્રોફેસરનું જીવન વધુ બંધાયેલું બને છે. માયાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ દબાતી જાય છે. રોજિંદા એકરસ જીવનથી કંટાળીને તે પોતાના સમવયસ્ક મિત્ર વિનોદ સાથે વધુ સંવાદ સાધે છે. વિનોદની હાજરી પ્રોફેસરના મનમાં શંકા અને ઈર્ષ્યા ઊભી કરે છે. સંબંધમાં મૌન તિરાડો વધતી જાય છે. આ અંતર અને સંઘર્ષને લેખકે પ્રોફેસરની ડાયરી અને માયાના પત્રો દ્વારા સંવેદનાત્મક રીતે આલેખ્યા છે. આ રીતે 'સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં' જીવનની ઉંમર,

ઈચ્છા અને વાસ્તવિકતાના સંઘર્ષને સૂક્ષ્મ પ્રતીકો સાથે રજૂ કરે છે, જ્યાં પ્રેમ હોવા છતાં અંતર અનિવાર્ય બની જાય છે.

'શહેર વચ્ચે લોહીની નદી' નવલકથા ૧૯૬૯ના કોમી રમખાણોની પૃષ્ઠભૂમિ પર રચાઈ છે, પરંતુ તેનો હેતુ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બનવાનો નથી. લેખક વિક્ષોભગ્રસ્ત વાતાવરણમાં સંવેદનશીલ અને મૂલ્યપરસ્ત માનવીની ચેતનામાં થતી આંતરિક પ્રતિક્રિયાઓને ઉકેલે છે. કૃતિ બે ખંડમાં વિસ્તરે છે. પ્રથમ ખંડની શરૂઆત અધબુલ્લા કમાડ વચ્ચે થીજી ગયેલા ગાઢ અંધારાથી થાય છે. કથાનાયક માસ્તર પોતાના મિત્ર શંકરરાવની લટકતી લાશ જુએ છે. ખોટા હત્યાના આરોપે જેલભોગવી આવેલા શંકરરાવની આત્મહત્યા માસ્તરને હચમચાવી દે છે. લાશ હટાવવામાં આવે છે, પરંતુ અંધારું અને મૌન માસ્તરના મનમાં ઊતરતું જાય છે. રાત્રે શંકરરાવની ડાયરી અને પત્રો વાંચતાં તેના જીવનનો સંઘર્ષ ખુલતો જાય છે. સર્વોદય કાર્યકર શંકરરાવ ૬૯ના હુલ્લડોમાં માનવતા બચાવવા જતાં આરોપી બની જાય છે. જેલજીવન, સમાજની શંકા અને માનવજાત પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો વિખરાવ તેને આત્મહત્યાની દિશામાં ધકેલી દે છે. તેની સૂસાઈડ નોટમાં સમાજ પ્રત્યેની ગહન નિરાશા પ્રતિધ્વનિત થાય છે. બીજો ખંડ પ્રથમ ખંડના વાસ્તવનું પરાવાસ્તવ રૂપ છે. અધબુલ્લા કમાડમાંથી આખું અમદાવાદ ભયાનક સ્વરૂપે જીવંત થાય છે. નગર પોતે જ પોતાના વિનાશ માટે જવાબદાર હોવાનું સ્વીકારે છે. રમખાણોની સ્મૃતિઓ, ભાગતી પ્રજા, પથ્થરમારના દૃશ્ય અને માસ્તરની આત્મઝ્લાની તેને અંદરથી ખોખલું કરે છે. પુરાકલ્પન, પ્રતીક અને સંવાદો દ્વારા શહેરની ફૂરતા અને માનવતાની હાર ચિતરાય છે. કર્ણાવતીના નાગરૂપ રાજાનું પ્રાગટ્ય નગરની

આત્મવેદનાનું રૂપક બની આવે છે. શંકરરાવની આત્મહત્યાની જેમ જ માસ્તરના મનમાં પણ અસ્તિત્વનો ભાર અસહ્ય બને છે. શહેરમાં રહેવાનો કોઈ અર્થ નથી એવી લાગણી તેને ઘેરી વળે છે. અંતે શંકરરાવના જ દોરડાને પોતાનો માર્ગ માની માસ્તર પણ જીવનનો અંત લાવે છે. એ જ ક્ષણે મંદિરમાં આરતી અને મસ્જિદમાં અઝાન ગુંજે છે. નવલકથા એક સંકેતિક વાક્ય સાથે પૂર્ણ થાય છે, જ્યાં હિંસાના શોર વચ્ચે માનવ સંવેદનાની ચીસ હજુ અણસાંભળી રહે છે.

ઉપરોક્ત નવલકથાઓના વસ્તુવિન્યાસ અને સંકલન પર નજર કરીએ તો મફત ઓઝાની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ રીતે ઊભરી આવે છે. પ્રથમ તો એ કે, ઘટના-વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં લેખક વાચકની પરંપરાગત વાર્તાભૂખને સંતોષવાનું લક્ષ્ય રાખતા નથી. તેમને કૃતિના અંતસ્તત્ત્વમાં વધુ રસ છે. વસ્તુ કરતાં અભિવ્યક્તિ, ઘટના કરતાં માનસિક પ્રતિસાદ અને કથારસ કરતાં ચેતનાની ગૂંથણી તેમને વધુ મહત્ત્વની લાગે છે. પરિણામે મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં ભાવક આગળ શું બનશે કે અંત કયો આવશે એનો અનુમાન કરી શકતો નથી. અનુમાન કરે તો તે મોટેભાગે ખોટું ઠરે છે અને ભાવક વારંવાર “છેતરાતો” રહે છે. ‘અમે તો પાનખરનાં ફૂલ’માં આ છેતરામણ આરંભથી અંત સુધી ચાલે છે. આબુના વર્ણનથી લાગે કે કથા હિલસ્ટેશનના રોમેન્ટિક માહોલમાં આગળ વધશે, પણ એ માર્ગ નથી જતી. ડાયરી, ટ્રેનમાં મળેલી યુવતી, હોસ્પિટલમાં પ્રજ્ઞાની સેવા-દરેક સ્થળે ભાવક નવી આશા બાંધે છે અને દરેક વખતે લેખક તેને તોડી નાખે છે. તેવી જ રીતે ‘અમે તરસ્યાં સાજન’માં અશેષ વૈભવ-નંદિતાને જોડશે એવી અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ અશેષ પોતે જ સંબંધોની ભીતિથી પાછો ફરી જાય છે. ‘પથ્થરની કાયા આંસુનાં દર્પણ’માં કંચન

પટેલની કાર્યનિષ્ઠા અને મક્કમતાથી ભાવકને વિજયની આશા થાય છે, પણ અંતે તે શાંતિપૂર્વક નોકરી છોડી દે છે. ‘સપનાં બધાં મઝાનાં’માં દિશા, પ્રો. મહેતા અને રૂપેશના સુખદ મિલનની સંભાવના ઊભી થાય છે, પરંતુ દિશાનું શહેર છોડવું એ આખી રચનાને વિચ્છેદ તરફ લઈ જાય છે. ‘મૃગજળ તો દૂરનાં...દૂર’માં સ્ત્રીઓના સંઘર્ષથી પરમાનંદની હાર નિશ્ચિત લાગતી હોવા છતાં અંતે વિજય તેની જ તરફ રહે છે. ‘સોનેરી સપનાની રાખ’માં દાદીના મૃત્યુ પછી કીકાના સ્વપ્નો સાકાર થશે એવી ધારણા રાખીએ, પણ એ સ્વપ્નો રાખ બની જાય છે. આ બધાં ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મફત ઓઝા પરંપરાગત કથાનકની આગોતરી ગતિમાં માનતા નથી. ભાવક વાર્તારસમાં તણાઈ જાય એવી સ્થૂળ ઘટનાનું તેઓ નિરૂપણ કરતા નથી; તેમને પાત્રના આંતરમન, સંવેદનાની ચીરફાડ અને અસ્તિત્વના પ્રશ્નો વધુ મહત્ત્વના લાગે છે.

મફત ઓઝાની નવલકથાઓની બીજી એક નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા તેમનો દુઃખદ, આઘાતજનક અને આકસ્મિક અંત છે. સુખદ કે માંગલ્યમય અંત લાવી શકાય તેવી શક્યતાઓ હોવા છતાં લેખક જાણીને એ માર્ગ છોડે છે. ‘ચિતા જલે ચિતવનમાં’, ‘સપનાં બધાં મઝાનાં’, ‘અમે તો પાનખરનાં ફૂલ’, ‘અમે તરસ્યાં સાજન’, ‘આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર’, ‘મૃગજળ તો દૂરનાં...દૂર’, ‘સોનેરી સપનાની રાખ’, ‘શહેર વચ્ચે લોહીની નદી’ અને ‘સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં’—બધી કૃતિઓમાં અંતે મિલન નહીં, વિચ્છેદ જ રહે છે. તેથી કહી શકાય કે મફત ઓઝાની નવલકથાઓ મિલનની નહીં, પણ વિયોગની ગાથાઓ છે.

તેમ છતાં, વસ્તુ આલેખનમાં લેખક અમુક કૃત્તૂહલપ્રેરક ઘટનાઓ અવશ્ય વણી લે છે. એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ન હોવા છતાં વાચકની જિજ્ઞાસા

જગાડે છે અને અંતે સંતોષ પણ આપે છે. ‘આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર’માં ભટકતા આત્માનું રહસ્ય અંતે ખુલ્લું પડે છે. ‘મૃગજળ તો દૂરનાં... દૂર’માં વિથિકાબહેન અને મૃદંગીબહેનના સંબંધનું રહસ્ય અંતભાગે ડાયરી અને પત્રો દ્વારા ઉકેલાય છે. ‘સપનાં બધાં મઝાનાં’માં દિશા-રૂપેશના સંબંધનું સત્ય ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે મફત ઓઝા વાચકની જિજ્ઞાસાને જીવંત રાખે છે, પરંતુ તેને સહેલાઈથી સંતોષતા નથી. ઘટના નહીં, અનુભવ; કથાવળાંક નહીં, ચેતનાનો સંઘર્ષ—આ મફત ઓઝાની નવલકથાઓનું મૂળ સ્વરૂપ છે.

[2]

પ્રવીણ દરજ્જાનું નિરીક્ષણ સૂચક છે કે આધુનિક સંવેદનાવાળી નવલકથાઓમાં મુખ્ય પાત્રનું આંતરિક સંકુલત્વ ઉજાગર કરવા પ્રથમ પુરુષ કથનકેન્દ્ર અને આત્મકથનાત્મક પદ્ધતિ અત્યંત અસરકારક બને છે. “હું” દ્વારા કહેવાતી કથા વધુ સજીવ, વિશ્વસનીય અને ભાવકને નજીક લાગે છે. મફત ઓઝાએ પણ પોતાની ઘણી નવલકથાઓમાં આ પદ્ધતિ સફળતાપૂર્વક અપનાવી છે. “સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં” પ્રો. અગ્નિહોત્રીના મુખે, “સોનેરી સપનાની રાખ” કીકા દ્વારા સ્મૃતિકથા રૂપે, “અમે તો પાનખરનાં ફૂલ” પ્રો. ઉમેશ રાવળના મુખે, “પથ્થરની કાયા આંસુનાં દર્પણ” કંચન પટેલના મુખે, “ચિતા જલે ચિતવનમાં” અને “અમે તરસ્યાં સાજન”માં નાયકના “હું” દ્વારા પ્રથમ પુરુષ કથનનો ઉપયોગ થયો છે. જ્યારે “સપનાં બધાં મઝાનાં”, “આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર” અને “મૃગજળ તો દૂરનાં..દૂર”માં ત્રીજા પુરુષ કથનકેન્દ્ર અપનાવીને સર્જકે પોતાની અનુભૂતિને ગૂંથેલી, સંતુલિત અને આસ્વાદ્ય રીતે રજૂ કરી છે. મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં માત્ર કથનકેન્દ્ર જ નહીં, પરંતુ પત્ર, ડાયરી, સ્મૃતિકથા, કાવ્ય, ગીત, વાર્તા જેવા વિવિધ

સાહિત્ય સ્વરૂપો ટેકનિક રૂપે સંયોજિત થયા છે. “શહેર વચ્ચે લોહીની નદી”માં ડાયરી, પત્ર અને કાવ્ય કથાવસ્તુને ઘનતા આપે છે. શંકરરાવની ડાયરી અને પત્રો તેના નિર્દોષત્વ, સેવાભાવ અને આંતરિક સંઘર્ષને ઉઘાડી આપે છે, જ્યારે સૂસાઈસ નોટ આત્મહત્યાના રહસ્યને સ્પષ્ટ કરે છે. “સોનેરી સપનાની રાખ” સ્મૃતિકથા સ્વરૂપે આગળ વધે છે, જેમાં પત્રો અને લઘુકથાઓ નાયિકાની માનસિક સ્થિતિને ઊંડાણ આપે છે. “મૃગજળ તો દૂરનાં..દૂર”માં પત્રો દ્વારા દબાયેલા સંબંધોના રહસ્યો ખુલ્લા પડે છે. “અમે તો પાનખરનાં ફૂલ” અને “સપનાં બધાં મઝાનાં”માં પત્રો નાયિકાના જીવનપ્રવાહને સંક્ષેપ અને સંવેદનશીલતાથી આલેખે છે. “ચિતા જલે ચિતવનમાં”માં ગુલશનના ભૂતકાળને પત્રો અને ડાયરીના સહારે ઉજાગર કરવામાં આવ્યો છે. “સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં” તો સ્વરૂપ સંયોજનનું વિશેષ ઉદાહરણ છે. તેમાં નાટ્યાત્મક સંવાદ, લોકવાર્તા, ટૂંકી વાર્તા, ડાયરી, નિબંધ, પત્ર અને ગીત—બધા એક જ નવલકથામાં સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સંયોજન કૃતિને પથરાવવા આપવાને બદલે વધુ સંવેદનશીલ અને અર્થસભર બનાવે છે. મફત ઓઝા પોતે જ કહે છે કે તેમણે પરંપરામાં પ્રયોગ કર્યો છે અને પ્રયોગોમાં પરંપરાને સાચવી છે. પત્ર, ડાયરી અને અન્ય સ્વરૂપો દ્વારા લેખક એવા અનુભવો અને રહસ્યો વ્યક્ત કરે છે, જે સીધા કથનથી કરાતા તો કૃતિનો પથરાટ વધતો. આ ટેકનિકલ પસંદગીથી લાઘવ, ઘનતા અને જિજ્ઞાસા ત્રણેય જળવાય છે. આ રીતે સ્વરૂપ સંયોજન મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં રસબાધક નહીં પરંતુ રસપોષક બને છે અને તેમની સર્જનાત્મક ઓળખને સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત કરે છે.

[3]

ડો. પ્રવીણ દરજી કહે છે કે નવલકથાના વસ્તુસંકલનમાં સમયતત્ત્વ માત્ર કમબદ્ધ ઘટના નથી, પરંતુ કૃતિની ગતિ, પ્રયોગશીલતા અને આંતરિક વિશ્વ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું તત્ત્વ છે. ઘણીવાર કથાની ઉપલી સપાટીએ સમયગાળો બહુ ટૂંકો હોય છે, પરંતુ અંદરખાને આખા યુગની ચેતના તેમાં મૂર્ત થાય છે. મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં સમયનું આ જ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમની કૃતિઓમાં વર્તમાન સમય બહુ જ સીમિત છે, જ્યારે અતીતનો વિસ્તાર વિશાળ છે. “સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં”માં ચોવીસ કલાકના વર્તમાનમાં નાયકના લગભગ પચાસ વર્ષના જીવનનો ઇતિહાસ ફ્લેશ-બેકથી ખુલતો જાય છે. “શહેર વચ્ચે લોહીની નદી”માં પણ એક જ દિવસની અંદર માસ્તરના અમદાવાદમાં વિતેલા પંદર વર્ષ અને ૧૯૬૯ના રમખાણોની ભયાનક છાયા પ્રગટે છે. “સોનેરી સપનાની રાખ”માં એક વર્ષનું વર્તમાન નાયિકાની ચાલીસ વર્ષની સ્મૃતિઓનું માધ્યમ બને છે. આ જ રીતે “મૃગજળ તો દૂરનાં... દૂર”માં નવ મહિના, “અમે તરસ્યાં સાજન”માં બે દિવસ, “પથ્થરની કાયા આંસુનાં દર્પણ”માં છ દિવસ અને “ચિતા જલે ચિતવનમાં”માં માત્ર દોઢ-બે કલાકનું વર્તમાન આખા જીવનને પ્રકાશમાં મૂકે છે. “સપનાં બધાં મઝાનાં”માં પણ એક વર્ષના સમયગાળામાં દિશાના વીસ વર્ષના અતીતને કુશળતાપૂર્વક ગૂંથી લેવામાં આવ્યો છે. આમ, વર્તમાનની ટૂંકી અવધિમાં અતીતની લાંબી યાત્રા મફત ઓઝાની સમયરચનાની મુખ્ય વિશેષતા બને છે. આ સમયસંકલન માટે લેખકે ફ્લેશ-બેક સાથે પત્ર, ડાયરી, સ્મૃતિ, સ્વપ્ન જેવી પ્રયુક્તિઓનો અસરકારક ઉપયોગ કર્યો છે. પરિણામે સમય માત્ર પૃષ્ઠભૂમિ ન રહી, પરંતુ પાત્રોની માનસિકતા અને અનુભૂતિને ઉઘાડતું સક્રિય તત્ત્વ બની જાય છે.

સ્થળની દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવે તો મફત ઓઝાની લગભગ બધી નવલકથાઓમાં અમદાવાદ નગર કેન્દ્રસ્થાને છે. ક્યારેક ઘર, ક્યારેક સંસ્થા, ક્યારેક હોસ્પિટલ, શાળા, કોલેજ, વેશ્યાગૃહ કે સ્મશાનરૂપે અમદાવાદ વિવિધ રૂપે પ્રગટે છે. છતાં એકવિધતા અનુભવાતી નથી. દરેક કૃતિમાં શહેરનો અલગ ચહેરો દેખાય છે. આ બધાને એકસાથે જોતા અમદાવાદ નગરના સામાજિક, માનસિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવેશનો બહુઆયામી અને જીવંત અનુભવ મળે છે. આ રીતે સમય અને સ્થળ બંને મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં માત્ર પરિપ્રેક્ષ્ય ન રહી, પરંતુ કૃતિના અર્થ અને સંવેદનાનું ઘડતર કરનારા સજીવ તત્ત્વ બની જાય છે.

[4]

નવલકથામાં ઘટનાનું મહત્ત્વ જેટલું છે, તેનાથી પણ વિશેષ મહત્ત્વ ચરિત્રનું છે. ડો. બહેચરભાઈ પટેલ સૂચવે છે કે ઘટના અંતે ચરિત્રના જીવન અને માનસજીવનમાંથી જ જન્મે છે; તેથી આકર્ષક ચરિત્રચિત્રણ નવલકથાકાર માટે વધુ ફળદાયી બને છે. મફત ઓઝાની નવલકથાઓ આ દૃષ્ટિને સાબિત કરે છે. અહીં ઘટના ચરિત્રની આસપાસ ગોઠવાય છે અને પાત્ર તથા સમાજ વચ્ચેનો સંઘર્ષ કૃતિનો આંતરિક ધબકાર બની રહે છે.

મફત ઓઝાના નાયકો મુખ્યત્વે આત્મસંઘર્ષમાં જીવતા, સંવેદનશીલ અને વિખૂટા પડેલા મનુષ્યો છે. ‘ચિતા જલે ચિતવનમાં’નો ‘હું’, ‘શહેર વચ્ચે લોહીની નદી’નો માસ્તર, ‘સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં’નો પ્રો. અઝિહોત્રી કે ‘અમે તરસ્યાં સાજન’નો અશેષ અરાલ – બધા પોતાના અસ્તિત્વ, સંબંધો અને નૈતિક મૂલ્યો સાથે અથડાતા પાત્રો છે. તેઓ સમાજ સામે લડવાં કરતાં વધુ પોતાના અંદરના અંધકાર સાથે ઝઝૂમે છે. પ્રેમમાં નિષ્ફળતા, લગ્નજીવનનો અસંતોષ, અપરાધબોધ,

એકલતા અને તરસ - આ બધું તેમના ચરિત્રનું કેન્દ્ર બને છે.

આ નાયકોમાં એક સામાન્ય લાક્ષણિકતા દેખાય છે: લગ્નજીવનનું ડહોળાયેલું સ્વરૂપ અને પરસ્ત્રી પ્રત્યેનું આકર્ષણ. પત્ની સાથે અંતર અને બહાર પ્રેમ શોધવાની વૃત્તિ તેમને સતત અશાંતિમાં રાખે છે. સાથે સાથે, મોટા ભાગના દંપતીઓ નિઃસંતાન છે, જે તેમની ખાલીપા અને અધૂરપને વધુ ગાઢ બનાવે છે. ઘણા નાયકો પ્રોફેસર છે; કદાચ લેખકના પોતાના જીવનાનુભવની છાયા અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્ત્રી પાત્રો મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં વિશેષ સંવેદનશીલતા સાથે ઊભરાય છે. ઇલિઝા, દિશા, નંદિતા, વીથિકા, કીકા, માયા કે ગુલશન - મોટાભાગની સ્ત્રીઓ પ્રેમી કે પતિ દ્વારા તરછોડાયેલી છે. તેઓ ઉપેક્ષા, શોષણ અને વિશ્વાસઘાતમાંથી પસાર થાય છે. તેમની જિંદગીમાં પહેલો પુરુષ સામાન્ય રીતે દગો આપે છે; બીજો પુરુષ તેમને સમજતો હોય છે, પરંતુ સંબંધ પૂર્ણતા સુધી પહોંચતો નથી. પરિણામે, આ સ્ત્રી પાત્રો એક સાથે વ્યથિત પણ છે અને માનવીય ગૌરવથી ભરપૂર પણ.

મફત ઓઝાના પાત્રો બાહ્ય સૌંદર્ય કે નાટકીય વર્ણનથી નહીં, પરંતુ આંતરિક સંવેદનાથી જીવંત બને છે. લેખક પોતે કહે છે તેમ, તેને મનુષ્યના અંદરના વિસ્તરણમાં રસ છે. બહાર દેખાતી વ્યક્તિ કરતાં અંદર બેઠેલા અનેક માણસોને શોધવાની તેમની મથામણ પાત્રોને ગહન બનાવે છે. આ કારણે મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં ચરિત્ર માત્ર ઘટના વહન કરતું સાધન નથી રહેતું; તે જ નવલકથાનો આત્મા બની જાય છે.

[5]

અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોની જેમ નવલકથામાં પણ ભાષા અને શૈલીનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે નોંધ્યું છે કે નવલકથાના વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ, પરિવેશ અને ઉદ્દેશને એકસૂત્રમાં ગૂંથનાર તત્ત્વ લેખકની ભાષાશૈલી છે. જીવનના વાસ્તવને વિષય બનાવતી નવલકથા જેટલી જીવંત જીવન સાથે જોડાય, તેટલી તેની સચોટતા અને અસરકારકતા વધે છે. મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં પણ ઘટનાથી વધુ તેનું નિરૂપણ આકર્ષક બને છે. રવીન્દ્ર ઠાકોરે સૂચવ્યા પ્રમાણે, ઓઝાની વિશિષ્ટતા તેમની શૈલી, પ્રતીકો-પુરાકલ્પનોનો સંયમિત ઉપયોગ અને ઝીણવટભર્યા નિરીક્ષણમાં રહેલી છે. મૂળતઃ કવિ હોવાથી, તેમની ગદ્યશૈલીમાં કાવ્યાત્મકતા સહજ રીતે પ્રવેશે છે.

ઓઝાની ભાષામાં ઉપમા, રૂપક, દૃષ્ટાંત અને ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારો સ્વાભાવિક રીતે વણાઈ જાય છે. આ અલંકારો પ્રસંગ, પાત્ર અને મનોભાવને મૂર્ત બનાવે છે. ખાસ કરીને ઉપમાનો વિશાળ અને સમૃદ્ધ ઉપયોગ તેમની નવલકથાઓને સંવેદનશીલ અને સુરેખ બનાવે છે. ભાવ, વિચાર અને પરિસ્થિતિને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનાવવા તેઓ કલ્પનશક્તિનો પણ વ્યાપક સહારો લે છે. અંધકાર “થીજી ગયેલો મિણ” બને છે, તડકો “ઝરમરમાં નાહી” ટેરેસમાં આવી બેઠો હોય એમ લાગે છે, તો મૌન “ફૂલની જેમ ખીલતું” અનુભવાય છે. આવી કલ્પનાઓ ભાષાને દૃશ્યાત્મક અને સંવેદનાત્મક બનાવે છે.

મફત ઓઝા પુરાકલ્પનનો પણ સંયમિત ઉપયોગ કરે છે. કર્ણ, કૃષ્ણ-સુદામા, સીતાં, ઓખા-ચિત્રલેખા, અર્જુન, બાણાસૂર જેવા પુરાકલ્પનો દ્વારા પાત્રોની આંતરિક સંઘર્ષ અને ભાવાવસ્થાને ઊંડાણ આપે છે. તેમ છતાં આખી રચનાને પુરાકલ્પનાશ્રિત

બનાવતા નથી; જ્યાં સંવેદનને તીવ્ર બનાવવું હોય ત્યાં જ તેનો આધાર લે છે.

તેમની ગદ્યમાં ક્યાંક ક્યાંક પદ્યલઢણ અને કાવ્યાત્મક પ્રવાહ દેખાય છે. પાત્રોની આંતરિક વ્યથા, પ્રેમ, નિરાશા કે વિચ્છેદ આવી પદ્યાત્મક ભાષામાં પ્રગટ થાય છે, છતાં તે અશ્લીલતા વિના સંવેદનશીલ અને સૌંદર્યસભર રહે છે. નવલકથાના શીર્ષકોમાં પણ આ કાવ્યાત્મકતા ઝળહળી ઊઠે છે.

પ્રતીકોનો ઉપયોગ પણ મફત ઓઝાની ભાષાશૈલીનું અગત્યનું અંગ છે. સારસપક્ષી, રેલ્વેના પાટા, વંદા, બિલાડી, સફરજન, પોપટ, કબૂતર જેવાં પ્રતીકો દ્વારા પાત્રોની સ્થિતિ, ભાવ અને સમાજની વૃત્તિઓનું સૂચક નિરૂપણ થાય છે. મોટાભાગે આ પ્રતીકો પ્રસંગ પૂરતા અસરકારક બની વિરમે છે, જોકે ક્યાંક ક્યાંક તેમની પૂરતી માવજત ન થવાને કારણે તે નવલકથાના ભાવ સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકરૂપ થતી નથી.

આ રીતે, મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં ભાષા માત્ર અભિવ્યક્તિનું સાધન નથી, પરંતુ સંવેદન, વિચાર અને અનુભૂતિને આકાર આપનાર મુખ્ય તત્ત્વ બની રહે છે. તેમની ગદ્યશૈલીમાં કવિનો સ્પર્શ, અલંકારિક સમૃદ્ધિ, કલ્પનાશક્તિ અને પ્રતીકાત્મક સંકેતો એક સાથે મળી તેમની નવલકથાઓને અલગ ઓળખ અને સાહિત્યિક ઊંચાઈ આપે છે.

[6]

મફત ઓઝા “સોનેરી સપનાની રાખ”ની ‘મારી કેફીયત’માં સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમને પરંપરાગત લાંબા વર્ણનો ફાવતાં નથી. આ નિવેદન તેમની નવલકથાઓના અભ્યાસથી સાચું ઠરે છે. તેમની કૃતિઓમાં વર્ણન છે, પરંતુ તે જરૂરિયાત પૂરતા, સંક્ષિપ્ત અને અર્થસભર છે. તેથી

તેમની નવલકથાઓમાં ક્યાંય વર્ણનનો ભાર કે પ્રસ્તાર અનુભવાતો નથી.

‘શહેર વચ્ચે લોહીની નદી’માં અધબુલ્લા કમાડ વચ્ચે ઘન બનેલા અંધકારનું વર્ણન ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા અને કલ્પન દ્વારા અત્યંત અસરકારક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. મીણ જેવો થીજી ગયેલો અંધકાર, તેની ગાંઠ જેવી વિસ્તૃતિ અને વાસનું સંવેદનાત્મક ચિત્રણ વાચકને ઘટનાના કેન્દ્રમાં લઈ જાય છે. એ જ રીતે શંકરરાવની લટકતી લાશ કે ચાલીમાં ઊભી થતી પ્રતિક્રિયાઓ પણ ચિત્રાત્મક બની ઊભરી આવે છે.

‘અમે તરસ્યાં સાજન’માં નંદિતાનું વર્ણન માત્ર તેના બાહ્ય સ્વરૂપ સુધી સીમિત રહેતું નથી. તેના વાળમાં ઊતરતી સફેદી, ધુજતા હોઠ અને નિઃસહાય દેહભંગીમા દ્વારા પતિપ્રેમથી વંચિત, આંતરિક રીતે તૂટી ગયેલી સ્ત્રીનું જીવંત ચિત્રણ મળે છે. એ જ રીતે એબોર્શન પછી મેઘાની શારીરિક ક્ષીણતા સાથે તેની આંતરિક ખાલીપાની સ્થિતિ પણ થોડાં જ વાક્યોમાં તાદૃશ રૂપે ઉપસી આવે છે.

‘મૃગજળ તો દૂરનાં...દૂર’ માં વિશિકાબહેનની બીમાર અવસ્થા, ખોટા આરોપ સામે ઊભેલી નિર્દોષ કેસરબા અને અનાથ બાળકીની માતૃત્વભરી અનુજાબહેન—આ બધાં પાત્રોનું વર્ણન કાવ્યાત્મક ભાષા દ્વારા સંવેદનશીલ રીતે આલેખાય છે. “અમે તો પાનખરનાં ફૂલ”માં ટ્રેનમાં સૂતેલી પ્રભાનું વર્ણન કે “પથ્થરની કાયા આંસુનાં દર્પણ”માં ઇલિઝાનું ચિત્રણ પણ સૌંદર્યની સાથે આંતરિક ભાવાવસ્થાને સ્પર્શે છે.

દિશાના સૌંદર્યનું ટૂંકા, લયબદ્ધ વાક્યોમાં કરેલું વર્ણન હોય કે અન્ય નવલકથાઓમાં આવતાં પાત્રચિત્રો—ક્યાંય વર્ણન માત્ર દૃશ્ય સુધી અટકતું નથી. તે પાત્રના અંતર્મન, તેની વેદના અને સંવેદનાને પણ સાથે લઈ આવે છે.

આ ઉપરાંત તાન્વી નદી, પહાડી પ્રદેશ, વૈભવનું ગામ, શહેરના હુલ્લડો, “રત્નાકરભુવન” કે પોળ જેવા સ્થળોના વર્ણનો પણ સંક્ષિપ્ત છતાં પ્રભાવક છે. અલંકાર અને કલ્પનના સહજ ઉપયોગથી આ વર્ણનો ચિત્રાત્મક અને કાવ્યમય બની જાય છે. આથી એવું કહી શકાય કે મફત ઓઝાને લાંબા વર્ણનો આવડતાં નથી એવું નહીં, પરંતુ તેમની અલંકારસમૃદ્ધ અને સંવેદનશીલ ભાષા એકાદ ઝલકમાં જ પાત્ર, પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિને જીવંત કરી દે છે. તેમને બાહ્ય વર્ણન કરતાં પાત્રના આંતરિક વિશ્વને ઉઘાડવામાં વધુ રસ છે. એ જ કારણે તેમની નવલકથાઓમાં વર્ણન ઓછું હોવા છતાં તેની અસર ઊંડી અને સ્મરણીય બની રહે છે.

[7]

મફત ઓઝા જેમ કવિ છે તેમ નાટ્યકાર પણ છે, અને તેની નવલકથાઓને બંને સર્જકત્વનો સચોટ લાભ મળ્યો છે. એમની નવલકથાઓના સંવાદોમાં સહજતા સાથે નાટ્યાત્મકતા અનુભવાય છે. સંવાદો ન તો વાચાળ બને છે, ન તો કથાગતિને અટકાવે છે. ઉલટું, તેઓ પાત્રોને ઉઘાડે છે અને કથાને આગળ ધપાવે છે.

‘સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં’માં પ્રો. અઝિહોત્રી, માયા, ડૉ. કુલકર્ણી અને મિસ કિનારીવાલા વચ્ચેના સંવાદો કથાનો આધાર બને છે. ખાસ કરીને પ્રારંભિક પ્રકરણોમાં પ્રો. અઝિહોત્રી અને માયાના સંવાદો દ્વારા સંબંધની નાજુક તિરાડો પ્રગટ થાય છે. ‘શહેર વચ્ચે લોહીની નદી’માં માસ્તર શંકરરાવ, મનજી અને તેની પત્ની વચ્ચેના ટૂંકા, મર્મવેધક સંવાદો મનજીની પત્નીનું વાચાળ, કામેચ્છુક અને પીઠ ચરિત્ર સ્પષ્ટ કરે છે. ‘સોનેરી સપનાની રાખ’ સ્મૃતિકથા હોવાથી સંવાદ ઓછા છે, છતાં દાદી, શિલ્પી અને ડૉક્ટર સાથેના સંવાદો કૃતિને

નાટ્યાત્મક ઊર્જા આપે છે. ‘મૃગજળ તો દૂરનાં... દૂર’માં તો નાટ્યાત્મકતા વધુ ઘનીભૂત બને છે. વિશિકા અને મુંદંગીબહેન, પરમાનંદ શેઠ, પુલકિત તથા અન્ય સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સંવાદો ટૂંકા છતાં તીવ્ર અસર ઉપજાવે છે. એ જ રીતે ‘આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર’, ‘અમે તો પાનખરનાં ફૂલ’, ‘સપનાં બધાં મઝાનાં’, ‘પથ્થરની કાયા આંસુના દર્પણ’, ‘અમે તરસ્યાં સાજન’ અને ‘ચિતા જલે ચિતવનમાં’ જેવી નવલકથાઓમાં પાત્રોચિત ભાષા અને લય સાથે સંવાદો ગોઠવાયેલા છે, જે પાત્રના સ્વભાવને જીવંત બનાવે છે.

મફત ઓઝાની વિશેષતા એ છે કે તેઓ પાત્રો વચ્ચેના સંવાદ જેટલી જ મહત્તા સ્વગત સંવાદોને પણ આપે છે. પાત્રના આંતર સંઘર્ષ, મનોદ્વંદ્વ અને અચેતન વેદનાને તેઓ સ્વગત સંવાદો દ્વારા અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરે છે. આત્મકથાત્મક કથનશૈલી અપનાવવાને કારણે આ ટેકનિક તેમને ખાસ અનુકૂળ બની છે. પ્રો. અઝિહોત્રી, શંકરરાવ, કીકા, નાયિકા કે અન્ય પાત્રોના મન, હૃદય, આંખ, ઇન્દ્રિયો સાથેના સંવાદો તેમની આંતર સ્થિતિને સીધી ભાવક સુધી પહોંચાડે છે.

તેમ છતાં, મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં કેટલીક મર્યાદાઓ પણ નજરે પડે છે. આત્મકથાત્મક પદ્ધતિને કારણે ક્યારેક નાયક પોતાના જ મુખે પોતાનું બાહ્ય વર્ણન કરે છે, જે શિલ્પદૃષ્ટિએ ઓછું યોગ્ય લાગે છે. ‘અમે તરસ્યાં સાજન’માં તરસનો ભાવ કેન્દ્રસ્થાને હોવા છતાં તેની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચાડવામાં સર્જક સંપૂર્ણ સફળ થયા નથી, જેથી અંતે કંઈક અધૂરાપણાનો અહેસાસ રહે છે. કેટલાક પ્રતીકો, જેમ કે ‘કબૂતર’ અને ‘વંદા’, કથામાં પૂરતા ઓગળી શકતા નથી અને અપેક્ષિત અસર પેદા કરી શકતા નથી.

મફત ઓઝા સ્વરૂપ અને શૈલીના સતત પ્રયોગશીલ સર્જક છે. 'સૂરજ ડૂબે મૃગજળમાં'માં વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોની સહ-ઉપસ્થિતિ, 'સપનાં બધાં મઝાનાં' અને 'ચિતા જલે ચિતવનમાં'માં પત્રશૈલી, 'શહેર વચ્ચે લોહીની નદી'માં ડાયરી દ્વારા કથાગતિ, 'સોનેરી સપનાની રાખ'માં સમય-સ્થળની સ્મૃતિગોઠવણી, 'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન'માં એકપાત્રીય ઉક્તિ, 'જાતર'માં જાનપદી સંવેદના—આ બધાં તેમના પ્રયોગશીલ સ્વભાવના દ્યોતક છે. આ પ્રયોગો કારણે તેમની નવલકથાઓમાં એકરૂપતા નથી, પરંતુ એ જ તેમની સૃજનાત્મક શક્તિ છે. મફત ઓઝા કોઈ ચીલે ચાલનારા સર્જક નથી. દરેક કૃતિમાં નવો માર્ગ શોધવાની તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. તેથી તેમની દરેક નવલકથા વિષય, શિલ્પ અને અભિવ્યક્તિમાં અલગ ઓળખ ધરાવે છે.

[8]

આ સમગ્ર ચર્ચાના અંતે એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે મફત ઓઝાની નવલકથાસર્જના કોઈ એક નિશ્ચિત બંધારણ, સ્વીકૃત ઢાંચા કે પરંપરાગત સફળતાના માપદંડમાં બંધાતી નથી. તેમની સર્જનયાત્રા સતત શોધ, પ્રશ્ન અને પ્રયોગથી ઘડાતી રહી છે. ક્યારેક પ્રયોગ સફળ બને છે, તો ક્યારેક તેની મર્યાદાઓ પણ દેખાય છે. પરંતુ આ સફળતા-નિષ્ફળતાનો હિસાબ મફત ઓઝાની સર્જક ચેતનાને ક્યારેય રોકી શક્યો નથી. વિવેચકોની ટીકા હોય કે વાચકની અપેક્ષા, તેમણે તેને સર્જનના નિયામક તત્ત્વ બનવા દીધા નથી. તેમની સામે હંમેશા કેન્દ્રમાં રહ્યા છે તેમનું પોતાનું આંતરિક સત્ય, સર્જનકાળની ઇમાનદારી અને માનવીય અનુભવને નવી રીતે વ્યક્ત કરવાની તીવ્ર ઝંખના.

મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં વિષય, શિલ્પ, ભાષા અને રચનાત્મક ગોઠવણીમાં જોવા મળતી વૈવિધ્યતા એ તેમની પ્રયોગશીલતાનો જીવંત પુરાવો છે. તેઓ ક્યારેય પોતાના જ સ્થાપિત માર્ગ પર ફરી ચાલતા નથી. દરેક નવી કૃતિમાં નવો રસ્તો શોધે છે, નવો ગોફ ગૂંથે છે અને અભિવ્યક્તિના નવા સાધનો અજમાવે છે. ક્યારેક આત્મકથાત્મક શૈલી, ક્યારેક પત્રાત્મક બંધારણ, ક્યારેક ડાયરી, સ્વગત સંવાદો કે કાવ્યાત્મક ગદ્ય દ્વારા તેઓ નવલકથાના સ્વરૂપને વિસ્તૃત કરે છે. આ પ્રયોગોમાં ક્યાંક ગતિ મંદ પડે છે, ક્યાંક સંકેત પ્રતીકો પૂરેપૂરા ઓગળી શકતા નથી, છતાં એ બધું તેમની સર્જક હિંમતને નબળી નથી પાડતું.

મહત્ત્વનું એ છે કે મફત ઓઝા માટે નવલકથા માત્ર કથા કહેવાનું સાધન નથી, પણ માનવીના આંતરજીવનને ઉકેલવાનો પ્રયાસ છે. પાત્રોની આંતરિક ગૂંચવણ, મનોસંઘર્ષ, દબાવેલી ઇચ્છાઓ અને અધૂરી તરસોને તેમણે વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. એ કારણે જ તેઓ બાહ્ય ઘટનાપ્રધાન વર્ણન કરતાં આંતરિક અનુભવોની ઊંડાણમાં વધુ ઉતરે છે. આ અભિગમ તેમને પરંપરાગત નવલકથાકારોથી અલગ ઓળખ આપે છે.

આ રીતે જોવામાં આવે તો મફત ઓઝાની નવલકથાઓમાં ક્યાંય સંપૂર્ણતા કે નિર્દોષતાનો દાવો નથી, પરંતુ તેમાં સતત ચાલતો સર્જનાત્મક સંઘર્ષ છે. એ સંઘર્ષ જ તેમની કૃતિઓને જીવંત બનાવે છે. પ્રયોગની જોખમભરી પથ પર અડગપણે આગળ વધતા રહેનાર, સ્વીકૃત માર્ગો તોડવા તૈયાર સર્જક તરીકે મફત ઓઝાએ ગુજરાતી નવલકથાને નવા પ્રશ્નો, નવા સ્વરૂપો અને નવી સંભાવનાઓ આપેલી છે. તેથી, સફળતા કે નિષ્ફળતાના આંકડાથી ઉપર ઊઠીને જોવામાં આવે તો, મફત ઓઝા ગુજરાતી પ્રયોગશીલ

નવલકથાકારોની પરંપરામાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે અને તેમની સર્જકતા તેમને વિશેષ માન અને ઓળખ અપાવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. મફત ઓઝા, 'ચિતા જલે ચિતવનમાં', દ્વિ.આ. 1995, આદર્શ પ્રકાશન
2. મફત ઓઝા, 'પથ્થરની કાયા આંસુના દર્પણ', દ્વિ.આ. 1995, આદર્શ પ્રકાશન
3. મફત ઓઝા, 'સપન બધાં મઝાનાં', દ્વિ.આ. 1995, આદર્શ પ્રકાશન
4. મફત ઓઝા, 'અમે તો પાનખરનાં ફૂલ', દ્વિ.આ. 1995, આદર્શ પ્રકાશન
5. મફત ઓઝા, 'અમે તરસ્યાં સાજન', દ્વિ.આ. 1995, આદર્શ પ્રકાશન
6. મફત ઓઝા, 'આંસુનો ઊગ્યો ગુલમહોર', પ્ર.આ. 1994, અભિનવ સાહિત્ય
7. મફત ઓઝા, 'મૃગજળ તો દૂરનાં.....દૂર', પ્ર.આ. 1985, આદર્શ પ્રકાશન
8. મફત ઓઝા, 'સોનેરી સપનાની રાખ', પ્ર.આ. 1975, આદર્શ પ્રકાશન
9. મફત ઓઝા, 'સૂરજ રૂબે મૃગજળમાં', દ્વિ.આ. 1986, આદર્શ પ્રકાશન
10. મફત ઓઝા, 'શહેર વચ્ચે લોહીની નદી', પ્ર.આ. 1985, આદર્શ પ્રકાશન
11. ડૉ. પ્રવીણ દરજી, 'નવલકથા સ્વરૂપ', પ્ર.આ. 1986, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
12. ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ, 'સાહિત્ય વિવેચન', પ્ર.આ. 1974, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
13. 'તાદૃશ્ય' ડિ. '૯૮,
14. મફત ઓઝા, 'પર્યાય', પ્ર.આ. 1989, મફત ઓઝા
15. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, 'બારસાહિત્ય સ્વરૂપો', પ્ર.આ. 1993, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

‘નગદ નારાયણ’ : રાજનૈતિક ઉપહાસની વિલક્ષણ કૃતિ

Dr. Hari L. Vala

Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલનું નામ ખૂબ મોટું છે. તેઓએ ગ્રામજીવનનું વર્ણન કરતી ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘મળેલા જીવ’ ઉપરાંત ઘણીબધી નવલકથાઓ સર્જીને ખ્યાતિ મેળવી છે. તેમણે હાસ્યરસની નવલકથા લખવાનો પણ સારો ઉદ્યમ કર્યો છે. તેઓ ગ્રામજીવનની કથાઓમાં વિશેષો દાખવે છે એવા વિશેષો હાસ્યરસની નવલકથામાં દાખવતા જણાતા નથી. આમ છતાં ઈ.સ.૧૯૬૭માં પ્રગટ થયેલ ‘નગદ નારાયણ’ ભાગ-૧,૨ (૧૯૬૭) પ્રમાણમાં સારી ગણાવી શકાય એવી હાસ્યનવલકથા છે. કથાના કેન્દ્રમાં રાજકારણની વિકૃતિઓ છે. ખાસ તો ભારતને સ્વાધીનતા મળ્યા પછી કોંગ્રેસ પક્ષ વીસ વર્ષ સુધી શાસન ભોગવે છે તો પણ દેશની દુર્દશામાં કશો ફેર પડતો નથી. સમસ્યાઓ દિવસે દિવસે વકરે છે. લોકોની આશા તૂટે છે. આ આશાભંગમાંથી કથા સર્જાઈ છે. લેખક આશાભંગના મૂળ ગુનેગાર રાજકારણીઓને ગણાવીને ફેન્ટસીના માધ્યમથી તેમની ઠેકડી ઉડાવે છે. કથા સર્વજની પદ્ધતિથી આલેખે છે. વળી હાસ્ય સર્જવા માટે કલ્પના, ગેરસમજ, વિરોધાભાસ, ફારસ, જાતિચિત્રો એમ જાતજાતની પ્રયુક્તિઓ પણ સમર્થ રીતે યોજે છે.

બે ભાગમાં વિસ્તરેલી આ કથાનું કથાનક કંઈક આ પ્રમાણે છે. ભારતના ખૂબ પ્રસિદ્ધ રાજનેતા ગાંધીજી અને મખનલાલનું મૃત્યુ થવાથી તે બંનેનું સ્વર્ગમાં મિલન થાય છે. સ્વર્ગમાં ભગવાન

વિષ્ણુની સલાહથી ગાંધીજી, મખનલાલ, નારદ અને મેનકા ભારતમાં આવે છે અને ત્યાં વિવિધ સ્થળો જેવાં કે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પોંડીચેરી, દિલ્હીની મુલાકાત લઈને સ્વર્ગમાં પાછા ચાલ્યા જાય છે. પાત્રોના ભારત પરિભ્રમણ દ્વારા આ કથામાં ભારતની રાજનીતિની સમીક્ષા થઈ છે. જેમાં દેશના રાજકારણીઓની લાલચુવૃત્તિ, ગાંધીવિચારની આડશમાં આચરવામાં આવતો અનાચાર, રૈટિયાના ઉત્પાદકોનું વૈભવી જીવન, વિદ્યાપીઠની ભ્રષ્ટ રાજનીતિ એમ અનેક દુર્બળતાઓને છતી કરી તેની આડશમાં ગાંધીજીના વિચારો ગાંધીજીના વતન અને દેશમાં ભૂલાઈ રહ્યા છે, ને માત્ર કમાવાના સાધન પૂરતા જ યાદ કરાય છે. એ કડવી વાસ્તવિકતાને લેખકે ઉદ્ઘાટિત કરી છે.

વર્તમાન રાજકારણની ખામીઓને લક્ષ કરવામાં હાસ્યલેખક પન્નાલાલની અનેક લાક્ષણિકતાઓ દેખાય છે. એક તો તેઓ સ્વાભાવિકતાના લેખક છે. એટલે કે તે જે કંઈ લખે છે તેમાં તેમને કોઈ દંભ કે ડોળ કરવા પડતાં નથી. તેથી અહીં પણ તેઓને હાસ્યરસને નિરૂપવાની કલા સહજ સિદ્ધ થયેલ હોય તે કૌશલ સ્પષ્ટ રીતે વર્તાય છે. તેઓ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિઓમાંથી હાસ્યની ક્ષણોને અત્યંત સહજ ભાવે શોધી કાઢે છે. કથાના આરંભથી છેક કથા વિરમે છે ત્યાં સુધીમાં આ બાબતે તેઓ વાચકોને ભરપૂર મનોરંજન કરાવે છે. પહેલા પ્રકરણ ‘ગઘેડાને તર્પણ’માં તેઓ લોકસેવાની આડશમાં ભ્રષ્ટાચાર આચરીને પ્રજાના પૈસે મોજમજા ઉડાવતા રાજનેતાઓની ઠેકડી ઉડાવી છે. અન્યના પુણ્યથી સ્વર્ગમાં ધૂસી ગયેલા નેતા મખનલાલે પૃથ્વી પર એટલી મજા માણી છે કે તેની સામે એમને સ્વર્ગની મજા પણ ઉતરતી લાગે છે. સ્વર્ગનાં સઘળાં સુખ વચ્ચે પણ સતત મૂંઝાતા રહે છે તે પ્રસંગમાં આ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે.

સંવાદ હાસ્ય સર્જવાનું મહત્ત્વનું પરિબળ છે. પન્નાલાલ સંવાદ દ્વારા હાસ્ય સર્જવામાં અનેરી ચતુરાઈ દાખવે છે. તેઓ ક્યારેક ટૂંકા ને માર્મિક સંવાદો વડે, તો ક્યારેક પાત્ર-પાત્ર વચ્ચે દીર્ઘ સંવાદબાજી યોજીને આનંદ કરાવે છે. ‘અપને અપને તાનમેં’ નામના પ્રકરણમાં મખનલાલ અને નારદ વચ્ચે સંવાદબાજી યોજીને ગાંધીજીના કહેવાતા અનુયાયી વર્ગ ઉપર નિશાન સાધીને પોતાના સંવાદ કલા-કૌશલનો પરિચય કરાવી દીધો છે.

કથામાં લેખક વિષય ઉપર નિર્મમપણે તૂટી જ પડતા નથી કે નથી એકના એક પ્રકારના હાસ્ય સર્જનમાં રાચતા. તેઓ ઘણીવાર વિષય તરફ સમભાવ દાખવીને ઉત્તમ હાસ્યનો આનંદ આપે છે. ત્રીજું અને ચોથું પ્રકરણ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. તેમાં ગાંધીજી સત્યવાદી હતા, સત્યને ઈશ્વર માનતા હતા, સત્ય જ તેના જીવનનો આદર્શ હતું. આ બધું છતાં ગાંધીજીનું સત્ય મર્યાદિત હતું. એમના આ મર્યાદિત સત્યવાદની લેખક ઇશ્વરના મુખેથી ઠેકડી ઉડાવે છે ત્યારે નિર્ભેળ હાસ્યનો અનુભવ થાય છે. દા.ત. સત્યવાદી ગાંધીજીને ઈશ્વર શિખામણ આપે છે તે જુઓ : “એ સાધક અવસ્થામાં હોઈ જીવનને સમગ્ર રીતે સમજવું એને માટે અશક્ય છે પણ સત્યનો એને આગ્રહ છે. એટલે મોડું વહેલું મનમાંથી ઉદ્ભવતા આવા અધકચરાં સત્યો પ્રત્યે સભાન થશે.”¹ તેના પછી લેખક ગાંધીજીના વિચારોને ભૂલી જઈને તેને કમાવાનું સાધન બનાવી દીધા છે એ વિસંગતિ રજૂ કરે છે. જેમાં સ્વદેશી ભાવના અને રોજગારી માટે ગાંધીજીએ ચાલુ કરેલા ખાદીઉદ્યોગને પછીથી કમાવાનું સાધન બનાવીને નેતાઓ વૈભવી જીવન જીવે છે તે વર્ણવે છે. ‘નટખટવિદ્યા’ પ્રકરણમાં મખનલાલના આ ઉદ્દગારોમાં તે પ્રગટે છે. દા.ત.

“અત્યારે તો રૈટિયાનું ને ખાદીનું પ્રોડકશન એટલું બધું છે કે કાંતનાર લાખો માણસ

રોટી રળે છે. કારોબાર કરનારા સચ્ચાર આંકડાનો પગાર લે છે, ને રૈટિયા બનાવનાર તો મોટરોમાં જ ફરતા હોય છે. શહેર શહેર ઊભાં કરેલાં ખાદી હાટ જોઈને તો ખુદ ગાંધીજીને જ કહેવું પડે : આપણે તો રૈટિયામાંથી તાર જ કાઢ્યા હતા. પણ આ લોકોએ તો આટલા વખતમાં મહેલના મહેલ કાંતી કાઢ્યા છે.”²

રાજનેતાઓની ભ્રષ્ટવૃત્તિ પછી લેખક તેમની કામવૃત્તિને નિશાન બનાવે છે. ‘મેનકાની મુલાકાત’ પ્રકરણમાં આમ જનતાના પૈસા લૂંટીને નાઈટ કલબમાં ખાનપાન અને નાચગાન કરતા રાજકારણીઓનું વર્ણન હાસ્યાસ્પદ બન્યું છે.

‘નારદવિદ્યા’ પ્રકરણમાં લેખક નારદ સામે નારદવિદ્યાને ટકરાવીને બધાને ચગડોળે ચડાવતા ખુદ નારદને ચગડોળે ચડાવે છે. તેમાં પૃથ્વી પર દેવ-દેવીઓની મહત્તા છે, પણ નારદની મહત્તા નથી એવી મખનલાલની વાતથી ઉશ્કેરાઈને નારદ પૃથ્વી પર તેની તપાસ કરવા ચકરાવે ચડે છે ત્યારે રમૂજ જન્મે છે.

નારદ પૃથ્વી પર પોતાના માનપાનની ખાત્રી કરવા ધરતી ઉપર આવે છે. તેમાં નારદની યાત્રાના માધ્યમથી કોંગ્રેસ સરકારની ખામીભરી નીતિઓ અને નહેરુ પરિવારની સત્તા લાલસા પર ચાબખા માર્યા છે. તે પછી લેખક ફાર્સિકલ તત્ત્વ વડે રમૂજ પેદા કરે છે. ધરતી ઉપર નારદ જગન્નાથપુરી વગેરે મંદિરોની યાત્રા દરમિયાન માર ખાય છે, કોઈ યુવતી એમને ‘બોકડો’ કહી અપમાનિત કરે છે, મૂર્તિ વેચનારો ફેરિયો નારદની મૂર્તિની કિંમત કરતાં કહે છે : “સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એ જો સાથે લો તો એક નારદિયો લટકામાં”³ એ બધા પ્રસંગ ફાર્સિકલ છે. ત્યારબાદ ‘ગાંધીજીની ઘંટીમાંથી’ નામના પ્રકરણમાં મખનલાલ અને ગાંધીજી વચ્ચે સંવાદ યોજી હાસ્ય સર્જે છે. જેમ કે,

“ઈન્દ્રનું કહેવું છે કે ભાગલા તમને નોતા ગમતા ને અખંડ હિન્દુસ્તાનનો તમારા આત્માનો અવાજ હતો તો શા માટે ભાગલામાં સંમત થયા?”

‘હું ક્યાં સંમત થયો છું ?’

‘મૌન એ પણ અર્ધ સંમતિ તો ખરી, બાપુ.’

‘મૌન પણ ક્યાં હતો ? શક્ય તેટલો એ વખતે મેં વિરોધ કર્યો હતો, કેમ

ભૂલે છે મખનલાલ ?’

‘વિરોધ ખરો બાપુ પણ મોળો મોળો’

‘અહિંસક વિરોધ આવો જ હોય મખનલાલ’^૪

અહીં ઉપરોક્ત સંવાદોમાં ગાંધીજીની નહીં હા કે નહીં ના એવી બેધારી નીતિની હાંસી ઉડાવી છે. આ ઉપરાંત એ સિવાય બીજા અનેક પ્રસંગોમાં લેખક ગાંધીજીની ઝીણામાં ઝીણી ખામીઓ શોધીને ચતુરાઈથી પ્રગટાવે છે.

દિલ્હીના રાજભવનમાં ભૂલથી ધુસી ગયેલા નારદને જાસૂસ ગણીને પોલીસ તેને થાણા ભેગા કરે છે. ત્યાં સજા રૂપે ચોંટી કાપી લે છે અને નારદ સ્વર્ગમાં પાછા આવીને શીખા વધનો બદલો લેવા મથે છે. ત્યાંથી બીજા ભાગનો આરંભ થાય છે. તે પછી ‘ભગવાનની મુલાકાત’ પ્રકરણમાં બનાવટની પ્રયુક્તિ વડે લેખક હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. તેમાં ભગવાન અને નારદનું મિલન થાય છે. તેમાં નારદ પોતાની નકલી ચોટી છે એવી ભગવાનને જાણ થવા દેતા નથી અને ભગવાન નારદની ચોટી નકલી છે તે જાણવા છતાં નારદને જણાવા દેતા નથી. આ સામસામી બનાવટ હાસ્યનું આલંબન બને છે.

તે પછી લેખક ફરીવાર ગાંધીજીની મર્યાદાઓને લક્ષ બનાવે છે. ‘ગાંધીજીની ગાંઠો’ પ્રકરણમાં ગાંધીજીની પદ લાલસાને એમના શબ્દોમાં પ્રગટાવી રમૂજ કરાવે છે. તેમાં ગાંધીજી કહે છે : ‘એ વખતના રાષ્ટ્રીયપક્ષ કોંગ્રેસના લોકોએ

જો આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હોત તો સંભવ છે પોતે...’ ગાંધીજીના આ ઉચ્ચારમાં એમની વડાપ્રધાન પદ તરફની લાલસાનો લેખક સંકેત કરે છે. એવી જ રીતે ગાંધીજીએ વાછરડાને વેદના મુક્ત કરવા નહિ પરંતુ પોતે વેદના મુક્ત થવા મારી નખાવ્યો હતો એ પ્રસંગ અને વિકાર બીજાને જન્મે ને છતાં મેનકાને મૂંડન કરવા ગાંધીજી સલાહ આપે છે એ બંને પ્રસંગો દ્વારા ગાંધીજીની મિથ્યા સાત્વિકતાની ટીખ્ખળ કરી છે.

‘તણખલે તરતા ગાંધી’ પ્રકરણમાં અન્યના દુઃખે દુઃખી થતા ગાંધીજીના મિથ્યા દંભ પર લેખક નારદની વાણીમાં માસ્ટર સ્ટ્રોક લગાવે છે. ‘એવો ડર તું ન રાખતો કે મહાત્માએ પેલા દુઃખી થતા વાછરડાનું ખૂન કરાવ્યું હતું એ રીતે અહીં દુષ્કાળ પીડિત માનવોને જોઈને એ બધાંને કારમી અને અસહ્ય યાતનાઓમાંથી મુક્તિ અપાવવા કોઈ એટમબોમ્બ નાખવા માટે અમેરિકાને વિનંતી કરશે!’^૫ ‘બકરી, દૂધ અને બચ્ચું’માં પન્નાલાલે ગાંધીજીના વિરોધાભાસી વલણનો ઉપહાસ કર્યો છે. ગાંધીજી યજ્ઞમાં અશ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનામાં શ્રદ્ધા રાખે છે. ગાય, ભેંસનું દૂધ એમના બચ્ચાંનું છે. માટે એમનું ટીપુંય દૂધ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ગાંધીજી બીમારીમાં ડોક્ટરની સલાહથી બકરીનું દૂધ ઉપયોગમાં લે છે. વળી એ દૂધ લેવાથી સિકાંત ન તૂટે એમ માને છે. અહીં ગાંધીજીની વૈચારિક દુર્બળતાઓ લપેટમાં લઈ હાસ્ય નિપજાવ્યું છે.

‘ભગવાની ભૂમિમાં’ એ પ્રકરણમાં કલ્પના અને વાસ્તવને સામસામે મૂકી હાસ્ય રેલાવ્યું છે. તેમાં એક તરફ ગાંધીજીની કલ્પનાનું સમૃદ્ધ ભારતનું ચિત્ર અને બીજી તરફ કોંગ્રેસના રાજ્યકાળનું કંગાળ ભારતનું ચિત્ર સામસામે મૂકીને ભારતની દયનીય સ્થિતિનો લેખકે પરિચય કરાવ્યો છે. ‘ટળવળનું બિહાર’ પ્રકરણમાં પણ એ જ વસ્તુસ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. બિહારના દુષ્કાળથી વ્યગ્ર બની ગાંધીજી કહે છે. ‘વીસ વીસ

વર્ષના સ્વરાજને અંતે આ જ આપણી મૂડી અને કમાણીને !' અહીં ગાંધીજીનો આ નિસાસો જ પ્રસ્તુત હાસ્યકથાને Prophetic satire ના સ્તરે લઇ જવામાં ખૂબ ઉપયોગી બને છે.

પન્નાલાલ પટેલ રાજકારણ અને ગાંધીવિચારની સાથે પશ્ચિમી આધુનિક જીવનશૈલીના વણવિચાર્યા અનુકરણ ઉપર પણ અસરકારક વ્યંગ-બાણ છોડે છે. આપણા દેશમાં આઝાદી પૂર્વે માત્ર ઉચ્ચવર્ગ જ પશ્ચિમી જીવનના પ્રભાવે વટલાયો હતો, પરંતુ આઝાદી પછી મધ્યમ અને નિમ્ન બંને વર્ગનાં યુવક-યુવતીઓ પશ્ચિમી જીવનરીતિનું કેવું આંધળું અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે, ખાન પાન અને કલબમાં નગ્ન નૃત્યો કરી ભારતીય સંસ્કારીતાનું કેવું ધોવાણ કરે છે તેમના ઉપર વ્યંગ કટાક્ષ કર્યો છે.

‘દરિદ્રી અને નારાયણ’ પ્રકરણમાં અરવિંદ આશ્રમ જેવા આધ્યાત્મિક સ્થળોમાં લોકોના પૈસે એશ-આરામ કરતા સાધકોની ઠેકડી ઉડાવી છે. ‘અમદાવાદના અવકાશમાં’ એ પ્રકરણમાં લેખક ગાંધીવિચારની થતી ઉપેક્ષાનો પુનઃ ઉપહાસ કરે છે. ગાંધીજીના વિચારોની ઉપેક્ષા અન્ય રાજ્યોમાં તો ઠીક એમની માતૃભૂમિમાં પણ થાય છે તે રજૂ કરી ગુજરાતના નેતાઓ ગુજરાતના વિકાસ કરતા પોતાના જ વિકાસમાં કેવા ઓતપ્રોત રહે છે તેના પ્રત્યે ખિન્નતા વ્યક્ત કરી છે. ‘અમનચમન’ પ્રકરણમાં ગાંધીજીના કેળવણી વિશેના વિચારોની થયેલી દુર્દેશાને લેખક ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં વર્ણવે છે : ‘માત્ર આ વિદ્યાપીઠને જ નહિ પણ કેળવણી વિશેના વિચારો સુદ્ધાં ભારતની સરકારે સ્મારક પૂરતા જ સ્વીકાર્યા છે ને સ્મારક જેવા કરી નાખ્યા છે.’ અહીં બુનિયાદી શિક્ષણની અવદેશને તીવ્રપણે પ્રદર્શિત કરે છે ‘રાતી માતી સંસ્થાઓ’ પ્રકરણમાં આત્મનિર્ભર રહેવાને બદલે સરકારી ગ્રાન્ટો ઉપર નિર્ભર સંસ્થાઓ, સમાજસેવી સંસ્થાઓની ગ્રાન્ટ હડપ કરી જતા નેતાઓ,

વિદ્યાપીઠના આદર્શોનું ઉલ્લંઘન કરતા વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્ર બનાવી ભારતભરમાં ચાલતી આવી અંધાધૂંધીને પન્નાલાલ પટેલ મખનલાલના જ શબ્દોમાં વેધક રીતે પ્રગટાવે છે : ‘આ તો કોઈ લોકશાહી ઢબે ભારતનું રાજ્ય ચાલે છે કે પછી બહુમતીથી સરમુખત્યારી નીચે ડીંડવાણું ચાલી રહ્યું છે ?’ ‘નારદ વિના નાટક નહિ’ પ્રકરણમાં ‘જીવન એક નાટક છે અને તેમાં સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે’ એ વાક્યના માધ્યમથી પન્નાલાલે જીવનમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવી નારદવૃત્તિનો હળાહળ ઉપહાસ કર્યો છે.

કથાના અંતિમ પ્રકરણોમાં દિલ્હીની ગાદીનું કૃત્સિત રાજકારણ, કોંગ્રેસી નેતાઓના રાજકીય કાવાદાવા, લાલચથી ખરીદાતા નેતાઓ, સમાજવાદ સામે વધતો જતો મૂડીવાદ તેમજ વાસ્તવવાદ અને અસ્તિત્વવાદની સામે આધ્યાત્મિકતાની થતી ઉપેક્ષા વગેરે બાબતોનું હળવાશયુક્ત ચિત્રણ કર્યું છે. તે ઉપરાંત પોલીસના હાથમાં પકડાયેલા નારદ નાસી છૂટે છે તેના કારણે ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું થાય છે તેના દ્વારા લેખક ભારત-પાકિસ્તાન બંને દેશ એકબીજા તરફ દોષારોપણ કરી કેવી તંગદિલી સર્જતા રહે છે તે રજૂ કરે છે. કથાને અંતે પન્નાલાલ પટેલ ભગવાનના નિમંત્રણને માન આપી ચારેય આત્માઓ સ્ફૂર્લિંગોમાં રૂપાંતરિત થઈ એક નવું જ સ્વર્ગ રચવા પૃથ્વી પર પ્રયાસ કરતા બતાવે છે. વાસ્તવમાં આ ગંભીર હેતુના ભારથી કથાને ભારજજલી કરી મૂકે છે. સાથોસાથ ગાંધીવિચારની રમતિયાળ શૈલીમા સમીક્ષા કરતા પન્નાલાલ પોતાના સુધારવાદી વલણને પ્રસ્થાપિત કરવામાં હાસ્યનવલને પારવાર નુકશાન પહોંચાડી દેતા જણાય છે.

હાસ્યરસના નિરૂપણમાં કથાના પાત્રોના ગુણ-અવગુણને રજૂ કરવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. અહીં તેઓએ ભારતીય રાજનીતિની સમીક્ષા કરી

છે. એટલે કથાના કેન્દ્રમાં ગુણ-અવગુણથી ઘેરાયેલા રાજનેતાઓ રજૂ થયા છે. તેમાં ગાંધીજીના પાત્રની સબળાઈઓ અને નબળાઈઓને સૂઝબૂઝપૂર્વક પકડીને રજૂ કરાય છે. ગાંધીજી સાત્ત્વિક અને સત્યવાદી હતા. દેશની આઝાદીમાં એમનું મોટું પ્રદાન હતું. આમ છતાં તેઓની સત્તાલાલસા, ખોબલી અહિંસા, સિક્કાંતહીનતા વગેરે દૂષણોથી ખરડાયેલા હતા. એમની આ નબળાઈઓ અહીં હાસ્યનું કારણ બને છે.

એ પછી ભારતીય ભ્રષ્ટ નેતાઓને પણ લપેટમાં લીધા છે. આપણા ભ્રષ્ટ અને અવસરવાદી નેતાઓએ આ દેશનું કેવું સત્યનાશ વાળી દીધું છે તે મખનલાલના પાત્ર દ્વારા દર્શાવાયું છે. મખનલાલના બનાવટી પાત્ર સામે નારદના પાત્રને મૂકીને લેખકે એમની હાસ્યશક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આદરણીય ગણાતા દેવર્ષિ નારદને સામાન્ય મનુષ્યની જેમ અજ્ઞાની, કાચા કાનનો, ઈર્ષાળુ, લાલચુ તેમજ વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈને શાંત પડી જતો બતાવીને એમની હાંસી ઉડાવી છે. ખરેખર તો નારદના પાત્ર વડે ગાંધીવિચારોનો ઉપહાસ કરવામાં લેખક અનેરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સાથે ઈન્દ્ર અને મેનકાના પાત્રો પણ જીવંત બન્યાં છે. જવાહરલાલ નહેરુ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી જેવા નેતાઓની હાંસી નોંધપાત્ર બની છે.

જવાહરલાલ નહેરુ એમના સત્તાકાળમાં ખેતીને બદલે ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. દેશનું હિત જોવાને બદલે પક્ષનું હિત જુએ છે, સાચા લોકોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે પક્ષની અંદર પોતાના પરિવારજનોને મહત્ત્વ આપે છે. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી હોશિયારીપૂર્વક નહેરુ સાથેના સંબંધોનો પૂરેપૂરો ફાયદો ઉઠાવે છે. મોરારજી દેસાઈ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સંતોષવા માટે પક્ષનો દ્રોહ કરે છે. એટલું જ નહીં એ સમયમાં ગુજરાતના પંતપ્રધાનને બદલાવી તેના સ્થાને

પોતાની નજીકનો માણસ બેસાડી દે છે. લોકસેવક કામરાજજી પણ તક મળે છે ત્યારે લોકસેવા ત્યજીને કોંગ્રેસપક્ષના પ્રમુખ પદ ઉપર ચડી બેસે છે. આમ, લોકોની નજરમાં આદરણીય ગણાતા રાજનેતાઓની નબળાઈઓને અહીં સરસ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે.

હાસ્યરસિક નવલકથામાં હાસ્યકારે જે કથન કરવાનું છે તેની શૈલી પણ હાસ્યસભર હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે હાસ્યની ધારને અણિયાળી કરવા પન્નાલાલે ભાષાના અનેક રૂપો ખપમાં લીધાં છે. પન્નાલાલ આમેય સહજ અભિવ્યક્તિના સર્જક છે. તેથી અહીં આડંબર કે આયાસ નથી. શૈલીના જે વિવિધ રૂપો રજૂ કર્યાં છે. તે સામાન્યથી ઊંચા હાસ્ય સુધી લઈ જાય છે. અહીં તેઓ મુખ્યત્વે મિશ્રભાષા, તળપદા ઉચ્ચારો, વિચિત્રો શબ્દો, વિરોધાભાસી વાક્યો, અલંકારો, કહેવતો વગેરે ઉપયોગમાં લઈ હાસ્યનું નિર્માણ કરે છે. પન્નાલાલ ઉત્તર ગુજરાતના હોવાને નાતે કથામાં ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીની રમૂજ છાંટ જોવા મળે છે. ખાસ તો મખનલાલના તળપદા લયલહેકા જુઓ, 'હાળી દાંતિયા કાઢવાની ટેવ પડી ગઈ છે.' એક જગ્યાએ તે મેનકા તરફ રોષ આ રીતે ઠાલવે છે, 'હાળીએ ચા સુઢાં ન પાઈ' મેનકાનું પાત્ર તળપદી વાણીનો ઉપયોગ કરે છે. બિહારના દુષ્કાળને તે વિશિષ્ટ લહેકામાં રજૂ કરે છે. દા.ત. 'ભિક્ષુકનાં ટોળા જોઈને મહાત્માને પણ હવે આનંદ થતો લાગે છે, હાં કે !' નારદનો હનુમાન તરફનો ઈર્ષ્યાભાવ પણ રમૂજ પ્રેરક છે, 'એ લંગારિયું શું છે વળી.' લેખક ક્યારેક શિષ્ટ ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિન્દી ભાષાનું મિશ્રણ કરી વૈચિત્ર્ય જન્માવે છે. ઓછું ભણેલો રાજકારણી વાતવાતમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રયોગ કરી કેવી વટ પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે તે મખનલાલ દ્વારા યોજાતા 'અધર', 'ઓટોમેટિક', 'આઈ મીન' જેવા શબ્દો અને 'આઈ એમ સોરી મિસ મેનકા !' 'વિલ યુ પ્લીઝ ટેલ મી' જેવા પોપટિયા

ઉદગારોમાં જોવા મળે છે. પોલીસ, જમાદારની ભાષા આમેય કઠોર જ હોય પરંતુ એમની કઠોર વાણીનો હાસ્યાત્મક ઉપયોગ કથામાં સરસ રીતે થયો છે. એક સ્થળે નારદને ચેતવણી આપતા પોલીસ કહે છે ‘ભસમ કરનેવાલા ન દેખા હો તો’, એ જ રીતે નારદ ઉપર જમાદાર રોષ ઠાલવતાં કહે છે, ‘રાડ પાડતા હૈ સુવર કા બચ્ચા’, ‘બોલ ડામીસ’, ‘સચ સચ બતાવ પાકિસ્તાની જાસૂસ છે કે ચીની ચૂવો છે ?’ નારદ અજ્ઞાની મખનલાલને ઉદ્દેશીને કહે છે, ‘તું તો હજી એનો એ જ ગાંગડુ રહ્યો.’

રંગદર્શી સ્વભાવના પન્નાલાલે જુદા જુદા અલંકારો ઉપયોગમાં લઈને રજૂઆત વધુ ધારદાર બનાવી છે. તેમાં ઉપમા, દષ્ટાંત, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તેમાં તેઓએ ઉપમા અલંકારનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો જોવા મળે છે. જેમ કે, ‘પૃથ્વી ઉપર માખણનો ગુણ પથ્થર જેવો કઠોર’, ‘મસાલો વાટવાના પથ્થર જેવું તોલું’, ‘ખચ્ચર જેવી ચાલ’, ‘જૂના જમાનાની બ્રાહ્મણ વિધવા જેવા નારદ’, ‘શંખ જેવું મોં’, ‘બકરી જેવા ગાંધી’ વગેરે. એ જ રીતે દષ્ટાંત અલંકાર જોઈએ તો, ‘કરોળિયાનાં જાળામાં સપડાયેલી માખની જેમ બહાર નીકળવાને તરફડાટ કરતો મખનલાલ’, ‘વસંતના પુષ્પની જેમ મરક મરક સ્મિત વેરતી સ્ત્રીઓને જોઈને ગધેડાની પેઠે ઊંચા કાન કરતા પુરુષો’, ‘ગધેડાની પેઠે આળોટતો મુનિ’ વગેરે. તે ઉપરાંત ‘નારદ જાણે કે પૃથ્વીલોકનો ફૂળગોર’, ‘હાસ્ય રેલાવતી મેનકા જાણે પીપળાનાં પાંદડાંમાંથી વાસંતી હવા રમી રહી’, ‘ગાંધર્વો અને અપ્સરાઓનાં મુખારવિંદ જાણે કરમાઈ ગયેલાં કમળ’, ‘નારદ જાણે ગુણ ભરેલું ગધેડું’, ‘નારદનો ધન્યવાદ જાણે સરસની સિગારેટ’ જેવા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર પ્રયોજીને હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે.

કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો એ પણ પન્નાલાલની ભાષાશૈલીનું મહત્ત્વનું પાસું છે. પૃથ્વીલોકમાંથી કોઈકે પોતાના પુણ્યથી

મખનલાલને સ્વર્ગલોકમાં મોકલી આપતાં ‘ટાઢા પાણીએ ખસ કાઢવી’ એ રીતે રજૂ કરે છે. સ્ત્રી સૌંદર્યની નારદની અજ્ઞાનતા સંબંધે ‘ખાખરાની ખિસકોલી સાખનો સ્વાદ શું જાણે’ એવો પ્રયોગ કરે છે. ચૂંટણીમાં લાલચુ લોકોના માટે ‘દૂબળું ભીલ ઘોકળે (મહુડાનું ઢોકળું) રાજી !’ કહેવત ઉપયોગમાં લે છે એ જ રીતે ‘રામનાથથી પથ્થર તર્યા ને ગાંધીને નામે ગઠિયા તર્યા’, ‘ચોરને મારવા કરતાં ચોરની માને જ મારો’, ‘પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ’, ‘ધૂળ-ધાણીને રાખમાં પાણી’, ‘આગેવાન આંધળો એનું લશ્કર ફૂવામાં’ કેટલીકવાર હિન્દી, અંગ્રેજી કહેવતોનો પણ સરસ વિનિયોગ થયો છે. ‘નમ્યો નમ્યો મેં ફેર હૈ! બહુ નમે નાદાન !’, ‘મન જાય તો જાને દે, મત જાને દે શરીર’, ‘ગઢા સે ગઢા મિલા, કરે લાત સે બાત’, ‘વો દિન કહાં કે મિયાં કે પાઉં મેં જૂતી’, ‘ટોક ઓફ ઇવીલ બટ ટોક ઓફ મી’(ભલેને મારા દુર્ગણ ગાયો પણ વાત મારી જ કરો) વગેરે હાસ્ય રેલાવવામાં અત્યંત મદદરૂપ સાબિત થઈ છે.

‘નગદ નારાયણ’ હાસ્યરસિક નવલકથામાં હાસ્યકાર પન્નાલાલ અનેક સિદ્ધિઓ દાખવે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં સિદ્ધિઓ દાખવવામાં સમર્થ ઠરતા હોય એવું વર્તાતું નથી. પન્નાલાલ ગ્રામજીવનનું ચિત્રણ કરતા લેખક છે. એટલે તેઓ ગ્રામચેતનાને ઉદ્દઘાટિત કરવામાં જેટલો કલાપુરુષાર્થ દાખવે છે એટલો આ કથાના હાસ્યરસના નિરૂપણમાં દાખવતા નથી. તેમનામાં ઉત્તમ હાસ્યકારને શોભે તેવું વક્ર નિરીક્ષણ છે, હાસ્યની જુદી જુદી તરફીબોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે. પરંતુ તેનો સમર્થ રીતે ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કથાસંકલન, કથાપ્રસ્તાર, પાત્ર ઉપહાસ, સંવાદ વગેરેમાં અનેક મુઝવણો પેદા કરે છે. પન્નાલાલ સંવાદના માધ્યમથી જ કથાનક વિસ્તારે છે ને હાસ્ય રેલાવે છે. પરંતુ નારદ, મખનલાલ વચ્ચેની સંવાદબાજી ઘણીવાર એમની તીવ્રતા ગુમાવી બેસે છે. કથાના

૩૫,૩૬મા પાના ઉપર તેઓ સ્ત્રીઓની બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની બેદરકારી પર વ્યંગ કરે છે ત્યારે સ્ત્રીસ્તન સંબંધે મખનલાલ તો ઠીક પરંતુ નારદ ખુદ માંસના લોચા, આંબાની રસ ભરેલી સાખ એવા શબ્દ પ્રયોગો કરે છે ત્યારે સુરુચિનો ભંગ થાય છે. મખનલાલના સન્દર્ભે ખચ્ચર, ગઘેડો, શ્વાન જેવા શબ્દ પ્રયોગોમાં લેખકનો રોષ કૃતકતામાં સરી પડે છે. મખનલાલની કઠોર ભાષા મુબારક, પણ મેનકાને માટે 'હાળી' એવો અશ્લીલ શબ્દ પ્રયોગ યોગ્ય લાગતો નથી. કથાન્તે પૃથ્વી ઉપર નવલેરું સ્વર્ગ નિર્માણ કરવામાં પન્નાલાલ અરવિંદ દર્શનને આધાર બનાવે છે તે પણ હાસ્યકથાને છાજતું નથી. આવી કેટલીક ત્રુટિઓ કથાને માણવામાં અવરોધક બને છે. પન્નાલાલ કદાચ આવી બાબતોથી સભાન રહ્યા હોત, તો સંભવ છે કે ગુજરાતી પોલીટીકલી સેટાયરની કોમિક નોવેલોમાં 'નગદ નારાયણ' મૂઠી ઊંચેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી હોત.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. 'નગદ નારાયણ', પન્નાલાલ પટેલ, સાધના પ્રકાશન, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૮, પૃ.૪૮
૨. એજન, પૃ.૫૩.
૩. એજન, પૃ.૧૫૭
૪. એજન, પૃ.૨૧૯
૫. એજન, ભાગ-૨, પૃ.૩૮૨
૬. એજન, ભાગ-૨, પૃ.૨૨૯

ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી
લોકપ્રિય નવલકથાઓ : શ્રી
ઝવેરચંદ મેઘાણી

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

‘ધરતીનું ધાવણ’ કે ‘પહાડનું બાળક’ તરીકે ખ્યાતી પામનાર ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી લેખક, કવિ, લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક, રાષ્ટ્રીય શાયર એવા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કુલ તેર નવલકથાઓ લખી છે. જેમાં ઇતિહાસ કેન્દ્રી ત્રણ નવલકથાઓ આપી છે. તેમની રચનાઓમાં ઇતિહાસનાં પાત્રો અને ગણદેવતાઓની ગાથાઓ જીવંત બની ઊભી થાય છે. તેથી તેઓને ઇતિહાસપ્રેમી સાહિત્યકાર ગણાય છે.

એમની રચનાઓના વિષયો, ભાવવિશ્વ અને પાત્રોની સૃષ્ટિ ખરા અર્થમાં ભાતીગળ છે. ‘ફૂલછાબ’માં જોડાયા પછી એમણે એમાં નિયમિત રીતે નવલકથા પ્રકાશિત કરવાની શરૂઆત કરી હતી. શરૂઆતમાં તેઓ અંગ્રેજી કૃતિઓના રૂપાંતર કરવાનું શરૂ કર્યા પછી મૌલિક કૃતિઓ આપે છે. એમની નવલકથાઓના પ્રકાશન વખતે લખેલા નિવેદનો અને મિત્રોને લખેલાં પત્રોમાંથી એમના નવલકથા સર્જનના કેટલાય અંકોડા મળી રહે છે. લોકસાહિત્યના સંશોધને એમની કલમને પાકટ કરવા સાથે રજૂઆતની રીતે કેટલીક વિશેષતાઓ આપી હતી. ખાસ કરીને અસરકારક રજૂઆત કેમ કરવી તેની તાલીમ અને શક્તિ બરાબર ખીલેલી જણાય છે.

એમની નજર સામે સ્વાભાવિક જ કાઠિયાવાડના વાચકો વિશેષ છે. એ આખાય

સૌરાષ્ટ્રના લોકમાનસને બરાબર ઓળખે છે. એટલે રૂપાંતરિત નવલકથાઓને પણ તેઓ દેશી રંગે ઢાળીને આલેખવાના પ્રયાસો કરે છે. વાચકોનો પ્રતિભાવ એ પત્રોથી મોટી સંખ્યામાં પામતા રહે છે ને એ રીતે તેઓ પ્રતિસાદ પણ પોતાના સર્જન દ્વારા આપતા રહે છે. એમની લોકપ્રિયતાનું સૌથી મોટું કારણ આ લાગે છે : એક તો હપ્તાવાર છપાતી અને લખાતી રહેલી એમની નવલકથાઓના પ્રકરણે પ્રકરણે તરત જ મળતો પ્રતિસાદ એમને રચનાની જરૂરીયાત ઉપરાંત વાચકની જરૂરીયાતને પણ નજરમાં રાખે છે. એમણે ‘તુલસીક્યારો’ નવલકથામાં તો વાચકો પાસે, ‘હવે પછી શું લખી શકાય?’ નો પ્રશ્ન મૂકીને જાણે સહિયારા સર્જનનો પ્રયોગ પણ કર્યો હતો ! તેઓ લખે છે : “એ સમાપ્તિ હું કેવી રીતે લાવવાનો હોઈશ તે વિશેની પુષ્કળ અકળામણ, કંઈક ધાસ્તી ને કેટલોક સંદેહ અનુભવી રહેલાં વાચક ભાઈ-બહેનોએ મને ચેતવણીના કાગળો લખેલા. ‘અમુક પાત્રને રખે તું અમુક રીતે બગાડી કે દુઃખી કરી મૂકે !’ -એવા એવા ચેતવણીના-સ્વરો પરથી મને લાગ્યું કે, વાચકો પોતે જ આ વાર્તાનો અંત કેવો ઈચ્છે છે ને કલ્પી શકે છે તે તેમની પાસેથી જ જાણી લેવું. નિમંત્રણ દીધું, જવાબો આવ્યા. ‘ફૂલછાબ’માં એ જવાબો પ્રગટ કર્યા અને જવાબોએ મને ખાતરી કરાવી કે, વાચકો પોતાને પ્રિય થઈ પડેલી સર્જાતી વાર્તાને કેવળ વાંચતાં જ નથી, પણ તેના સર્જનમાં સક્રિય સાથ આપે છે ને પોતાની ઉકેલબુદ્ધિથી એ પારકી કૃતિને (એનું પારકાપણું બિલકુલ ભૂલી જઈ) પોતનાપણાથી રસી દે છે.”^૧

એમની ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી નવલકથા ‘સમરાંગણ’, ‘રા’ગંગાજળિયો’, ‘ગુજરાતનો જય ભાગ-૧-૨’ ત્રણ નવલકથાઓ આપી છે. જેમાં કળારૂચિ અને રસનો વિષય હંમેશા માણસ અને એનાં પ્રેમ-શૌર્ય રહેલા છે. આ લેખક

‘ખુમારી’, ‘વીરતા’, ‘રસિકતા’ અને ‘નૈતિકતા’ના આશક છે અને એ વાત એમની રચનાઓમાં અવાર-નવાર પ્રગટ થતી રહે છે. એમને લોકપ્રિયતા અપાવનાર પણ આ જ પરિબળો છે. એ નજર સામે જ જીવતા હોય એવા માણસોનો પોતાની નવલકથાના પાત્રોમાં આલેખે છે. થોડાં સારાં, થોડા ખરાબની આ ભાતીગળ ભાવસૃષ્ટિ છે. મેઘાણીના શિષ્ટ સાહિત્ય અને એમની રજૂઆત રીતિને ધ્યાનથી તપાસીએ ત્યારે લોકજીવન અને લોકઘબકારનાં તત્ત્વો એમાં પણ વણાયેલા જોવાં મળે છે. “મારી ઇતિહાસ-નવલોને હું અભ્યાસલક્ષી કરવા મથ્યો છું. ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક પ્રમાણોની મર્યાદા બહાર કલ્પનાને એવી રીતે નથી દોડાવી કે જેથી મૂળ ઇતિહાસનું ખૂન થાય.”^૨

મેં તત્કાલીન ઇતિહાસનાં આટલાં પુસ્તકો મેળવીને વાંચ્યાં : ‘મિરાતે સિકંદરી’, ‘મિરાતે એહમદી’, ભગવાનલાલ સંપતરામનો ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના સર્વસંગ્રહ, ‘કચ્છનો ઇતિહાસ’, કેપ્ટન બેલનો ‘હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ’, ‘વિભાવિલાસ’, ‘સોરઠી તવારીખ’ વાંચીને પછી તવારીખના ખોખામાં વાર્તા ઉતારી. સતા જામ, જેસો વજીર, અજો જામ, નાગડો વજીર, ઈતમાદખાન, લોમો ખુમાણ, દૌલતખાન, નહનૂ મુઝફ્ફર, રજપૂત ભૂયર મોરી—એ બધી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે. મુઝફ્ફર તો સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક છે. નાગડા વજીરની બાલ્યાવસ્થા અને મૃત્યુ વચ્ચેનો કલ્પના—સંભાર મેં ભર્યો છે. નાગડા જોગીઓની એક હજારની જમાત ‘ભૂયર મોરી’ના યુદ્ધમાં લડીને મરી છે એ ઇતિહાસમાન્ય હકીકત છે. વજીર અને વજીરાણીના સંસારનું આલેખન એ મારી કલ્પના છે. રાજુલ અને સરાણિયણ બાઈ પણ મારાં કલ્પનાનાં સંતાનો છે.

લોમાની, દૌલતખાનની તેમજ રા’ભારાની દગલબાજી, બેટ દ્વારકાના સવા કે સંગ્રામ વાઘેરનું

સ્વાર્પણ, સતા જામનું યુદ્ધમાંથી પલાયન ને અજા જામનું યુદ્ધે ગમન, સતા જામે પાછળથી મુગલો પાસેથી આવી સ્વમાનઘાતક શરતે નવાનગર પાછું મેળવ્યાનું, નગરનું ઈસ્લામાબાદ બનવું, મુઝફ્ફરનો ઘોળને પાદર અસ્તરાથી આપઘાત એ બધું તવારીખમાં છે. એક દોષ મેં કહ્યો છે : દેદાઓની દગાથી કતલ જામ સતાએ નહીં પણ એના પિતા જામ રાવળે કરેલી. ‘જોરારનો’વાળો કિસ્સો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો નથી પણ કંઠસ્થ કથાસાહિત્યમાં પ્રચલિત હોઈ જૂનો લાગે છે.^૩

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રની ઉપેક્ષિત તવારીખને બોલને આધારે એક વાર્તા રચાઈ છે, જેમાં સોરઠી યુવાનીના અર્ક સમો જામકુમાર અજોજી અને નાગડો વજીર, વૃદ્ધ વજીર જેસા ડાડા તેમજ તેનો સામટો બુઝર્ગ ચોદ્રા સમુદાય જીવનમાં અને મૃત્યુમાં કેવા રૂડા લાગ્યા તેનું આલેખન છે. ઈમાનદારી અને ખૂટામણ, ક્ષત્રિવટની ડંડાસો અને અબોલ ક્ષત્રિતેજનાં આત્મસમર્પણ તથા એક મુસ્લિમ યુવાન (મુઝફ્ફર)ની કરુણાર્દ્ર, ભોળી દિલેરીભરી મૃત્યુંજય વીરતાએ અંકિત આ સોરઠી-ગુજરાતી તવારીખ-પાનું છે. મૂળ ઇતિહાસને કથાલેખનમાં ન્યાય કેવો અપાયો છે તેમજ શિલ્પવિધાન કેટલું સફળ થયું છે, તે તટસ્થ નિરીક્ષકોની જ તુલામાં તોળાઈ શકે એવી વાત છે. “એક જ મહિનામાં ચાલુ કામ સાથે પૂરી કરેલી ચોપડી છે. જેવી હો તેવી, મને તો મારા અંતરની અંદર સંઘરાયેલી એક કવિતા જેવી હતી, સૌએ એને સારી જ કહેવાની જરૂર નથી.”^૪ “સમરાંગણ’ને હું મારી એક અતિપ્રિય કૃતિ સમજું છું. તમને જે તત્ત્વ ગમ્યું તેને જ હું મારા સર્જનની વિશેષતા ગણું છું.”^૫

“વાહવા! માતાની યશોગાથા મળી. અને એ નાગડાની જનેતાનું નામ મળ્યું. જોમાબાઈ એ નામ પુસ્તક લખતી વેળા મને ન જડ્યું-સાંભર્યું.

‘સમરાંગણ’ની આખી કથા એ જનેતાના નામ વગર વહી ગઈ. કેવી ગઈલત! નોંધપોથીઓ પૂરી વાંચી નહોતો ગયો.”^૬

‘સમરાંગણ’ અને ‘રા’ગંગાજળિયો’- બંને નવલકથામાં ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પંથકના પંદરમા શતકની આસપાસના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. પ્રમોદકુમાર આ બંને નવલકથાઓ વિશે મૂલ્યાંકન કરતાં લખે છે : ‘સમરાંગણ’ નવલકથામાં ત્રણ મુખ્ય કથાઓ ધ્યાન ખેંચે છે : એક, જોમાબાઈ અને નાગડોજીની કથા, બીજી સતા જામની અને ત્રીજી સુલતાન નબનૂ મુઝફ્ફરની. આ ત્રણ કથાપ્રવાહોમાં જેમાં વજીર, કુંવર અજો જામ, ઈતમાદખાન, લોમો ખુમાણ, દૌલતખાન, ભૂચર મોરી વગેરે પાત્રોના ગૌણ વૃત્તાન્તો ગૂંથી લેવાયા છે. મેઘાણીની દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે રંગરાગી કૌતુક પ્રધાન પ્રસંગો પર મંડાયેલી રહી છે. કહો કે ઘટનારસ બહેલાવવામાં તેમને વિશેષ રુચિ રહી છે. એટલે સ્વભાવિક રીતે જ પાત્રોના ભાવજગતને ખુલ્લું કરવાને અને તેમની નૈતિક સંવેદનશીલતાનો વિકાસ સાધવાને તેમાં ઓછો અવકાશ છે.

“રા’ગંગાજળિયો’માં આ નવલકથાની કેન્દ્રીય કથા લેખે રા’માંડલિકના અધ:પતનની કથા વધુ મર્મસ્પર્શી બની આવી છે. ખાસ કરીને ઉત્તર ભાગમાં આત્મવંચના કરી સુખચેનમાં ડૂબી જવા મથતા રાજ રા’માંડલિકની કથા એક ગંભીર કૃતિની ક્ષમતા તરફ સંકેત કરે છે.”^૭

પંદરમા શતકના ગુજરાતનું વાતાવરણ- તે વખતે ગુજરાતમાં ચાલતા અનેક કાવાદાવા, ગુજરાતના નંદનવન પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે થઈ રહેલી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ, સુલતાન મુઝફ્ફર અને મુગલોના હાથમાં ગુજરાત ગયું એના પ્રસંગો વેગેરેનું આલેખન એમાં કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત પર વિદેશીઓને સ્વામિત્વ સ્થાપવામાં

આપણાં જ લોકોના વિશ્વાસઘાત અને સ્વાર્થલોભ કેવા કામ લાગ્યા છે તેનું આ ‘સમરાંગણ’માં આલેખન થયું છે...એ કાવાદાવામાંથી આપણી આંખ ઠારે એવા જે થોડાક પ્રસંગો છે તેમાં મેઘાણીની કલ્પનાસૃષ્ટિમાંથી ઉદભવેલી રાજુલનું પાત્ર તેમજ નાગડા સાથેના તેના શુદ્ધ પ્રણય પ્રસંગો, નાગડા જોગીઓની જમાતની વીરતાનો પ્રસંગ અને પાછળથી ભીરુ બનેલા નાગ-નરેશ સતા જામના કુમાર અજો જામની ટેકના પ્રસંગોનો સમાવેશ થાય છે. યજ્ઞેશ હ.શુક્લ લખે છે તેમ, ‘મેઘાણીની પ્રવાહી શૈલી અને પ્રસંગને ઉઠાવ આપતા સંવાદો તેમની પહેલી જ ઐતિહાસિક નવલકથાને એક કુશળ કલાકારની કલમનો લાભ મળ્યાની પ્રતીતિ કરાવે છે.’^૮

કૃષ્ણકાંત કડકિયા પોતાની નારાજ છૂપાવ્યા વિના સ્પષ્ટ જ કહે છે : “ઐતિહાસિક તથ્યોને સર્વથા ખંડિત કરે એ રીતે દંતકથા, કલ્પના અને ચમત્કારતત્ત્વનો છૂટ્ટો દોર લેખકે અહીં મુક્યો છે ને વાર્તાકારોમાં ચાલતી અસંબદ્ધ અને નિરાધાર વાતોનો લેખકે પણ સ્વીકાર કર્યો છે. કચેરીમાં રસ જમાવવા જોડી કાઢવામાં આવતી વાર્તાઓ જેવી આ વાર્તા દ્વારા ઇતિહાસનો રા’માંડલિક પેદા થઈ શક્યો નથી. માંડલિકના મનોવ્યાપારોનાં અધોગામી પરિવર્તનો આલેખવામાં મેઘાણીની કલમ સફળ રહી છે.”^૯

‘ફરીફરી પ્રબંધો વાંચ્યા. અને ગુજરાતના પુનરુદ્ધારના એ શેષ દીપકજ્યોત સમા સમયની આસમાની મારા હૃદય પર છવાતી ચાલી. પરિણામે આ વાર્તા ‘ગુજરાતનો જય.’૧૦ વાર્તાનું એક પણ પાત્ર કલ્પિત નથી. વાર્તાના લગભગ બધા જ મુખ્ય પ્રસંગોને પ્રબંધોના આધાર છે; મારી કલ્પના તો એ પ્રબંધમાં અંકિત ઘટનાઓને બહેલાવી તીવ્ર બનાવવા પૂરતી જ મેં વપરાવા દીધી છે. આ પ્રબંધોની સામગ્રીમાં બીજાં આનુષંગિક પ્રકાશનોના

વાચનથી પણ ઉમેરણ અને સંસ્કરણ થયું છે. મારી દૃષ્ટિનો દોર બે-ચાર વ્યક્તિગત પાત્રો પર નહીં પણ મને સાંપડેલા પ્રસંગોમાંથી ઊપસી આવતા એ પુનરુદ્ધારના સામૂહિક મહાપ્રયત્ન પર જ બંધાયો હતો.”^{૧૦}

એક આ પ્રકટ થાય છે ત્યારે ‘ગુજરાતનો જય’ ખંડ બીજો પણ વાચકોને મળી ચૂક્યો છે. બે વણિક વીરો, બ્રાહ્મણ અને બે નારીઓ—એવાં સાત મુખ્ય પાત્રોએ પોતાનાં પરાક્રમ, શીલ, શાણપણ અને સમર્પણે કરી સઘન અંધકારમાંથી અજવાળેલો વિક્રમના તેરમા સંવત્સરની છેલ્લી પચીસીનો ગુર્જર દેશ આ બંને ખંડ દ્વારા પહેલી જ વાર ઓળખવા મળે છે એમ કહું તો અત્યુક્તિ નથી. વસ્તુપાલ-તેજપાલને વિશે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે બે-એક નવલકથાઓ બહાર પડેલી. પણ તેમાં આજની આપણી ઇતિહાસદૃષ્ટિ માગે છે તેવું યુગનિરૂપણ નહોતું. વસ્તુપાલ-તેજપાલ આજ પર્યંત કેવળ એક ધર્મસંપ્રદાયના ધુરંધર દાનેશ્વરીઓ લેખે જ રજૂ થયા છે. આપણે આજે તેમને સાંપ્રદાયિકતાના ચોકઠામાંથી કાઢી માનવતાના મહાભુવનમાં પધરાવી શક્યા છીએ. મારા જીવનનું એ ઊજળું પર્વ છે.

પહેલા ખંડના નવસંસ્કરણમાં એક મહત્ત્વનો ફેરફાર પ્રકરણ ત્રીજાના નવેસર આલેખનથી થયો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં આસરાજ-કુંઅરદેવીની પ્રેમઘટના મૂળ ઇતિહાસ સામગ્રીનો આધાર રાખીને મેં મારી કલ્પનાથી ઘટાવી હતી. તે પછી ભાઈશ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહે મારા હાથમાં ‘જૈન સાહિત્ય સાહિત્ય સંશોધક’ નામના એક ત્રૈમાસિકનો સં.૧૯૮૩નો એક અંક મૂક્યો, જેમાં ‘મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલના બે રાસ’ એ મથાળે, શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિ તથા પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ નામના વિક્રમની સોળમી ને સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા જૈન સાધુઓના રચેલા બે રાસ જોવામાં

આવ્યા. આ રાસમાં કુંઅરદેવીનું અપહરણ આસરાજે એક સાંઢણી પર કર્યાની રોમાંચક કથા છે. આ કથાનો આધાર લઈ મેં પ્રથમ ખંડના એ પ્રકરણનું આલેખન નવેસર કર્યું છે.”^{૧૧}

ગુજરાતનો આ જય એ જો કેવળ શસ્ત્રજય હોત, પ્રપંચજય હોત, ગુમાવેલા પ્રદેશોની પુનઃપ્રાપ્તિનો અથવા તો નવા પ્રદેશોની પચાવગીરીનો જય હોત તો એને હું ‘ગુજરાતનો જય’ ન કહેત. આ તો હતો સંસ્કારિતાનો જય. ગૂર્જરરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું એક મહોજ્વલ પાનું મારાથી તો જેવું તેવું રજૂ કરી શકાયું છે; પણ તે કોઈ સમર્થ કલમની અચોક્કસ સમય સુધી રાહ જોતું રહે તે ઠીક હતું કે આટલું પણ અજવાળે મુકાય છે તે ઠીક છે તે તો વાચકોના જ વિચાર પર છોડવું જોઈએ.

આની વસ્તુસામગ્રી જુદાજુદા પ્રબંધોમાંથી વીણી એકઠી કરી છે, અને સુવેગ, નિપુણક તથા સુચરિત નામના ગુપ્તચરોનો નિર્દેશ ‘હમ્મીરમદમદન’ નામના એક સંસ્કૃત નાટકમાંથી મળે છે. હમ્મીરનું ‘મીરશિકાર’ એવું નામ મેં બીજાં પ્રમાણો પરથી સ્વીકાર્યું છે.

રેવતી, ચંદ્રપ્રભા, સોમેશ્વરદેવનાં પત્ની એ ત્રણ કલ્પિત છે. રેવતીના પાત્રને સૂત્રમાં પરોવ્યા પછી હું આગળ વિકસાવવા અશક્ત નીવડ્યો છું. મારી વાર્તા તો વસ્તુપાલને દિલ્હીથી દોસ્તીનો લેખ થઈ પાછો વળેલો બતાવીને જ પૂરી થાય છે. કેમકે ગુજરાતના જયનો તબક્કો ત્યાં પૂરો થાય છે.

તે પછી ‘પતનનાં પગરણ’ જુદાજુદા પ્રબંધોમાંથી તારવીને કડીબંધ કરી આપેલ કાચો માલ જ છે. એ પાનું પતનનું છે એટલા માટે જ અલગ પાડ્યું છે. ઉપરાંત એ કાચા માલનું વાર્તાગૂંથણ વધુ જગ્યા માગી લે તેમ હતું કે જેને માટે આ ભેટ-પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદામાં અવકાશ

નહોતો. ને હવે ત્રીજો ખંડ લખીને શ્રી મુનશીના નબળા નકલકાર ઠરવાનો અને તેમ થતાં એમને, મારી જાતને તેમજ આ ઇતિહાસને અન્યાય થવાનો ભય લાગે છે.

વીરમદેવને 'પ્રબંધચિંતામણિ' અને 'પ્રબંધકોશ' તેમજ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા સમા પ્રમાણભૂત ઇતિહાસકાર વીરધવલના મોટા પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. પણ 'પુરાતન પ્રબંધ'માંના વસ્તુપાલ-તેજપાલવાળા પ્રબંધમાં એને રાણા લવણપ્રસાદનો પુત્ર અને વીરધવલનો ભાઈ કહ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ રાણી મદનરાજીની સાથે દેવરાજ પદ્મકિલના ઘરમાં હતો તે પુત્ર વીરધવલ નહીં પણ આ વીરમદેવ હતો એવું વિધાન છે. હું તો જૂની સ્વીકૃત પરંપરાને જ અનુસર્યો છું. વીરમદેવને પ્રબંધો નરદમ દુષ્ટ તરીકે જ ઓળખાવે છે. મેં એને અનાડીનું સ્વરૂપ આપી કંઈક ગેરસમજનો ભોગ બનેલા, તિરસ્કૃત પાત્રની કરુણતા એનામાં આરોપી છે.

કોઈ પણ વાર્તામાં મહત્ત્વનું પાત્ર નરદમ નિર્ભેળ, ખલ કે દુષ્ટ લેખે જ મુકાવું ન ઘટે, પણ મનોવિશ્લેષણનો કરુણ કોયડો રજૂ કરતું બતાવવું જોઈએ એવો એક નવતર અભિપ્રાય છે. મને એ મત માન્ય કરવા જેવો લાગે છે. ઉપરાંત ગુજરાતને એકચક્રી બનાવવાની ભગીરથ સાધનામાં અનેક દુશ્મનોને વશ કરનારા મંત્રીબાંધવોની બુદ્ધિ વીરમદેવને જ કેમ ઠેકાણે ન લાવી શકી, છેવટે જતાં તેનો શિરચ્છેદ પણ કેમ કરાવવો પડ્યો, એ મારે મન મોટી સમસ્યા બની જતાં મેં વીરમદેવના પાત્રાલેખનથી મંત્રી-બેલડીને જે સહેજ દુષ્ટિત કરેલ છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બેશક નિરાધાર છે; પણ 'પતનનાં પગરણ'માં મેં જે સીધા પ્રબંધના પ્રસંગો ઉતારેલ છે તેને આધારે વાર્તાકારની કલ્પનાને આટલી છૂટ મળવી ઉચિત છે. એ પ્રસંગો બોલે છે કે વીરમદેવ સાથે શાઠ્ય રમાયું હતું.

લવણપ્રસાદને વિષ દઈ માર્યાની હકીકતને 'પુરાતન પ્રબંધ'નો આધાર છે. 'પ્રબંધકોશ' તો એમને વીસળદેવની વારીમાં જીવતા હોવાનું જણાવે છે. તેજપાલને અનુપમા ઉપરાંત સુહડા નામે પણ બીજી સ્ત્રી હતી. એનું સમર્થન 'આબુ' નામના ગ્રંથના બીજા ભાગમાં તેના કર્તા મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ આપેલા પ્રાચીન લેખો, પ્રશસ્તિઓ અને આંબામાંથી સાંપડે છે.

'આબુ પર અનુપમાએ રચાવેલો 'લૂણવસહી'નો નેમિનાથપ્રાસાદ બધા જ પ્રબંધોના જણાવ્યા મુજબ નાનપણમાં મરેલા ભાઈ લૂણિગના શ્રેયાર્થે બંધાયો છે. પણ મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ મંદિરમાં કોતરાવેલો મૂળ પ્રશસ્તિલેખ ટાંકીને ઉપલા ગ્રંથમાં પ્રતીતિ કરાવી છે કે એ તો લૂણસી નામે તેજપાલના પુત્રના શ્રેયાર્થે બંધાયો છે. ગુજરાત સાથેની મૈત્રીનો કોલ વસ્તુપાલને આપનાર દિલ્હીનો મોજુદીન (સુલતાન) શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાના અભિપ્રાય મુજબ અલ્તમશ હોવો જોઈએ.'^{૧૨}

આમ, મેઘાણીની નવલકથાઓમાંથી પસાર થયા પછી જણાય છે કે, મેઘાણી અપૂર્વ એવા વાર્તા કહેનાર હતા. વાચકના રસને બહેલાવવા માટે તે જરા જેટલા પણ ઉણા ઊતરતા નથી. એમની વસ્તુ પસંદગીથી માંડીને ભાષાની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ, પાત્રો, પરિવેશ અને આ બધાની માવજત તે અત્યંત સંયમી રીતે કરતા હોવા છતાં વાચકની નાળને ઓળખે છે. એમને મૂલ્યોમાં આસ્થા છે. એના દ્વારા લોકચીતમાં સ્થાપી શકવાની શ્રદ્ધા છે. એનો પડઘો એમની આ રચનાઓમાં પડતો અનુભવાય છે. એમના વિશેષોમાં પ્રાદેશિકપણું, સામાજિક સમાનતાની ખેવના, બોલી- ભાષામાં રહેલી જીવંતતા વિશેષરૂપે ઉઘડીને સામે આવે છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

1. 'લિ. હું આવું છું', વર્ષ :૧૯૮૮,
(તા.૨૫/૧૨/૧૯૪૬નો મોહનલાલ છ.રાવળ
પરનો પત્ર)
2. 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ-૨', સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ ૨૦૦૨, પૃ.૧૭
3. 'સમરાંગણ', વર્ષ : ૧૯૩૮ નિવેદન 'લિ. હું આવું
છું', વર્ષ:૧૯૮૮, (ઉમાશંકર જોશી પરનો
તા.૦૪/૦૭/૧૯૩૮નો પત્ર)
4. 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨' સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્ર. આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૧૭
5. 'લિ. હું આવું છું', વર્ષ: ૧૯૮૮, (ધનસુખલાલ
મહેતા પરનો તા.૦૮/૦૪/૧૯૪૪નો પત્ર)
6. 'પરક્રમ્મા', ૧૯૪૬, 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-
૨' સંપાદક : જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ,
૨૦૦૨, પૃ.૧૭
7. 'રેલ્વો કસુંબીનો રંગ', સંપાદક: પ્રતિભા દવે
8. 'જન્મભૂમિ', તા. ૨૫-૬-૩૮,
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ -૨', સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૮૧
9. ઈ.સ.૧૯૨૧ થી ૧૯૪૦ સુધીની ગુજરાતી અને
હિંદી ઇતિહાસમૂલક નવલકથાનો તુલનાત્મક
અભ્યાસ ભાગ-૧-૨
10. 'ગુજરાતનો જય' ખંડ-૧', નિવેદન
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨', સંપાદક :
જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨ પૃ. ૫
11. એજન પૃ. ૬
12. 'ગુજરાતનો જય ખંડ-૨', નિવેદન',
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨', સંપાદક :
જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૬, ૭

ડૉ.પાર્વતી તિર્કી લિખિત 'ફિર
ઉગના' કાવ્યસંગ્રહમાં આદિવાસી
અસ્તિત્વનો પડઘો

Dr. Nitinkumar J. Gamit
Associate Professor in Gujarati
Saurashtra Gyanpith College,
Baravala

ડૉ.પાર્વતી તિર્કીનો જન્મ ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૯૯૪ના રોજ ઝારખંડ રાજ્યના ગુમલા જિલ્લાના તારાગુટ્ટ આંબાટોલીમાં થયો. જે ઘાઘરા પ્રખંડમાં આવે છે. તેઓ કુડુખ આદિવાસી સમુદાયમાંથી આવે છે. આ સમુદાય ઝારખંડના રાંચી, ગુમલા, લોહરદગા, સિમડેગા વગેરે જિલ્લાઓમાં વસે છે. આ ઉપરાંત આ સમુદાયની વસ્તી ઓડીશા, છત્તીસગઢ અને આસામમાં પણ વસે છે. આ સમુદાય ઝારખંડ રાજ્યના મૂળ આદિવાસી સમુદાયોમાનો એક છે. કુડુખ સમુદાય પ્રકૃતિ પૂજક છે. તેઓ પરંપરાગત સરના ધર્મ કે જેમાં તેઓ પ્રકૃતિ, દેવી-દેવતાઓ અને પૂર્વજોની પૂજા કરે છે. તેમનાં સર્વોચ્ચ દેવ ધર્મેશ છે. તેમની પૂજા પદ્ધતિમાં ગામના પવિત્ર વૃક્ષો (સરના સ્થળ)ની આસપાસ ધાર્મિક વિધિઓનું આયોજન થાય છે.

ડૉ.પાર્વતી તિર્કી સમકાલીન હિન્દી સાહિત્યમાં અને ખાસ આદિવાસી સાહિત્યમાં એક પ્રભાવશાળી કવયિત્રી, શિક્ષણવિદ્ અને સંશોધક તરીકે પોતાનું સ્થાન પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. તેમની ઓળખ માત્ર કવિતાના ક્ષેત્ર સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તેઓ આદિવાસી મૌખિક પરંપરાઓને આધુનિક શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક પ્રવાહ સાથે જોડવાના તેમના પ્રયાસો માટે પણ જાણીતાં છે. હાલમાં તેઓ ઝારખંડ રાજ્યની જાણીતી રાંચી યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન રામ લખન સિંહ યાદવ

કોલેજના હિન્દી વિભાગમાં સહાયક પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત છે.

ડૉ. પાર્વતી તિર્કીના સર્જનાત્મક જીવનનાં મૂળ તેમના આદિવાસી વાતાવરણમાં રહેલા છે. તેમણે તેમનું પ્રારંભિક શિક્ષણ મસરિયામાં આવેલ જવાહર નવોદય વિદ્યાલય, ગુમલા ખાતે મેળવ્યું હતું. જોકે, તેમના જ્ઞાનનો મુખ્ય સ્રોત શૈક્ષણિક પાઠ્યપુસ્તકો નહોતા, પરંતુ 'મૌખિક પુસ્તકાલયો' (Oral Libraries) હતા. બાળપણમાં, ખાસ કરીને 'સરહુલ' તહેવાર દરમિયાન, તેમના દાદાની વાર્તાઓ કહેવાની શૈલીમાંથી તેમને કુડુખ દંતકથાઓ અને પૂર્વજોના જ્ઞાનમાંથી ઊંડી પ્રેરણા મળી. તેમનું કુળનામ 'તિર્કી' એ આદિવાસી ઓળખ અને ઇકોલોજીકલ જોડાણનું પ્રતીક છે, જેનો અર્થ જંગલી વનપક્ષી થાય છે. આ સાંસ્કૃતિક સિંચન તેમની કવિતાને એક નક્કર આધાર પૂરો પાડે છે, જે આદિવાસી વિશ્વદૃષ્ટિકોણને કૃત્રિમ માળખામાં બાંધ્યા વિના રજૂ કરે છે. તેથી તેઓ કહે છે : "મैं तिरकी हूँ। मेरे कई मित्र लाकड़ा, कुजूर, मिंज और केरकट्टा हैं। तिरकी एक चिड़िया है, लाकड़ा बाघ है, कुजूर एक औषधीय पौधा है, मिंज एक मछली है, केरकट्टा भी एक चिड़िया है। हमारे पुरखों ने जंगल के जीवों से बहुत पहले ही दोस्ती कर ली थी। दोस्ती करते हुए कहा था कि हम एक परिवार होंगे। इसलिए हम लोग अपने नाम के साथ उनका नाम लगाते हैं।" १

ડૉ. પાર્વતી તિર્કીએ હિન્દી સાહિત્યમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક અભ્યાસ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી વારાણસીમાંથી પૂર્ણ કર્યો. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના હિન્દી વિભાગમાંથી તેમણે તેમની ડૉક્ટરેટની પદવી (Ph.D.) મેળવી. તેમનું

મહત્વપૂર્ણ સંશોધન વિષય 'કુડુખ આદિવાસી ગીત: જીવન રાગ ઓર જીવન સંઘર્ષ' (Kudukh Tribal Songs: Rhythm of Life and Struggle) છે. આ સંશોધને તેમની સાહિત્યિક કારકિર્દી માટે સૈદ્ધાંતિક અને સાંસ્કૃતિક આધાર તૈયાર કર્યો. આદિવાસી મૌખિક ગીતો, જે પેઢી દર પેઢી જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને સંઘર્ષનું વહન કરે છે, તેનું વિદ્વતાપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરીને, તેમણે સાબિત કર્યું કે, આ મૌખિક પરંપરાઓ આધુનિક સાહિત્યિક અભ્યાસ માટે કેટલો મહત્વપૂર્ણ સ્રોત છે. આ કાર્ય દ્વારા તેમણે 'આદિવાસી જીવનન રાગ' કે જેમાં સંગીત, આનંદ અને 'સંઘર્ષ'માં વિસ્થાપન, સંરક્ષણ બંનેને શૈક્ષણિક સ્તરે માન્યતા અપાવી. તેમણે પોતાના સાંસ્કૃતિક મૂળિયાં તરફ પાછા ફરવાનું અને રાંચીમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રે યોગદાન આપવાનું પસંદ કર્યું. રાંચી યુનિવર્સિટી સંલગ્ન કોલેજમાં સહાયક પ્રોફેસર તરીકે તેમની ભૂમિકા રહી છે. આદિવાસી મૌખિક પરંપરાઓ, લોકગીતો અને આધુનિક હિન્દી કવિતા વચ્ચે સંકલન લાવવાનું કામ તેમણે કર્યું છે.

ડૉ.પાર્વતી તિર્કીને તેમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ફિર ઉગના' (૨૦૨૩) માટે વર્ષ ૨૦૨૫નો પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય અકાદમી યુવા પુરસ્કાર (હિન્દી ભાષા માટે) આપવામાં આવ્યો. આ સંગ્રહ ૨૦૨૩માં રાધાકૃષ્ણ પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત થયો હતો. આ પુરસ્કાર માત્ર તેમની વ્યક્તિગત કલાત્મક પ્રતિભાને જ માન્યતા આપતો નથી, પરંતુ સમાજને એક વ્યાપક સંદેશ પણ આપે છે. ડૉ.પાર્વતી તિર્કીને સાહિત્ય અકાદમીના સન્માન પૂર્વે ઘણા એવોર્ડ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે. વર્ષ ૨૦૨૫માં 'વિષ્ણુ ખરે યુવા કવિતા સન્માન ૨૦૨૫'થી તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૨૩માં પ્રલેખ ન્યાસ (સંસ્થા) દ્વારા તેમને 'પ્રલેખ નવલેખન સન્માન' આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ વર્ષ ૨૦૨૪માં રાજકમલ પ્રકાશન દ્વારા આયોજિત 'ભવિષ્ય કે સ્વર' કાર્યક્રમમાં

વક્તા તરીકે પણ હાજર રહ્યા હતા. પાર્વતી તિર્કીએ તેમને મળેલા સન્માન આદિવાસી સમાજ, કુડુખ ભાષા અને તેના સર્જન અને સંઘર્ષને સમર્પિત કર્યું હતું. આ પુરસ્કાર તેમના માટે કોઈ વ્યક્તિગત ઉપલબ્ધિ નથી પરંતુ એ સંસ્કૃતિની સ્મૃતિઓની સ્વીકૃતિ છે, જેને આજે આપણે ધીમે ધીમે ભૂલતાં જઈ રહ્યા છીએ. તેમનું સાહિત્યિકજીવન એ જ ગામ, ગીતો, વાર્તાઓના વારસાથી પ્રેરિત છે, જે અત્યારે ધીરે ધીરે લોકોની ચેતનામાંથી ગાયબ થતા જાય છે. તેમનાં સંશોધનકાર્ય દરમિયાન તેમણે લગભગ ૫૦ જેટલા ગામોની મુલાકાત લીધી હતી. તે દરમિયાન તેમણે લોકગીતો, લોકવાતો, અનુભવોને ખૂબ નજીકથી સમજ્યા, એ અનુભવ જ એમની કવિતાઓમાં આત્મસાત થઈ ઊતરી આવ્યા છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં આદિવાસી સાહિત્યને લાંબા સમયથી 'સિમિત' કે માર્યાદિત ક્ષેત્રનું સાહિત્ય માનવામાં આવતું હતું, પરંતુ આ સન્માન એ સંકેત આપે છે કે, આદિવાસી અવાજ હવે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના 'કેન્દ્ર'માં સ્થાન મેળવી રહ્યો છે. તેથી પાર્વતી તિર્કી કહે છે કે : "मैंने कविताओं के माध्यम से संवाद की कोशिश की है। मुझे खुशी है कि इस संवाद का सम्मान हुआ है। संवाद के जरिए विविध जनसंस्कृतियों के मध्य तालमेल और विश्वास का रिश्ता बनता है। इसी संघर्ष के लिए लेखन है, इसका सम्मान हुआ है तो आत्मविश्वास बढ़ा है।" ૨

'ફિર ઉગના' કાવ્યસંગ્રહમાં આદિવાસી અસ્તિત્વનો પડઘો :-

ડૉ. પાર્વતી તિર્કીના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ફિર ઉગના'(૨૦૨૩)નું શાબ્દિક ભાષાંતર 'ફરીથી ઉગવું' (To Spring Again/Bloom Again) થાય છે. આ શીર્ષક માત્ર સાંકેતિક નથી, પરંતુ તે એક પ્રકારનો નિર્દેશ છે, જે આદિવાસી મૂલ્યોને પુનર્જીવિત કરવા માટેનું આહ્વાન છે. તેમનાં માટે કવિતા લખવી એ

સાંસ્કૃતિક વિસ્થાપન સામેનો એક શક્તિશાળી પ્રત્યુત્તર છે. તેઓ માને છે કે, આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને ભાષાને જાળવવાનો કોઈપણ પ્રયાસ પુનરુત્થાન અને મુખ્યપ્રવાહની ચેતનામાં સમાવેશ તરફનું એક નાનું છતાં નોંધપાત્ર પગલું છે. શીર્ષક 'ફિર ઉગના'(૨૦૨૩) દ્વારા આદિવાસી સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ઓળખના પુનર્જીવનની આશા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે, જે પરંપરાગત જ્ઞાન તરફ પાછા ફરવાની અને આદિવાસી વિશ્વદૃષ્ટિકોણને ફરીથી ખીલવવાની હાકલ કરે છે.

'ફિર ઉગના' (૨૦૨૩) કાવ્યસંગ્રહ "અદૃશ્ય વ અબોલે રૂપ મેં હમેશા સાથ પુરખોં કો" ને સમર્પણ કર્યો છે. કવયિત્રીનાં મનમાં તેમની કુટુંબ ભાષાનો શબ્દ 'ઝોરેન' હતો, જેનો અર્થ 'ફિર ઉગના' થાય છે. પણ કવયિત્રી તેના ફરી ઉગાવામાં જીવન, ફરી ઉગાવામાં આદિવાસી દર્શન, ફરી ઉગાવામાં ગતિશીલતા જેવા ઘણાં અર્થ સમજાવે છે. જેમ એક ડાળીને કાપવામાં આવે છે અને ફરી એમાંથી ડાળીઓ ઉગી નીકળે છે. જેમ સૂર્ય ડૂબ્યા પછી પાછો ઉગે છે, એ જ ગતિથી આદિવાસીઓ પોતાનું જીવન જીવે છે. તેઓ એ લય પર વિશ્વાસ રાખીને જીવન જીવે છે, જે લય પ્રકૃતિમાં છે. એ જ લય વરસાદમાં છે, એ લયમાં જ ધાન્ય પાકે છે. એ લયમાં જ આદિવાસીઓ જીવનનો ઉત્સવ ઉજવે છે. તેઓ લયમાં ગાય છે, નાચે છે. તેમનો પ્રેમ ગીતોમાં રહ્યો છે, જે તેમની મૌખિક પરંપરામાં રહેલા છે. જે તેમની કવિતા 'ઝોરેન'માં આ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે. તેઓ કહે છે :

“વહ अपने नाम की तरह थी-खोरेन

फिर सेउगती

जैसे पेड़ की कटी हुई डाल से उगती नई टहनियाँ
सूरज की तरह ही खोरेन

फिर उगते हुए

इस धरती को सचमुच

अधिक सुन्दर बना रही थी।”³

આદિવાસી અસ્તિત્વ પ્રકૃતિ સાથે એકરૂપ છે અને કવયિત્રીએ તેને પોતાનાં કાવ્યોમાં રજૂ કરે છે. 'ઢિચુઆ' કાવ્યમાં એક પક્ષી સાથેની વર્ષો જૂની મૈત્રીની વાત કારી છે. આદિવાસીઓની લોકવાર્તાઓમાં ઢીચુંઆ(કાળકોશી) પક્ષીનો ઉલ્લેખ આવે છે. આદિવાસીઓ તે પક્ષીની સાથે કેવી રીતે સહચાર્ય નિર્મિત કરે છે તેની વાત છે. કરમના તહેવારમાં ખેતરોમાં ધાન્ય ખૂબ ફૂલેફાલે છે ત્યારે જીવાતોથી મોટો ખતરો હોય છે. ત્યારે પૂર્વજો કરમ વૃક્ષની ડાળી પાકનાં ખેતરોમાં રોપતા હોય છે. એ ડાળી ઉપર ઢીચુંઆ પક્ષી બેસતું અને કીટ-જીવાતોને ખાતું. આમ એક પ્રાકૃતિક રીતે પાકનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય પૂર્વજોએ શોધ્યો હતો. કવયિત્રી કહે છે :

“ढिचुआ-
आदिवासीयों की
आदिम संगी है।”⁴

અષાઢ માસમાં ખેતી કરતાં આદિવાસીઓને સાથ આપવા આ પક્ષી આવે છે. ખેતરમાં હળ સાથે જોતરાયેલ બળદોને દિશાનિર્દેશ કરે છે. તે પક્ષી જ ધાન્યની રખેવાળી પણ કરી છે. આવા પ્રકૃતિના અનોખા રખેવાળ કાળકોશી પક્ષીની વાત કરી છે.

'કરમ ચન્દો' અને 'ઝહ્દી ચાંદ' આ બંને કાવ્યો કુટુંબ લોકગીતોમાંથી પ્રેરણા લઈને લખ્યાં છે. આદિવાસીઓ જ્યારે ગીત ગાય છે ત્યારે કરમ ચાંદ તેમની સાથે 'અખાડા'માં આવે છે, તેમની સાથે નાચે છે. ખદીનો ચાંદ તેમની સાથે તહેવારોમાં સામેલ થાય છે. ગીતોમાં ચાંદ અને વાદળનો સાથ જોવા મળે છે. 'કરમ ચન્દો' કાવ્યમાં કવયિત્રી કહે છે -

करम चाँद अखाड़ा पर आएगा
अपने संग - साथियों से मिलने।
देखना !
माँदर की ताल सुनकर

करम चाँद अखाड़ा पर
नृत्य करने को उतरेगा ।⁴

યાંદ કોઈ વ્યક્તિ હોય તેમ તે 'અખડા' કે જે આદિવાસીઓનું સામૂહિક રીતે મુલાકાત કરવાનું કેન્દ્ર છે. ત્યાં યાંદ આવશે, વાતો કરશે, વાર્તાઓ સાંભળશે, સાથે નાચશે. કરમ યાંદના આવવાથી આખું આકાશ, તારાઓ, પહાડ બધા નાચવા લાગે છે.

‘खद्दी चाँद’ કાવ્યમાં આદિવાસીઓ યાંદ જોઈને તહેવારોનો સમય નક્કી કરે છે તેની વાત કરી છે. ચૈત્ર માસમાં ખદી તહેવાર શરૂ થાય છે. આ ખદીના મોસમમાં તિલય અને શખવાના ફૂલ ખીલે છે. પ્રકૃતિ અને તહેવાર કેવા એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે તથા એની સાથે આદિવાસી પણ જોડાયેલો છે. તેથી જ ખદીનો યાંદ આકાશમાં ખીલે છે અને એમના તહેવારોમાં સામેલ થાય છે. ‘માખા’ કાવ્ય વિશે જોઈએ તો માખા એટલે રાત. આ કવિતા લોકકથા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે મનુષ્ય ખેતી કરતા થાકી ગયો અને તેમનો ફૂળદેવ ધર્મેશ દેવતાએ એને રાત આપી. ત્યારે મનુષ્ય ઉઘયો અને પછી દિવસે ફરી ખેતી કામમાં લાગ્યો. છોટાનાગપુરના જંગલોમાં રહેનાર પૂર્વજો પૃથ્વી પર તેમની વિકાસની અને સંસ્કૃતિ નિર્માણની આ વાર્તાઓ કહેતા હતા. એ વાર્તાઓમાંથી પ્રેરણા લઈને આ કવિતા લખી છે.

‘निरंतर’ કાવ્યમાં કવયિત્રીનું લક્ષ્ય લોકોને સાબદા કરવાનું છે. પ્રકૃતિમાં બધું જ છે. પ્રકૃતિ ચેતવણી આપે છે, સાવધાન કરે છે. પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા એકબીજા સાથે તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. આવનાર પડકારોને માટે પહેલાથી જ જાણી જાય છે. ભલેને એ વરસાદ કેમ ન આવવાનો હોય. કવયિત્રી કહે છે :

“जाइनसाला का संदेश
आज भी लोगों को अनचाहे भीगना नहीं
देता

वे बारिश से पहले जंगल से घर लौट
आते हैं ।⁵

એક આદિવાસી સમાજે જ મનુષ્યને પ્રકૃતિ ઉપર આશ્રિત માને છે અને વારંવાર અન્ય સમાજને પણ ચેતવણી આપે છે. તે સ્પષ્ટ સંદેશ આપે છે કે જ્યાં સુધી આપણે પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા રહીશું ત્યાં સુધી સમૃદ્ધ રહીશું.

‘सोसो बंगला’ કાવ્યમાં એક વાર્તા છે. છોટા નાગપુરમાં એક અંગ્રેજ આવ્યો હતો. તેને સોસો બંગલો કહેવામાં આવે છે. જેમની પાસે પ્રતિષ્ઠા છે, શક્તિશાળી છે, સત્તા છે તે કઈ કઈ રીતે છળ કપટ કરી શકે? તેની વાત આ કવિતામાં કરવામાં આવી છે. એક અંગ્રેજી માત્ર રહેવા માટે આદિવાસીઓ વચ્ચે થોડા સમય માટે આવ્યો. તે થોડી જગ્યા માંગે છે અને છલકપટથી, ચાલાકીથી સત્તર એકર જમીન એણે માપી લીધી. તેના વિશે કવયિત્રી લખે છે :

“जमीन मापते धागा खत्म हुआ
गांव का प्रमुख हतप्रभ रहा
उसे टोकते हुए अंग्रेज बोला -
एक बैल भर की जमीन
सौदे के हिसाब से अब मेरी हुई ।”⁶

આવી રીતે જમીનની એક મોટી લૂંટને અંજામ આપવામાં આવે છે. આ કવિતા આદિવાસીઓના સંસાધનોની લૂંટ મચાવતા વર્તમાનના અંગ્રેજોને માટે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે.

‘भूला भूत’ કાવ્યમાં આદિવાસીઓની ભૂતો વિશેની આસ્થાને વર્ણવવામાં આવી છે. જંગલમાં, પહાડોમાં કેટલાય પ્રકારના ભૂત રહે છે એવી માન્યતા છે. પૂર્ણાઓએ દેવ અને ભૂત વચ્ચે એકતા બનાવી રાખી છે. જેની વાત આ કાવ્યમાં આવે છે. ભૂલા ભૂત, ખોઈડ ભૂલા, મદાડી ભૂત, સતબૈની ભૂત, બડંદા ભૂતની વાત આવે છે. જેમાં કોઈ ભૂત અખંડમાં નાચે છે, કોઈ ઝુલો ઝુલાવે છે, કોઈ વાંસળી વગાડે છે, કોઈ જંગલમાં રસ્તો ભૂલાવતો

હોય છે. જંગલ, પહાડ અને ઝરણાઓને સુંદર બનાવે છે. અને જંગલો મહુડાના હજારો બીજ રોપે છે.

કવયિત્રીએ અહીં શહેરમાં જે મજૂરી કરવા જતાં આદિવાસી લોકો છે તેમની વાત કરી છે. પોતાનું આશ્રયસ્થાન જંગલને છોડીને શહેરમાં ગયા પછી ભૂલો ભૂતની જેમ લોકો ભટકતા રહે છે. જંગલ જાણે હાસ્યામાં ધકેલાઈ ગયું હોય એવું લાગી રહ્યું છે. શહેર વસી ગયું અને તેમાં ચાલાક લોકો વસી ગયા છે. તેથી કવયિત્રી કહે છે :

“ભૂલા ભૂત કે ભટકને સે
उसकी प्रार्थना करने वाले लोग भी
भटक गए
वे इसी शहर के किसी ईंट भट्टे में
गोल गोल घूम रहे हैं
उनके घर जाने का रास्ता भी
अब कहीं खो गया है।”⁶

અહીં આદિવાસી જીવનમાં પૂરખા પરંપરાનું હસ્તાંતરિત થતા જોઈ શકાય છે. આસ્થા-વિશ્વાસને આગળ વધારવાની વાત આવે છે. પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત અનુભવ વર્તમાન જગતમાં કેટલા જરૂરી છે તેની વાત પણ કરી છે. આ પરંપરા જો આપણે ભૂલી જઈશું તો આપણે પણ ભૂલા ભૂતની જેમ રસ્તો ભૂલી જઈશું.

‘વે પુરુષ’ ડૉ.પાર્વતી તિર્કીનું ખૂબ પ્રચલિત કાવ્ય છે. જેમાં પુરુષ પ્રત્યે આધારભાવ દર્શાવાયો છે. એ પુરુષો જેમણે સ્ત્રીઓને પ્રેમ કર્યો, પક્ષીઓ પ્રત્યે વિનમ્ર રહ્યા, ધરતી પ્રત્યે વધુ નમ્ર બની નમ્યા, એ પુરુષોએ પોતાની પીઠ ઉપર બાળકોને ઊંચકીને રમાડ્યા, એ પુરુષ જેવો સ્ત્રીઓના ગીતો ઝીલતાં સંભળાય છે તેઓ-

वे पुरुष
जिन्होंने स्त्रियों से प्रेम किया
पुरुष होते हुए अधिक स्त्री हुए।”⁶

આ કાવ્યમાં સામૂહિક જીવનની વાત છે. પરિવારની જવાબદારી એકલી સ્ત્રીની નથી બનતી

પણ પુરુષની પણ એટલી જ બને છે. એ આદિવાસી પુરુષ છે, તેમણે સ્ત્રીઓને પ્રેમ કર્યો. તે પુરુષ દાંપત્ય જીવન કેવી રીતે જીવે છે તેની વાત અહીં આવે છે. આ સમાજ પ્રકૃતિ જીવંતસત્તા હોવાથી એ સંવેદનની બાહ્ય દુનિયાથી બચાવી રાખવા મથે છે. સામૂહિક સુંદરતા જે છે તે જ મનુષ્યને અંદરથી વધુ સુંદર બનાવે છે. ડૉ.પાર્વતી તિર્કીની કવિતાઓનું આ પ્રાણ તત્વ છે.

‘ગીત ગાતે હુણ લોગ’ કાવ્યમાં ગીત ગાવાવાળા લોકો એટલે આદિવાસીઓ. જે ક્યાંય ભીડનો કે ટોળાનો હિસ્સો બન્યા નથી. જ્યારે ધર્મની ધજા ઉઠાવનાર લોકોએ એમને જોયા ત્યારે તેમનો ધર્મ શોધવા લાગ્યા. તેમની ખોજ નિષ્ફળ જતા લોકોએ આદિવાસીઓને જંગલી કહ્યા. આ લોકો સમજી ન શક્યા કે “મનુષ્ય જંગલનો જ હિસ્સો છે” એ બાબત તેમણે માની લીધી. આદિવાસીઓએ આ બાબતે ક્યારેય પોતાનો પક્ષ ન રાખ્યો. તેઓ તો ગીત ગાતા રહ્યા. આમ આ ગાવા વાળા લોકો જેમને જીવનમાં મમતા, માદકતા, સહચાર્ય, સહજીવન, સંગીત પેદા કરવાવાળા લોકો છે એમને જંગલી ન કહો. ખરેખર એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ લોકો આદિમ પૂર્વ જ છે, જે આપણને જીવન જીવવાનું શીખવે છે.

‘ધાનો નાની કે ગીત’ ઋતુઓની રાણી વર્ષા ઋતુના આગમનનું આ કાવ્ય છે. કવયિત્રી કહે છે:

“बारिश मेरी धनो नानी के गीत
सुनने आती है
नानी के गीत
उससे बहुत रिजाते”¹⁰

હે કાળા વાદળો, સડેદ વાદળો તમે વરસાદ કેમ નથી લઈને આવતા? એવા પ્રશ્નાર્થ સાથે કાવ્યનો કુડખ આદિવાસી સમાજના ગીતો સાથે સંદર્ભ જોડાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુ પણ નાનીના ગીત સાંભળીને આવે છે. એ ગીત સાંભળીને જ સૂર્ય તડકો લઈને આવે છે અને જેમાં મહુડાની ડાળીઓ

પરથી તેના ફુલ ટપ ટપ પડવા લાગે છે, નાનીના ગીતોથી સૌ કોઈ રીઝે છે. ‘જંગલ દર્શત’ કાવ્યમાં કવયિત્રીએ કુડબ આદિવાસી વિશ્વાસને પ્રગટ કર્યો છે. જેમાં પૂર્વજો વાર્તા કરતા પૂછતા હતા કે -

“जादू यह किसका है
कौन है वह
जिसके वश में है सब
फिर समझते हुए कहते हैं -
जंगल दर्शत”^{૧૧}

વડવાઓ માનતા કે જંગલમાં દઇત રહે છે, દઇત એટલે પ્રકૃતિમાં રહેલ અદ્રશ્ય શક્તિઓ. તેના થકી જ આકાશ, પૃથ્વી અને જંગલ, પહાડ, નદી, નાળાઓ રચાયા છે એવું તેમનું માનવું છે.

‘તોકન’ એટલે નાચવું. આ કાવ્યમાં એક મનુષ્ય યુગલ છે. તેણે રાત્રિના આરામ પછી ખેતર ખેડ્યું અને તુંબા રોપિયું. પછી અનાજ રોપ્યું અને એમાંથી હડિયા બનાવ્યું જે આદિવાસીનું પીણું છે. નશીલા બે પદાર્થની સુગંધ પ્રેમીને ગીત ગાવા વ્યાજૂળ કરે છે. આ પ્રેમીએ પ્રેમિકાના અંબોડામાં જટંગીનું ફૂલ ખોસ્યું અને પ્રેમિકા નાચી અને ત્યારબાદ તેમણે સાથે મળીને નૃત્ય કર્યું અને ગીત ગાયા. પછી બધા મનુષ્ય સામૂહિક રીતે નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને ધાન્ય માટે પૃથ્વીને નમ્યા. આમ, અહીં એક પરંપરા રજૂ થઈ છે. ‘તુંબા’ કાવ્ય લોકકથા ઉપર આધારિત છે. પ્રથમ સપાટ ભૂમિથી ઊંચો માટીનો ઢગલો બનાવી સૌપ્રથમ મનુષ્ય તુમ્બાના બીજ રોપ્યાં. તુંબા ખૂબ પાક્યું અને એમાંથી વિવિધ બીજ, ધાન્ય, દરેક પ્રકારના બીજ નીકળ્યા અને પૃથ્વીનો ગોળો બીજથી ભરાઈ ગયો. એવી વાત કાવ્યના અંતે આવે છે.

‘જટંગી’ એટલે પ્રિય વ્યક્તિ. આ કાવ્ય પ્રિય સાથે જટંગી નામનું ફૂલ જે પીળા કલરનું હોય છે તેની યાદો સાથે જોડાયેલ છે તેની વાત કરી છે. પીળા કલરની સાથે એની પ્રિય વ્યક્તિની સ્મૃતિઓ જોડાયેલી છે તેની વાત આ કાવ્યમાં કરવામાં

આવી છે. ‘घनेपन का मौसम’ આ કાવ્ય પણ પ્રિય વ્યક્તિને ઉદેશીને લખવામાં આવ્યું છે. જેમાં હે સંગી મને અષાઢનો મહિનો સૌથી વધુ આકુળવ્યાકુળ કરે છે. જેમ વરસાદ અને ફુલ એકબીજા માટે કેવા આતુર હોય છે, તેમ અષાઢ બાદ નદીઓ નાળાઓ ભરાયેલા હોય, જેમાં ફૂલો ખીલેલા હોય છે, પહાડો ઘાટા લીલા દેખાઈ રહ્યા છે ત્યારે નાયક સંગીને કહે છે

ओ संगी
लगता है
मेरा हृदय सुंदर जटंगी फूलों का खेत हो
गया है ।”^{૧૨}

અને તેથી જ જ્યારે સારું નામના પહાડની નજીક સુંદર મેના પક્ષી કુદતી કુદતી આવે છે જે કોઈ જુના ગીતની જેમ મને ગલગલીયા કરાવે છે.

‘लकड़ा’ કાવ્યમાં જંગલ, પશુ સૃષ્ટિ સાથેના પ્રેમ અને સહજીવનની વાત કરવામાં આવી છે. જંગલમાંથી પસાર થતા માણસે વાઘને કહ્યું કે, તું મારો રસ્તો કેમ રોકે છે? હું તારો જ ભાઈ છું. પછી શું થયું? જાણે ચમત્કાર થયો-

“फिर बाघ ने उसका रास्ता कभी नहीं
रोका
उसे दिन से वह मनुष्य और बाघ
एक कूल के हुए ।”^{૧૩}

‘पृथ्वी की दिशा में’ કાવ્યમાં આદિવાસી લોકોને ગીત કોણે સોંપ્યા? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા આવી શરૂઆત થાય છે, કહે છે :

“पृथ्वी की दिशा में
अखड़ा की परिक्रमा करने वाले
शांतिप्रिय लोगों को
उनके पुरखों ने गीत सोप”^{૧૪}

આ લોકોએ જ ગીત ગાતા ગાતા ધરતી સાથે સોબત નિર્મિત કરી છે. અને પૃથ્વીની પરિક્રમા કરતા કરતા તેમણે સમરસતા સ્થાપિત કરી છે. પૃથ્વીને વચન આપ્યું છે કે મનુષ્ય ક્યારેય પણ એ ચકલીઓનું વેપારી નહીં બને. એ ચકલીઓએ જ

તેમને ગીતોની ભાષા શીખવી, એ જ તેમની પૂર્વ જ શિક્ષિકા છે. આવો એક સુંદર ભાવ આ કાવ્યની અંદર રજૂ થયો છે. અહીં પૂર્વજ ચકલી છે એ જ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે! આજ આદિવાસી દર્શન છે.

‘તિરિયો’ કાવ્યમાં વાંસના જંગલમાંથી પસાર થતી હવાનું હાસ્ય એક પ્રેમી સાંભળે છે ત્યારે એને વિચાર આવે છે કે આ વાંસમાંથી એક સુંદર ફૂલ વાદ્ય બની શકે. અને ત્યારે તેણે વાંસમાંથી સુંદર ‘તિરિયો’ બનાવ્યું. અને એ વાદ્યની ધૂનથી એની પ્રેમિકાને રિઝવે છે. ‘મગહા’ એક સખીને ઉદેશીને લખાયેલું આ કાવ્ય કે જેમાં એક ઘાટા પીળા રંગના ફૂલની વાત આવે છે. એ સખી જુઓ કેવું સરસ મગહનું ફૂલ દેખાઈ રહ્યું છે. જેની સુંદરતા જોવા સૂર્ય આવ્યો છે. સંગીતના આવવાથી તે કેવું ખુશ છે. જુઓ તો એનો રંગ ઘાટો પીળો થઈ ગયો છે. જુઓ તો આજે તેઓ બંને એક થઈને કેવા સુંદર દેખાઈ રહ્યા છે. તે કહે છે :

“સૂર્ય આસમાન મેં
મગહ ફૂલ કી तरह दिख रहा
और
मगह फूल डांड में
सूर्य की तरह दिख रहा!¹⁴
‘हमारे गांव की स्त्री’

આ કાવ્યમાં સ્ત્રીનું હોવું કેટલું સુંદર છે, તેની વાત કરવામાં આવી છે. જેમ આકાશમાં તારા હોય છે જેમ નદી વહે છે, તેમ જ અખડામાં નાચતું ઝૂંડ જાણે તારાઓના જુમખાઓ સમાન લાગે છે. તેમને નિહાળીને કવયિત્રી કહે છે એ કોઈ બીજું નથી :

“वह हमारे गांव की स्त्री थी
उसका होना आकाश को
सुंदर बनाता था।”¹⁵

‘પંડકી’ એટલે એક પક્ષી. જે ગુગુ યુ ગીત ગાય છે. મનુષ્યના ઘરો પાસે જ તે રહે છે. તેને મનુષ્યની સાથે રહેવું ગમે છે. તે મનુષ્યના ઘર પાસે જ માળા બનાવે છે. ઈંડા સેવે છે. તે મનુષ્ય

પર ઘણો વિશ્વાસ રાખે છે. એ પંડકી પક્ષીએ જ મનુષ્યને ગીતો શીખવ્યા છે. પ્રકૃતિમાંથી જ મનુષ્ય ખાસ કરીને આદિવાસી ગીત-સંગીત શીખ્યો છે. જે સ્વાભાવિક છે. ‘બાંડા જેઠ કી બારિશ’ પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વર્ષાઋતુની વાત કરી છે. જેઠ મહિનામાં આવતો વરસાદ પહાડના પેટમાંથી નદીઓ વહાવી લાવે છે. નદીઓ માછલીઓને જન્મ આપે છે અને માછલીઓના પેટમાં ઈંડા છે. આ ઋતુમાં જંગલ એકદમ કોમળ હોય છે. જ્યાં સુધી જંગલ મોટું ન થાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોને જંગલમાં પ્રવેશવા ઉપર પ્રતિબંધ હોય છે. આમ ગામમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ છે તેના માટે ગામમાં નિયમ પણ બનાવવામાં આવે છે. આ એક અનોખી વાત આ કાવ્યમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

‘ભાગજોગની’ એટલે કુડુખ આદિવાસી ભાષામાં આગિયાને ભાગજોગની કહેવામાં આવે છે. રાત્રિ થતાં જ આગિયાઓના ઝગમગાટ જોવા મળે છે. આકાશ તરફ જતા આગિયાઓ જાણે પ્રેમનું ગીત ગાય રહ્યા હોય એવા સુંદર લાગે છે. એના ઝબકારથી જ મહુડો મીઠો થાય છે. આગિયાઓના ગીતનો રાગ જાણે અનંત હોય તેવું લાગે છે.

‘બાત કરના’ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ સાથેનો નિકટનો સંબંધ રજૂ કર્યો છે. મનુષ્ય સૌપ્રથમ ચકલીઓ પાસેથી એમની ભાષામાં વાત કરવાનું શીખ્યો. ચકલીઓ તેની વડીલ બની. તેમજ જંગલ નદીઓનો પરિચય કરાવ્યો. પછી મનુષ્ય નદી કિનારે ખેતર કરવા લાગ્યો. આવી પ્રગતિની વાત આ કાવ્યમાં થઈ છે. ‘ગોદના’ કાવ્યમાં કવયિત્રીએ આદિવાસીઓની છૂંદણા પરંપરા વિશે વાત કરી છે. આદિવાસી સમાજ પોતાના શરીર પર છૂંદણા કેમ કરાવ્યા તેની વાત આ કાવ્યમાં આપવામાં આવી છે. આદિવાસીઓમાં માન્યતા છે કે મનુષ્ય પોતાના શરીર પર એટલા માટે છૂંદણા કરાવે છે કે જે તેના શરીર માટે નહીં પણ તેની છાયા(મનુષ્ય આત્મા) માટે મહત્ત્વનું હોય છે. કેમકે, વડવાઓ મૃત્યુ બાદ

આપણા કુળમાં અબોલ રીતે ફરી સામેલ થાય છે. અદ્રશ્ય રીતે આપણે દિશા નક્કી કરે છે. વડવાઓ અદ્રશ્ય સંસારમાં પોતાની છાયા પડછાયામાં એક છૂદણું વેચે છે. અને જીવન નિર્વાહ કરે છે. કવયિત્રી કહે છે-

“हां !

जीवन...

मृत्यु के बाद जीवन...”^{૧૭}

‘તેલિયા નદી સે સંવાદ’ કાવ્યમાં નદી સાથે સંવાદ કરતા કવયિત્રી તેલીયા નદીને પૂછે છે કે આજે શાંત કેમ છે? તને કોણે બાંધી દીધી છે? તારા ગીત અને નૃત્યથી જે માછલીઓ લયબદ્ધ હતી તેનું ઝુંડ હવે ભટકી રહ્યું છે. પહાડની કેડીઓ તેનો રસ્તો ભટકી રહી છે. ડુમ્બર ફળની મીઠાશ પણ ઓછી થઈ રહી છે. ‘મંગરુ કે ગીત’ કાવ્ય વર્ષાઋતુને અનુલક્ષીને લખાયું છે. ભાદરવાના વાદળ આકાશમાં ચડી આવ્યા છે. મંગરુ પહાડ ઉપર બળદોને ચરાવી રહ્યો છે. મંગરુની સંગીની શહેર ચાલી ગઈ છે. મંગરુના ગીત અને વાદળો એક સાથે વર્ષે છે, અને કહે છે કે શહેર ચાલ્યા ગયેલા લોકો ક્યારે આવશે? ગામમાં લોકો ઓછા હોવાથી પાકની રોપણી કરવા કોઈ મળતું નથી. જે લોકો છે તેઓ ગુંગુ ઓડીને કામ કરી રહ્યા છે. એ લોકોને મંગરુના ગીત અંદર સુધી ભીંજવી રહ્યા હતા. એની વિરહની વાણી લોકોને અંદરથી ગમગીન કરી રહી હતી.

‘સ્ત્રિયોં કા શિકાર પર્વ’ કાવ્યમાં ગામમાં સ્ત્રીઓનો શિકાર પર્વની તૈયારી ચાલી રહી છે. આ વખતે તેમના શરીરની ભીતર એક ધૂસણખોર આવીને બેઠો છે. જે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો ભેદ કરે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષનો વેશ ધારણ કરી આ ધૂસણખોરને સેન્દ્રા નૃત્ય સાથે તેને ઉતારી મૂકવા પ્રયાસ કરે છે. આ પહેલા પણ સિનગી દઈ, રુનિયા - ઝુનિયા બહેનો આવા બહારથી આવતા ધૂસણખોરો સામે યુદ્ધ લડી ચૂકી છે અને સ્ત્રીઓ એકજૂટ કરી ચૂકી છે.

તેમ જ આજે પણ એવી રીતે યુદ્ધ લડવાનું છે અને એકજૂટ થવાનું છે. ‘સહિયા’ કાવ્યમાં સહિયા એટલે મિત્ર. આ કાવ્યમાં વરસાદનો મહિમા ગવાયો છે. વરસાદ પરિવારનો સભ્ય છે. સાસરીમાં ગયેલી ફૂલોનું સ્વાગત પણ વરસાદ કરે છે. કેમકે ફૂલો તેની બાળપણની મિત્ર છે.

‘उनके विद्रोह की भाषा’ કાવ્યમાં ધૂમકુડિયા કે જે કુડુખ આદિવાસીઓની શિક્ષણ સંસ્થા છે. ત્યાં તીર અને કમાન બનાવવાનું શીખવવામાં આવી રહ્યું છે. ત્યાં કેટલાક લોકો વિદ્રોહના ગીતો પણ ગાય રહ્યા છે. કેટલાક પાઇકા નૃત્ય જે આદિવાસીઓનું યુદ્ધ નૃત્ય છે તે રમી રહ્યા છે. એક મહત્વનું કાવ્ય ‘શોક’ છે. જેમાં પ્રકૃતિમાં શોક જોવા મળી રહ્યો છે, કવયિત્રી કહે છે કે -

“दिन की रोशनी में

तितलियों ने शोक मनाया

उन्होंने बारिश को धरती पर

न आने का इशारा किया...”^{૧૮}

વરસાદ ન આવવાથી પતંગિયાઓમાં શોક છે. ગામના બાળકો સાથે વાસ ઉપર ઝૂલવા માટે ભૂત આવે છે, તે પણ નથી આવી રહ્યો. માંદર વાગતો નથી, નૃત્ય પણ બંધ છે.

‘मांदरईकार बाबा और गीतारु आयो’ ખૂબ માંદર વગાડવાવાળો પિતા અને ખૂબ ગીતો ગાવાવાળી માં વિશે પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વાત કરી છે. માતા-પિતા પોતાના બાળકોને ખૂબ પ્રેમ કરી રહ્યા છે. બાળકોને ખોળામાં રાખીને માંદર વગાડી રહ્યા છે. કેમકે માંદર પિતા વગાડી રહ્યો છે અને માતા ગીત ગાય રહી છે. ‘ટઈયાં’ કાવ્યમાં ટઈયા એટલે એક બગલો પક્ષી. જેના પીંછામાંથી ગોઠવીને બનાવવામાં આવતો શણગાર. અખડામાં નૃત્ય કરતા લોકોનો આ શણગાર ખુબ સુંદર લાગી રહ્યો છે. જે મન મોહક છે, તેની વાત આ કાવ્યમાં કરવામાં આવી છે. ‘रसुआ घर’ એટલે અનાજને ભંડાર માટેનો એક અલગ ઓરડો. ધાન્ય પાકી રહ્યું

છે અને સોનેરી રંગનું બની રહ્યું છે, ખેતરો સુંદર શોભી રહ્યા છે, સ્ત્રીઓ પણ પાકની ગઠરીઓ બાંધીને આવી રહી છે. સૂરજ પણ જાણે થાકી ગયો છે ને તે લાલ થઈ રહ્યો છે. આખરે સૂરજ પહાડની પાછળ જઈને સૂઈ ગયો. અને એની સાથે જ બધા લોકો અનાજ ભંડારને સજાવાના કામમાં લાગી ગયા. ‘સખુઆ જંગલ’ કાવ્યમાં કવયિત્રીએ રાત્રિનું ચિત્ર ઉપસવી આપ્યું છે. રાત્રી થતાં જ જંગલમાં તમરા લોરી ગઈ રહ્યા છે. બાળકોની પાપણું ભારે થઈ રહી છે, જંગલ પણ મૌન નિદ્રામાં છે. કહે છે -

“मौन की इस भाषा में
सखुआ का जंगल धीरे-धीरे
हर रोज बढ़ता था।”^{૧૯}

‘પલાયન’ કાવ્યમાં આદિવાસીઓ પોતાના જન્મસ્થળના ગામને છોડીને શહેર તરફ કાયમ માટે પલાયન કરે છે તેની વાત છે. હવે આ આદિવાસી પ્રદેશમાં કોઈ ચકલી મનુષ્ય કે ભૂત આવતું નથી. કેમકે, લોકો શહેર તરફ પલાયન કરી ગયા છે. ‘સમ્યતા’ કાવ્યમાં સંસ્કારી ખરેખર કોણ છે ? તેની ચર્ચા છે. સંસ્કારી કહેવાતા લોકોએ કહ્યું કે તમે ભૂતોની પૂજા કરો છો. શું તમને ખરેખર એવું લાગે છે કે ધરતીનું સંતુલન ભૂતો રાખે છે? તમે ડુંગર, જંગલ નદીની પૂજા કરો છો તે શું આપણી દિશા તેઓ નક્કી કરે છે? આવા વિવિધ પ્રશ્નો તેમને પૂછવામાં આવ્યા. એવા શ્રેષ્ઠતાના પાઠ ભણાવવાને કારણે આદિવાસી સંસ્કારી બન્યા અને સંસ્કારી બનીને -

“सभ्य बनाकर वे अपने पुरखों से दूर हुए
पहाड़ों से पराए
और जंगल से बेदखल...”^{૨૦}

આખરે આ સભ્યતાના પાઠ ભણીને આદિવાસીઓને અંતે નુકસાન જ થયું છે. ત્યાં સુધી કે જેઓ જન્મથી જ શિકારી હતા તેઓ ખુદ શિકાર બની ગયા હોય એવી સ્થિતિ આજે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ‘હુલો

परिया की कहानी’, ‘લૌટના’ જેવા મોટા કદના કાવ્ય પણ જોવા મળે છે.

ડૉ.પાર્વતી તિર્કીની કવિતાની કેટલીક વિશેષતાઓ જોઈએ તો તેમનો સ્વર બિલકુલ નૈસર્ગિક છે, સ્વાભાવિક અને સૌથી અલગ છે. કુડુખ આદિવાસી સમાજમાંથી આવતા ડૉ.પાર્વતી તિર્કી આદિવાસી જીવનશૈલીના આધારભૂત તત્ત્વથી પોતાની કવિતાનો દેહ રચે છે. જેમાં ધરતી, વૃક્ષો, ચાંદ, તારા, જીવજંતુ એ બધાં આદિવાસી જીવનની સાથે અભિન્ન રીતે જીવનમાં, જીવનશૈલીમાં, જનજીવનમાં જોડાયેલા છે. તેમની ઉપસ્થિતિ તેમની કવિતાઓમાં સતત જોવા મળે છે. સરળ અભિવ્યક્તિની સાથે એમની કવિતા અનાયાસે પ્રકૃતિ, મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધોના એક પછી એક સ્તરો ખુલતા જાય છે. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય કેવી રીતે એકબીજાના અભિન્ન અંગ છે અને એકબીજા સાથે કેવી રીતે ગોઠવાયેલા છે, એકબીજા પર કેવી રીતે નિર્ભર કે આશ્રિત છે તે આ કવિતાઓમાં પ્રગટ થાય છે. આ કવિતાઓ બતાવે છે કે સૃષ્ટિની પ્રાકૃતિક નિયમન પ્રણાલી જે અનુશાસન છે એમાં રહીને જ મનુષ્ય પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે. મનુષ્યની દરેક ચેષ્ટાઓ વ્યર્થ છે, જો પ્રકૃતિની સાથે મનુષ્ય જોડાયેલો રહેશે તો જ તે સ્વાભાવિક વિકાસ સાધી શકશે.

ડૉ.પાર્વતી તિર્કી તેમની કવિતાઓ માટે કોઈ બનાવટ કે વધારાની સજાવટ કરતા નથી. કવિતાઓ માટે બાહ્ય લય, તાલ કે બાહ્ય દેખાવ માટે વધારાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. પ્રકૃતિના સાથે, પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં લોકજીવનની સુંદર છબીઓ કંડારે છે, જે સહજ છે. તેમની કવિતાઓમાં લોકગીત, લોકકથાઓ, લોકકહેવતો, લોકમહાવરાવો તથા લોકઆસ્થાઓ, લોકશ્રદ્ધાઓ અને લોક માન્યતાઓને સ્થાન પામે છે. આદિવાસી જીવન શૈલીની બહાર જે કંઈ પણ ઉછરી રહ્યું છે તે કેટલું ફૂર છે? કેટલું આક્રમક

છે? તેનો પ્રભાવ શું છે? તેની વાત પણ તેમની કવિતાઓમાં આવે છે. કેટલીક કવિતાઓ પ્રકૃતિ સાથેના સહજીવન, પ્રકૃતિ સાથેના સહઅસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ સાથેના તાદાત્મ્ય, પ્રકૃતિ સાથે તાલબદ્ધ રીતે ચાલવાની, શહેરીકરણના દબાવ, શહેરીકરણ સાથેના ટકરાવનો સ્વર પણ તેમની કવિતાઓમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. ડૉ. પાર્વતી તિર્કીની કવિતા તેમના કુડુખ સંસ્કૃતિના મૂળમાં ઊંડે ઉતરેલી છે, જે એક વિશિષ્ટ ઇકોલોજીકલ વિશ્વદૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે. તેમના કવનની આ મુખ્ય લાક્ષણિકતા છે. તેમનાં આદિવાસી પૂર્વજોની માન્યતા અને સંબંધાત્મક કોસ્મોલોજી (Relational Cosmology) માંથી ઉદ્ભવે છે. તેમના આદિવાસી સમાજમાં એવું માનવામાં આવે છે કે પૂર્વજો ક્યારેય દૂર નથી; પૃથ્વી બોલે છે; તેઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

‘ફિર ઊગના’માં ઊગવું એ જ ફૂર જડતાથી ઊગવાનું છે. કઠોર ધરાતલને ફાડીને ઊઠવાનું છે. દરેક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરી ફરી ઊગવાનું છે અને એવું જ બન્યું છે. તેમના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે - ‘ફિર ઊગના’ પાર્વતી તિર્કીની પહેલી કાવ્ય-કૃતિ છે જો વર્ષ 2023 મેં રાધાકૃષ્ણ પ્રકાશન સે પ્રકાશિત હુઈ થી। इस संग्रह की कविताएँ सरल, सच्ची और संवेदनशील भाषा में लिखी गई हैं, जो पाठक को सीधे संवाद की तरह महसूस होती हैं। वे जीवन की जटिलताओं को बहुत सहज ढंग से कहने में सक्षम हैं। इन कविताओं में धरती, पेड़, चिड़ियाँ, चाँद-सितारे और जंगल सिर्फ प्रतीक नहीं हैं—वे कविता के भीतर एक जीवंत दुनिया की तरह मौजूद हैं।’ ૨૧ જે યોગ્ય છે. તેઓ પ્રકૃતિ ચિંતક, નિર્સર્ગ પ્રેમી અને ઋજુ હૃદયી છે.

ડૉ.પાર્વતી તિર્કીની કવિતાઓમાં આદિવાસીઓનો જળ, જંગલ, જમીન સાથેનો પારિવારિક સંબંધ દૃશ્યમાન થાય છે. આદિવાસી અસ્તિત્વ જ પ્રકૃતિથી

છે તેની વાત તેઓ સતત કરે છે. પ્રકૃતિ અને આદિવાસી જુદાં નથી તેઓ એકરૂપ છે, જે કવયિત્રીએ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યું છે. તેમની કવિતાઓમાં વિસ્થાપન અને અસ્તિત્વનો સંઘર્ષ પણ જોઈ શકાય છે. વિકાસના નામે આદિવાસી સમાજે જે વિસ્થાપન સહન કરવું પડે છે તેની પીડા તેમનાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થયાં વિના રહેતી નથી. સ્થળાંતર કરી શહેરોમાં ગયેલો આદિવાસી પોતાની ખાસ ઓળખ ભાષા અને સંસ્કૃતિને કેવી રીતે ભૂલી રહ્યો છે તેનીપણ તેઓ સતત ચિંતા કરે છે. તેથી જે બચ્યું છે તેને બચાવી લેવાની મથામણ અને સમાજનું ઋણ અને સમાજની ચિંતા તેમનાં કાવ્યોમાં સતત જોવા મળે છે. આવી સુંદર રચનાઓને આવકારવી જ રહી.

સંદર્ભ સૂચિ

1. relationships. (2022, February 19). *Navbharat Times*.<https://navbharattimes.indiatimes.com/india/poet-parvati-tirkey-awarded-sahitya-akademi-yuva-puraskar-for-her-work-on-nature-and-human-relationships/articleshow/122123161.cms>
2. Rajkamal Prakashan. (2025, નવેમ્બર 23). *Parwati Tirkey Sahitya Akademi Yuva Award 2025* [પ્રેસ રીલિઝ]. <https://rajkamalprakashan.com/blog/post/parwati-tirkey-sahitya-akademi-yuva-award-2025-press-release?srsId=AfmBOorWXKMDCM-MIHgXDot8sFNmNo51TJtHynf8MOIWHIcpNsNk9vpi>
3. તિર્કી પાર્વતી,(2023), ‘ફિર ઊગના’,(પૃ.100) દૂસરા સંસ્કરણ રાધાકૃષ્ણ પ્રકાશન
4. તિર્કી પાર્વતી,(2023), ‘દિચુઆ’, ‘ફિર ઊગના’ (પૃ.64), રાધાકૃષ્ણ પ્રકાશન

5. तिर्की पार्वती,(2023), 'करम चन्दो 'फिर उगना ' (पृ. 12). राधाकृष्ण प्रकाशन
6. तिर्की पार्वती,(2023), 'निरंतर', 'फिर उगना ' (पृ. 51). राधाकृष्ण प्रकाशन
7. तिर्की पार्वती,(2023), 'सोसो बंगला' 'फिर उगना ' (पृ.78). राधाकृष्ण प्रकाशन
8. तिर्की पार्वती,(2023), 'भूला भूत' 'फिर उगना ' (पृ. 82). राधाकृष्ण प्रकाशन
9. तिर्की पार्वती,(2023), 'वे पुरुष', 'फिर उगना ' (पृ. 102). राधाकृष्ण प्रकाशन
10. तिर्की पार्वती,(2023), 'धानो नानी के गीत', 'फिर उगना ' (पृ.14). राधाकृष्ण प्रकाशन
11. तिर्की पार्वती,(2023), 'जंगल दईत', 'फिर उगना ' (पृ. 19). राधाकृष्ण प्रकाशन
12. तिर्की पार्वती,(2023), 'घनेपन का मौसम', 'फिर उगना ' (पृ. 36). राधाकृष्ण प्रकाशन
13. तिर्की पार्वती,(2023), 'लकड़ा' . 'फिर उगना ' (पृ. 38). राधाकृष्ण प्रकाशन
14. तिर्की पार्वती,(2023), 'पृथ्वी की दिशा में'. 'फिर उगना' (पृ. 41). राधाकृष्ण प्रकाशन
15. तिर्की पार्वती,(2023), 'मगहा'. 'फिर उगना ' (पृ. 49). राधाकृष्ण प्रकाशन
16. तिर्की पार्वती,(2023), 'हमारे गांव की स्त्री' 'फिर उगना ' (पृ. 50). राधाकृष्ण प्रकाशन
17. तिर्की पार्वती,(2023), 'गोदना', 'फिर उगना ' (पृ. 62). राधाकृष्ण प्रकाशन
18. तिर्की पार्वती,(2023), 'शोक' 'फिर उगना ' (पृ. 91). राधाकृष्ण प्रकाशन
19. तिर्की पार्वती,(2023), 'सखुआ जंगल' 'फिर उगना ' (पृ. 98) राधाकृष्ण प्रकाशन
20. तिर्की पार्वती,(2023), 'सभ्यता' 'फिर उगना ' (पृ. 105) राधाकृष्ण प्रकाशन
21. Rajkamal Prakashan. (2025, नवेम्बर 23). *Parwati Tirkey Sahitya Akademi Yuva Award 2025* [प्रेस रीलिया].

<https://rajkamalprakashan.com/blog/post/parwati-tirkey-sahitya-akademi-yuva-award-2025-press-release?srsId=AfmBOorWXXMDCM-MIHgXDot8sFNmNo51TJtHynf8MOIWHIc pnsNk9vpi>

નવલકથા સ્વરૂપ : ફેરવિચારણા

Dr. Pratixa S. Mori

Assistant Professor
Shri Swamivivekanand College,
Surendranagar

• પ્રસ્તાવના :

સાહિત્ય માનવજીવનના અનુભવોનું દર્પણ છે, અને ગદ્યસાહિત્યમાં નવલકથા એ તેનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ અને સશક્ત સ્વરૂપ છે. નવલકથા માનવીય જીવનના અનેક પાસાઓ—વ્યક્તિ-માણસ, સમાજ, સંસ્કૃતિ, રાજકીય પરિસ્થિતિઓ, લાગણીઓ અને સંબંધોનો વિસ્તૃત અને કલાત્મક અભ્યાસ પ્રદાન કરે છે. પાત્રો, પ્રસંગો, સંવાદો અને આંતરિક અનુભવોના તાણાવાણાથી નવલકથા જીવનની હકીકતોને કલ્પનાના સહારે વધુ અર્થસભર અને અસરકારક બનાવે છે. જ્યાં નવલકથા વાચકને કથારસ અને સૌંદર્યાનંદ આપે છે ત્યાં જ તે આપણને જાતસંવાદ, મૂલ્યચિંતન અને જીવનવિચાર તરફ દોરી જાય છે. વૈશ્વિકકરણના આ યુગમાં નવલકથાનું સ્વરૂપ, અભિવ્યક્તિ અને વિષયવિસ્તાર સતત પરિવર્તિત થતો રહ્યો છે—જેને સમજવા માટે તેના સ્વરૂપગત તત્ત્વો તથા વ્યાખ્યાઓનું અવલોકન અનિવાર્ય બને છે. આ લેખમાં આપણે નવલકથાની સંજ્ઞા, તેની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ અને સ્વરૂપગત તત્ત્વોની આધુનિક દૃષ્ટિએ વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

• નવલકથાની સંજ્ઞા (Definition)

નવલકથા એ ગદ્યસાહિત્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જેમાં કલ્પિત કથાવસ્તુનો આધાર લઈ માનવજીવનના વિવિધ પાસાંઓ—ભાવનાઓ, સંઘર્ષો, સંબંધો, સામાજિક પરિસ્થિતિઓ તથા માનસિક વલણો—ની વિસ્તૃત અને સજીવ રજૂઆત

કરવામાં આવે છે. તેની રચના સામાન્ય રીતે લાંબી, સુવ્યવસ્થિત અને કલાત્મક હોય છે, જેના કારણે નવલકથા જીવનને નજીકથી પ્રતિબિંબિત કરી શકે છે.

• નવલકથાની વ્યાખ્યાઓ (Definitions by Scholars)

કોઈપણ સાહિત્ય સ્વરૂપને ચોક્કસ વ્યાખ્યામાં બાંધવું સરળ નથી. ડૉ. સુરેશ જોશી નોંધે છે કે— “બહુ ચોક્કસ એવા લક્ષણોવાળી વ્યાખ્યા ઝટ બાંધી શકાતી નથી. ખરેખર નવલકથાને હજી એનો એરીસ્ટોટલ મળ્યો નથી.” સર એલન ટેઈટનાં આ લાક્ષણિક ઉદગાર તથ્યસભર છે. છતાં વિદ્વાનો દ્વારા નવલકથાની વ્યાખ્યા આપવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. પરંતુ કોઈ એક જ વ્યાખ્યા નવલકથાને સાંગોપાંગ પૂર્ણ તથા સીમાબદ્ધ કરી શકે તેવી સાબિત થઈ નથી.

નવલકથાના સ્વરૂપ, સ્વભાવ તથા રચનાત્મક વિશેષતાઓને સમજાવવા માટે ઘણા વિદ્વાનો દ્વારા મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. આ વ્યાખ્યાઓ નવલકથાની કલાત્મકતા, જીવનદર્શન તથા અનુભવપ્રધાનતાને ઉજાગર કરે છે.

1. એ. આર. ડાયસન (E. A. Dyson)

“Novel is a fictitious prose narrative of considerable length and complexity portraying characters and usually presenting a sequential organization of action and scenes.” (નવલકથા એ કલ્પિત ગદ્યરચના છે, જેમાં પાત્રોની રચના અને ઘટનાઓનું ક્રમબદ્ધ તથા વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવે છે.) આ વ્યાખ્યા નવલકથાની રચનાત્મક જટિલતા, વિસ્તૃતતા અને પાત્રનિર્માણને કેન્દ્રસ્થાને રાખે છે.

2. હઝલિટ (Hazlitt)

“Novel is a mirror of human life.” (નવલકથા માનવીય જીવનનો અરીસો છે.) હઝલિટ નવલકથાને જીવનના પ્રતિબિંબરૂપે જુએ છે, જેમાં માનવીની અનુભૂતિ, સંઘર્ષો તથા સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ ઝીલાય છે.

3. હેન્રી જેમ્સ (Henry James)

“નવલકથા એની ઉદારતમ પરિભાષામાં એક અંગત અને અપરોક્ષ જીવનની છબી છે.”

4. ડૉ. રમણલાલ જોશી :

નવલકથાના શિથિલ કલાદેહ અને તેની કેન્દ્રોગામી ગતિનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ નોંધે છે: “નવલકથાની સામગ્રી સીધી જીવનમાંથી આવે છે અને એનું સંપૂર્ણ કલારૂપાંતર અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો આવશ્યક છે.”

5. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી :

તેઓ નવલકથાને કલા તરીકે નકારીને કહે છે: “નવલકથા કલા નહિ, પરંતુ સર્જનાત્મક નમનીય માધ્યમ છે.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી કહી શકાય કે: નવલકથા એટલે – માનવીઓની સંવેદનાઓ, વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ વિશે ન્યૂનાધિક સંકુલતા ધરાવતી કથાવસ્તુ કે ઘટનાની ભાત ગૂંથણીની ગદ્યમાં રચાયેલી, પ્રમાણમાં દીર્ઘ કલ્પિત કથા.

આ વ્યાખ્યા નવલકથાને માત્ર કથાસ્વરૂપ નહીં, પરંતુ માનવીય સ્થિતિ, વિચારપ્રવાહ અને અનુભૂતિના વિશ્લેષણાત્મક રૂપ તરીકે નિર્દેશે છે. ટૂંકમાં નવલકથા એ એવી ગદ્યરચના છે, જેમાં કેન્દ્રિય પાત્ર કે પાત્રસમૂહના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓને ક્રમબદ્ધ, સજીવ, કલાત્મક અને વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. તેના વ્યાપ તથા ઊંડાણ બંને વિશાળ હોય છે. પરિણામે—પાત્રોનો વિકાસ, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ, માનસિક અને ભાવનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય, તેમજ સમગ્ર જીવનદ્રષ્ટિ

પ્રભાવકારક અને સ્પષ્ટ રીતે ઉજાગર થાય છે. આ રીતે, વિવિધ વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાઓ દ્વારા નવલકથાના સ્વરૂપ, તેની કલાત્મક વ્યાપકતા અને જીવનસ્પર્શી અભિવ્યક્તિનો સમુચ્ચય સ્વરૂપ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

● નવલકથાની સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતા (Form of a Novel):

નવલકથા એ સાહિત્યની એવી વિધા છે જેમાં માનવીય જીવનના અનેક પાસાંઓનું વિસ્તૃત અને જીવંત ચિત્રણ કરવામાં આવે છે. એક સફળ નવલકથા અનેક તત્ત્વોના સુસંગત સંયોજન દ્વારા વાચકને જીવનના અનુભવો સાથે સાંકળે છે. કથાવસ્તુ (Plot), પાત્રચિત્રણ (Characterization), વાતાવરણ અને સ્થળકાળ (Setting), વાતચીત (Dialogue), શૈલી (Dialogue), તથા વિષય અને ઉદ્દેશ્ય (Theme and Purpose) જેવા તત્ત્વો એ નવલકથાની રચનામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ તત્ત્વો નવલકથાને માત્ર રોચક જ નથી બનાવતા, પરંતુ વાચકને વિચારશીલ અને ભાવનાત્મક પ્રતિસાદ આપવાના સ્તરે ઉપસ્થિત કરે છે.

1. કથાવસ્તુ (Plot):

નવલકથા એ માત્ર એક પાત્ર કે ઘટના પર આધારિત સંકીર્ણ કથા નથી, પરંતુ એ જીવનના વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેતી એક વિશાળ રચના છે. તેનું માળખું મજબૂત, ગાઢ સંયોજનભર્યું અને વિચારપ્રેરક બને ત્યાં સુધી તેને રચનાત્મક સ્પષ્ટતા આપવી આવશ્યક છે. આવા માળખામાં પ્લોટ, એટલે કે કથાવસ્તુ, નવલકથાનું મજબૂત માળખા રૂપે કાર્ય કરે છે.

પ્લોટ એ વિચારપૂર્વક રચાયેલું કે રચનાત્મક રીતે ગોઠવાયેલાં ઘટનાક્રમની શ્રેણી છે, જે નવલકથાના પાત્રો દ્વારા અનુભવાય છે. દરેક ઘટના બીજી સાથે સંબંધિત હોય છે અને સંબંધોનું આ જાળું કથા દ્વારા એક પ્રવાહમાં વહેતું રહે છે. નવલકથાની રસપ્રદતા, દિશા અને ભાવનાત્મક ઊંચાઈ આ કથાવસ્તુ પર આધારિત હોય છે.

○ પ્લોટના તત્ત્વો:

1. પ્રારંભ: નવલકથાના આરંભમાં પાત્રોની પરિચયાત્મક ઝાંખી તથા કથાની પૃષ્ઠભૂમિ રજૂ થાય છે. વાચકને કથાવસ્તુમાં જોડવા માટે આ પ્રથમ પગથિયું મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે.
2. વિકાસ: વાર્તામાં જ્યારે મુખ્ય પાત્ર કોઈ સંઘર્ષ અથવા સમસ્યા સામે આવે છે, ત્યારે ઘટનાનો વિકાસ શરૂ થાય છે. આ તબક્કે સંઘર્ષ ઊંડો બને છે અને પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ ધીરે ધીરે ખુલવા લાગે છે.
3. ચરમબિંદુ (Climax): આ ઘટનાક્રમનું શિખરબિંદુ હોય છે જ્યાં કથાનો તણાવ અને ઉત્સુકતા ચરમસીમાએ પહોંચે છે. વાચક આ તબક્કે તદ્દન એકરૂપ થઈ જાય છે અને ઉત્સુકતાપૂર્વક આગળની ઘટનાઓની રાહ જોતા હોય છે.
4. પરિણામ (Resolution): ચરમબિંદુ પછીની ઘટનાઓમાં કથાનો તણાવ ધીરે ધીરે ઓસરવા લાગે છે. પાત્રો પોતાના આંતરિક સંઘર્ષો અને અનુભૂતિઓના આધારે મુલ્યાંકન કરે છે અને નિર્ણયો પર પહોંચે છે. આ તબક્કે કથા ધીમે ધીમે પોતાના અંતિમ ગંતવ્ય તરફ આગળ વધે છે, જ્યાં ઘટનાઓનું તર્કસંગત સમાપન થાય છે અને વાચકને સંતોષજનક અંતની અનુભૂતિ થાય છે..

5. અંત: કથાનું નિકર્ષ આવીને વાચકને સંપૂર્ણ અનુભવ આપે છે—તે ભલે આશાજનક હોય કે વિચારશીલ. અવારનવાર આ અંતમાં કથાનાં મર્મ અને સંદેશનું પ્રતિબિંબ હોય છે.

○ પ્લોટના પ્રકારો:

1. રેખીય કથાવસ્તુ (Linear Plot): આ પ્રકારની કથા ઘટનાઓના સુવ્યવસ્થિત અને લોગિકલ (લોજીકલ) ક્રમમાં આગળ વધે છે—અર્થાત્ પ્રથમ એક ઘટના, પછી બીજી, ત્યારબાદ ત્રીજી... જેવી ક્રમશઃ ગોઠવણી જોવા મળે છે. કથાની રચના સ્પષ્ટ અને અનુસંધાનસભર હોય છે, જેના કારણે વાચકને કથાના પ્રવાહને અનુસરીને સમજવામાં સરળતા રહે છે. ઘણી સામાજિક નવલકથાઓ આ પ્રકારના માળખાનું પાલન કરતી હોય છે.
2. અરેખીય કથાવસ્તુ (Non-linear Plot): આ પ્રકારની કથા પરંપરાગત ક્રમમાં આગળ વધતી નથી. તેમાં ફ્લેશબેક, સ્મૃતિઓ, સપનાઓ અથવા ભવિષ્યના સંકેતોના આધારે ઘટનાઓ ગૂંથાયેલી હોય છે. વાર્તા અસ્તવ્યસ્ત ગોઠવાયેલ હોવા છતાં પણ અર્થસભર અને અનન્ય શૈલી ધરાવતી હોય છે. પાત્રોની આંતરિક માનસિકતા અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યને ઉજાગર કરતી રચનાઓમાં આ પ્રકારની રચનાશૈલી વધુ જોવા મળે છે.
3. અનંત્ય કથાવસ્તુ (Open-ended Plot): આ પ્રકારની કથાઓમાં અંત ચોક્કસ રીતે દર્શાવવામાં આવતો નથી. પાત્રોના નસીબ અંગે સ્પષ્ટતા ન હોવાને કારણે વાચકને વિચાર માટે વિશાળ અવકાશ મળે છે. આધુનિક નવલકથાઓમાં આ પ્રકારની

રચનાઓ ખાસ કરીને લોકપ્રિય બની છે, જ્યાં વાચક પોતે અંતની કલ્પના કરી શકે છે અને કથાને પોતાના દૃષ્ટિકોણથી પૂર્ણ કરી શકે છે.

આમ, પ્લોટ એટલે માત્ર ઘટનાની યાદી નથી, પણ પાત્રોના જીવનના તારતમ્યથી સર્જાતો જીવંત નાટક છે. તે નવલકથાને જીવંત બનાવે છે, વાચકના મનને સ્પર્શે છે અને તેને વાર્તાની અંદર પ્રવેશવા માટે અવસર આપે છે. યોગ્ય રીતે સંકલિત પ્લોટ એ એવી નવલકથા સર્જે છે, જે સમય કે ભાષાની સીમાઓને વટાવી વાચકના હૃદયમાં સ્થાન પામે છે.

૨. પાત્રચિત્રણ (Characterization)

નવલકથા એ પાત્રોના આધારે જીવંત બને છે. પાત્ર એ કથાનું હૃદય છે—જેમાંથી ભાવનાઓ વહે છે અને કથાની દિશા ઘડાય છે. પાત્ર વિના નવલકથા દિશાહિન અને નિર્જીવ બને. એટલે, પાત્રચિત્રણ એટલે પાત્રોની રચનાત્મક રજૂઆત—તેમના સ્વભાવ, વર્તન, વિચારો, લાગણીઓ અને સંબંધોની કલાત્મક છબી. નાનું કે મોટું—દરેક પાત્રનો યથાચોગ્ય વિકાસ નવલકથાની ઊંડાણ અને વિશ્વસનીયતા વધારવામાં સહાય કરે છે.

○ પાત્રોની જીવંતતા અને સ્વાભાવિકતા:

સફળ નવલકથાના પાત્રો જીવનની નજીક લાગતા હોવા જોઈએ. તેઓમાં માનવીય ગુણધર્મો હોવા જોઈએ જેમ કે પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, આશા, ગુસ્સો કે દયા. લેખક આ પાત્રોને એવી કળાત્મક રીતે રજૂ કરે છે કે વાચક તેમની સાથે લાગણીશીલ રીતે જોડાઈ જાય, એમના અનુભવોને અનુભવે અને એમની તકો-અસફળતાઓ સાથે સહાનુભૂતિ અનુભવશે.

○ પાત્રોના મુખ્ય પ્રકારો:

- **નાયક (Protagonist)** નાયક એ એવું પાત્ર છે જેને વાચક વિશેષ સહાનુભૂતિ આપે છે અને તેની યાત્રા સાથે ભાવનાત્મક રીતે જોડાય છે; પરંપરાગત સાહિત્યમાં નાયકને આદર્શવાદી અને નૈતિક રીતે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતો, જ્યારે આધુનિક સાહિત્યમાં તે માનવીય કમજોરીઓ, આંતરિક સંઘર્ષો અને મનોમંથનથી ભરેલો હોઈ શકે છે. પ્રિયજન નવલકથામાં નિકેત અને ચારુ નાયક-નાયિકા તરીકે પ્રગટ થાય છે, જે પોતાના જીવનમાં ઉમા અને દિવાકર સાથે ગોઠવાયા હોવા છતાં ભૂતકાળના પ્રેમની ઝીણી વેદનાથી સતત સ્પર્શાતા રહે છે. બંનેનો સંઘર્ષ એ છે કે તેઓ પોતાના જીવનસાથીને સ્વીકારીને પણ એકબીજાના અભાવને ભૂલી શકતા નથી, અને આ દ્વંદ્વ તેમને સંપૂર્ણ આદર્શવાદી નહીં પરંતુ માનવીય કમજોરીઓ ધરાવતા, છતાં ઊંડા સહાનુભૂતિ પાત્ર નાયક-નાયિકા બનાવે છે, જેના કારણે વાચક તેમની પીડા, સંવેદના અને અધૂરા પ્રેમને અનુભવીને તેમની યાત્રા સાથે ગાઢ રીતે જોડાય છે.
- **ખલનાયક (Antagonist):** એ એવું પાત્ર છે જે નાયકના માર્ગમાં અવરોધ ઊભા કરે છે અને વાર્તાના મુખ્ય સંઘર્ષને જન્મ આપે છે. પરંપરાગત સાહિત્યમાં ખલનાયકને ઘણીવાર પૂર્ણ દુષ્ટ, ફૂર અથવા નકારાત્મક રૂપમાં દર્શાવવામાં આવતો, પરંતુ આધુનિક સાહિત્યમાં ખલનાયકને વધુ માનવીય અને લાગણીસભર રૂપ આપવામાં આવે છે. તે હંમેશાં દુષ્ટતાનું પ્રતિક નથી, પરંતુ પરિસ્થિતિઓ, કમજોરીઓ, સ્વભાવની ખામીઓ અથવા સામાજિક દબાણને કારણે નાયકના માર્ગમાં અવરોધરૂપ બને છે. ‘જડ ચેતન’ નવલકથામાં ખલનાયક પાત્રો તુલસી

ગોસ્વામીના જીવનમાં મુખ્ય અવરોધ ઊભા કરે છે અને વાર્તાના સંઘર્ષને તીવ્ર બનાવે છે. સૌથી સ્પષ્ટ ખલનાયક છે સખારામ, હોસ્પિટલનો વોર્ડ બોય, જે લોભ અને સ્વાર્થથી પ્રેરિત થઈ તુલસી પર હુમલો કરે છે અને તેને “જડ ચેતન” અવસ્થામાં ધકેલી દે છે. પરંપરાગત અર્થમાં તે દુષ્ટ જણાય છે, પરંતુ તેની ક્રિયા પાછળ માનવીય કમજોરીઓ, લાલચ અને અસંવેદનશીલતા છે, જે તેને સંપૂર્ણ દુષ્ટ નહીં પરંતુ માનવીય ખામી ધરાવતું પાત્ર બનાવે છે. સાથે સાથે નેતાજી જગતનારાયણ અને તેનો પુત્ર સૂરજનારાયણ પણ ખલનાયકના રૂપમાં દેખાય છે, કારણ કે તેઓ તુલસીની દુર્ઘટનાને પોતાના રાજકીય લાભ માટે ઉપયોગ કરે છે અને માનવતાને રાજકીય ખેલમાં ફેરવી નાખે છે. આ રીતે નવલકથાના ખલનાયક માત્ર વ્યક્તિગત દુષ્ટતા નહીં, પરંતુ સમાજની સંવેદનહીનતા, રાજકીય પ્રપંચ અને તંત્રની ખામીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે વાચકને વિચારવા મજબૂર કરે છે કે અવરોધી હંમેશાં દુષ્ટતાથી જ નહીં, પરંતુ માનવીય પરિસ્થિતિઓ અને સામાજિક વ્યવસ્થાની ખામીઓથી પણ ઊભા થાય છે.

- **ઉપપાત્રો (Supporting Characters):** આ પાત્રો મુખ્ય પાત્રના વિકાસમાં અથવા કથાના વહેવાની દિશામાં સહયોગ આપે છે. ક્યારેક એ વિરુદ્ધ પણ હોય શકે છે—જેમ કે દ્વિધા કે તટસ્થ વિધાન દ્વારા. ઉપપાત્રો (Supporting Characters) કથાના પ્રવાહમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, કારણ કે તેઓ મુખ્ય પાત્રને સહાયતા, પડકાર કે માર્ગદર્શન આપે છે અને વાર્તાને વધુ જીવંત બનાવે છે. ઉપપાત્રો ક્યારેક મિત્ર, પરિવાર કે સાથીદાર તરીકે

મુખ્ય પાત્રને આગળ ધપાવે છે, તો ક્યારેક વિરોધી કે તટસ્થ બની તેને દ્વિધામાં મૂકે છે અથવા કથાને નવી દિશામાં લઈ જાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથામાં કુમુદ અને કલ્યાણી જેવા ઉપપાત્રો સરસ્વતીચંદ્રના જીવનમાં સહયોગી બની તેની યાત્રાને અસર કરે છે, જ્યારે અન્ય પાત્રો તેના નિર્ણયો સામે પડકાર ઊભો કરે છે. આ રીતે ઉપપાત્રો મુખ્ય પાત્રને માનવીય બનાવે છે, તેની લાગણીઓ અને સંઘર્ષોને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને વાચકને કથાની ઊંડાણપૂર્વક સમજણ અપાવે છે.

- **પાત્રચિત્રણની પદ્ધતિઓ:**

નવલકથામાં પાત્રચિત્રણની પદ્ધતિઓ વાર્તાને જીવંત બનાવતી મુખ્ય કળા છે, કારણ કે લેખક પાત્રોને માત્ર નામ કે ઘટનાઓ દ્વારા નહીં, પરંતુ તેમની સંવાદ, ક્રિયાઓ, વર્ણન અને અન્ય પાત્રોના પ્રતિસાદ દ્વારા જીવંત બનાવે છે. ‘પ્રિયજન’ નવલકથામાં નિકેત, ચારુ, ઉમા અને દિવાકરનું ચિત્રણ અનેક સ્તરો પર થાય છે, જેમાં સંવાદો દ્વારા નિકેત-ચારુના ભૂતકાળના પ્રેમની ઝીણી વેદના અને ઉમા-દિવાકરની સહાનુભૂતિ ઝળકે છે; ઉમા નિકેતના ચહેરા પરથી તેના અવસાદને ઓળખે છે, જ્યારે દિવાકર ચારુના મનના ખાલીપાને અનુભવે છે. ક્રિયાઓમાં નિકેત-ચારુ પોતાના જીવનસાથીને સ્વીકારીને પણ અધૂરા સંબંધોની યાદમાં તૂટી પડે છે, જ્યારે ઉમા-દિવાકર પોતાના જીવનસાથીને સહાનુભૂતિપૂર્વક ઢાંકી લે છે. લેખકનું વર્ણન પાત્રોના આંતરિક સંઘર્ષને સીધું રજૂ કરે છે, જેમાં નિકેત-ચારુ માનવીય કમજોરીઓ ધરાવતા છતાં ઊંડા પ્રેમાળ પાત્રો તરીકે

દેખાય છે. અન્ય પાત્રોના પ્રતિસાદ—ઉમા અને દિવાકર—નિકેત—ચારુના વ્યક્તિત્વને વધુ ઊંડાઈ આપે છે, કારણ કે તેઓ પોતાના જીવનસાથીની વેદનાને ઓળખીને પણ તેને સ્વીકારી લે છે. આ રીતે ‘પ્રિયજન’માં પાત્રચિત્રણ માત્ર વ્યક્તિગત છબી જ નહીં, પરંતુ પ્રેમ, વેદના અને માનવીય સંવેદનાની સામૂહિક અનુભૂતિનું પ્રતિબિંબ બની જાય છે. સાચું પાત્ર એ છે જે કાગળ પરથી જીવતું લાગવા લાગે, વાચકના મનમાં વસે અને કથાને સ્મૃતિમાં છોડી જાય; ‘પ્રિયજન’માં નિકેત—ચારુ—ઉમા—દિવાકર એ જ પ્રકારના પાત્રો છે—જેઓની વેદના, સંવેદના અને માનવીય સંબંધોની ઝીણી કસક વાચકને લાંબા સમય સુધી વિચારતા રાખે છે.

3. વાતાવરણ અને સ્થળકાળ (Setting) / (Atmosphere and Time-Place Context)

નવલકથાના વિવિધ તત્ત્વોમાંથી વાતાવરણ અને સ્થળકાળ એ એવા તત્ત્વો છે કે જે નવલકથાને માત્ર માળખું નથી આપે, પરંતુ તેને આત્મા અને સંદર્ભથી પણ સમૃદ્ધ કરે છે. પાત્રો અને ઘટનાઓ તો હોય છે, પરંતુ કથા ક્યારે અને ક્યાં બને છે તેનું પણ કથાના ભાવપ્રવાહ, વિશ્વસનીયતા અને વિવિધતા પર ઊંડું અસરકારક સ્થાન હોય છે. આ તત્ત્વો નવલકથાને વધુ જીવંત, યથાર્થ અને સ્પર્શક બનાવવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

○ સ્થળ અને કાળનું મહત્ત્વ

સ્થળકાળ (Time and Place) નવલકથાની પૃષ્ઠભૂમિ ઘડવાની ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. કથા ગામડાંના શાંત વાતાવરણમાં બને છે કે શહેરના દોડધામભર્યા જીવનમાં—તે નવલકથાના સ્વરૂપને જ બદલાવી નાખે છે. સમયગાળો પણ એટલો જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે: કથા ક્યારે બની રહી છે—

ભૂતકાળમાં, વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં—તે નવલકથાના સંદેશ અને પાત્રોનું વર્તન નક્કી કરે છે. યોગ્ય સ્થળકાળ નવલકથાને વૈવિધ્ય આપે છે અને વાચકને આલેખિત જગતમાં દાખલ થવા માટે દ્વાર ખોલે છે.

○ વાતાવરણના તત્ત્વો

વાતાવરણ એટલે નવલકથાનું મૂડ અને ભાવદશા. કથા ખુશહાલ છે કે તણાવપૂર્ણ, ગૂઢ છે કે સ્વપ્નીલ—તે નવલકથાના વાતાવરણથી નિર્ધારિત થાય છે. વાતાવરણ માત્ર સ્થિતિસ્થાપકતા નથી, પરંતુ તે પાત્રોની મનોભાવનાઓ, તેમના સંઘર્ષો અને કથાવસ્તુના ઊંડાણ સાથે ધનિષ્ઠ સંકળાયેલું હોય છે.

ઉદાહરણરૂપ, જો કથા શિયાળાની એકાંકી સાંજના પૃષ્ઠભૂમિમાં લખાય છે તો તે નવલકથામાં ઉદાસીનતા કે એકલતાનું ભાવમંડળ ઊભું કરે છે. એ જ રીતે, વરસાદી વાતાવરણમાં રચાયેલી પ્રેમકથા વધુ રોમાંચક લાગતી હોય છે.

○ સ્થળકાળના વિવિધ પ્રકારો

1. ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ: કથા કોઈ ખાસ ઐતિહાસિક કાળમાં આધારિત હોય છે, જેમ કે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ, રાજવી યુગ વગેરે. આવા નવલકથાઓમાં સમયની ઓળખ અને વિશિષ્ટ સંદર્ભ નવલકથાને વિશેષ વજન આપે છે.
2. સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ: નવલકથામાં ચોક્કસ વર્ગ, પરંપરા, સંસ્કૃતિ કે સમાજના મૂલ્યો ઝીણવટથી દર્શાવવામાં આવે છે—જેમ કે મધ્યમવર્ગ, ગ્રામીણ સમુદાય, શ્રમજીવી વર્ગ વગેરે.
3. ભૂગોળીય પૃષ્ઠભૂમિ: નવલકથા કયા વિસ્તારોમાં બનશે—પર્વતો, દરિયાકાંઠો,

વનવિસ્તાર, પાટનગર કે ગામ—તે નવલકથાના પાત્રો અને તેમના જીવનદ્રષ્ટિ ઉપર સીધા અસર કરે છે.

જેમ કે, કનૈયાલાલ મુનશીની ‘પાટણની પ્રભુતા’ સોલંકી યુગની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ. રાજકીય-ધાર્મિક સંઘર્ષો, પાટણની વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ અને મીનળ-મુંજાલ જેવા પાત્રોના આંતરિક દ્વંદ્વ. નવલકથા પ્રજાની જાગૃતિ અને સંસ્કૃતિની પ્રભુતાનું મહિમાગાન છે. પન્નાલાલ પટેલની માનવીની ભવાઈ ગ્રામ્યજીવનની સામાજિક-ભૂગોળીય પૃષ્ઠભૂમિ. ખેડૂતના સંઘર્ષો, ગરીબી, પરિશ્રમ અને અસમાનતા. માનવીય મૂલ્યો અને જીવનપ્રેમ ઝળકાવતી કડુણ-સંવેદનાત્મક ગાથા. અશ્વિની ભટ્ટની ‘અંગાર’ આધુનિક સામાજિક-ધાર્મિક પૃષ્ઠભૂમિ. ધર્મના નામે થતા પાખંડ, ગૌરખંધા અને માનવીય માન્યતાઓ પર પડતી રાખ. અવનિશ જેવા જ્ઞાની-તર્કશાસ્ત્રી પાત્ર દ્વારા સમાજની અંધશ્રદ્ધા અને દંભનું પ્રતિબિંબ. આ ત્રણેય કૃતિઓ — પાટણની પ્રભુતા, માનવીની ભવાઈ અને અંગાર — અલગ-અલગ પરિસ્થિતિઓમાં માનવીય જીવન, સમાજ અને સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ બની જાય છે. મુનશીની કૃતિ ઐતિહાસિક ગૌરવ અને સંસ્કૃતિની પ્રભુતા દર્શાવે છે. પન્નાલાલ પટેલની કૃતિ ગ્રામ્ય જીવનની કડુણ-સંવેદનાત્મક ગાથા છે. અશ્વિની ભટ્ટની કૃતિ આધુનિક સમાજના પાખંડ અને માન્યતાઓ પર તીવ્ર પ્રહાર કરે છે.

આ રીતે, નવલકથાઓ માત્ર કથાસ્વરૂપ નહીં, પરંતુ સ્થળકાળ અને વાતાવરણ નવલકથા માટે માત્ર પૃષ્ઠભૂમિ પૂરતી નથી, પણ તેનો આત્મા છે. તે નવલકથાને સમયસંદર્ભ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ સાથે ઐક્ય કરે છે. લેખકનું સાહિત્યક શિલ્પ ત્યાં ઊંડે ઊતરતું જોવા મળે છે જ્યાં નવલકથા વાચકને વિચારે એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતે પણ

તેનું જીવંત અનુભવ કરવા દે. સારી રચના ત્યાં થાય છે જ્યાં નવલકથાના પાનાં વાચકના મનમાં દૃશ્યરૂપે છવાઈ જાય છે.

4. સંવાદ (Dialogue)

નવલકથા એ માત્ર કથાવસ્તુ અને પાત્રોના આધારે સફળ થતી નથી; તેમાં જીવંત પ્રાણ ફૂંકનારું એક અતિમહત્વપૂર્ણ તત્વ છે — વાતચીત અથવા સંવાદ. પાત્રો વચ્ચે થતી વાતચીત નવલકથાને યથાર્થવાદી રંગ આપે છે. સંવાદો માત્ર પાત્રોની ચર્ચા પૂરતા નથી રહેતા, પણ તેમના વ્યક્તિત્વ, લાગણીઓ, આંતરિક સંઘર્ષો અને સામસામેના સંબંધોની ઊંડાણપૂર્વક અભિવ્યક્તિનો મૂલ્યવાન સાધન બની જાય છે. સાર્થક સંવાદ નવલકથાને ગતિશીલતા અને જીવંતતાની સુગંધ આપે છે.

○ સંવાદશૈલી દ્વારા પાત્રચિત્રણ

પાત્રો શું અને કેવી રીતે બોલે છે, તે તેમના મનોભાવ, સામાજિક સ્થિતિ અને આંતરિક સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ બને છે. એક ખેડૂત સરળ, લોકભાષાયુક્ત શબ્દો બોલી શકે છે, જ્યારે શિક્ષિત અધિકારી શિસ્તબદ્ધ અને વ્યાકરણપ્રમાણે વાત કરશે. ખલનાયક પાત્ર ઘણીવાર કઠોર, આક્રમક અથવા ધમકીજનક ભાષા વાપરી શકે છે, જ્યારે નાયક સંતુલિત, શાંતિપૂર્ણ અને વિચારપૂર્વક બોલે છે. આ રીતે પાત્રો વચ્ચેના સંવાદો દ્વારા તેમના સ્વભાવ અને સંબંધોની ભિન્નતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને નવલકથાનું માનસપટ વધુ જીવંત રીતે ઘડાય છે.

○ સંવાદનવલકથાને જીવંત અને વિશ્વસનીય બનાવે છે

જ્યાં વર્ણન નવલકથામાં દૃશ્ય ઊભું કરે છે, ત્યાં સંવાદો તે દૃશ્યમાં ધબકતું ચિત્રણ ઉમેરે છે. વાચક માત્ર વાંચતો નથી, પણ વાર્તા "સાંભળતો" પણ લાગે છે. સંવાદ નવલકથાને નાટ્યરૂપ આપે છે,

જેમાં પાત્રો માટે વાચકના મનમાં સ્પષ્ટ અવાજ અને ભાષાસ્વરૂપ ઘડાય છે. આવું સંવાદમય ચિત્રણ કથાને વધુ નિકટતમ અને સંવેદનશીલ બનાવે છે.

- સંવાદો દ્વારા ભાવનાઓ અને સંઘર્ષની અભિવ્યક્તિ

સંવાદ એ પાત્રોની અંદર ઊંડે છુપાયેલી લાગણીઓ, ઈર્ષ્યા, પ્રેમ, અંતઃસંઘર્ષ કે વિચારોના વિવાદોને મૂકવા માટે અત્યંત શક્તિશાળી માધ્યમ છે. કેટલીકવાર એક લઘુ સંવાદ પણ ઘણા અર્થો, સંજોગો અને મનોવ્યથાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે:

“હું તને વિશ્વાસ આપું છું... પણ હવે મૌન જ મારા શબ્દો છે.” આ વાક્યમાં પ્રેમ, દુઃખ, સ્વીકૃતિ અને ભંગાયેલી આશાઓ બધું સપાટ ભરાઈ જાય છે—બિનશબ્દ પણ અસરકારક.

- સંજોગો યુક્ત અને સાહિત્યસંગત સંવાદો

સંવાદો પાત્રોના ભાષાસંસ્કાર, સમાજ અને સમય સાથે ગૂંથાયેલાં હોવા જોઈએ. જો પાત્રો અભ્યાસવિહોણાં હોય છતાં દુર્લભ-અભિદાની શબ્દોનો ઉપયોગ કરે, તો નવલકથામાં અસ્વાભાવિકતા દેખાય છે. વાસ્તવિક સંવાદ નવલકથાને પૃષ્ઠથી ખેંચીને વાચકના અનુભવ વિશ્વમાં લઈ જાય છે.

આમ, સંવાદનવલકથાનું ધબકતું હૃદય છે. સંવાદો વિનાનવલકથા એકતરફી વર્ણન બને છે, જ્યારે સુશ્રાવ્ય અને કાર્યશીલ સંવાદો દ્વારા નવલકથામાં પ્રાણસંચાર થાય છે. તેઓ પાત્રોને અવાજ આપે છે અને પૃષ્ઠોથી બહાર આવી વાચકના મનમાં વસે છે. એક સારો લેખક એવો હોય છે કે જે સંવાદો દ્વારા એવું ઘણું કહી જાય છે જેને વર્ણનથી કહી ન શકાય... અને તે જ નવલકથાના સાહિત્યક કૌશલ્યનું અસલ મર્મ છે.

5. શૈલી (Style)

નવલકથામાં જ્યાં પાત્રો, કથાવસ્તુ, વાતાવરણ અને સંવાદો એનું માળખું ઘડે છે, ત્યાં શૈલી નવલકથાને રંગ, સ્વર અને આત્મા પૂરું પાડે છે. એ માત્ર ભાષાનો વપરાશ નથી, પરંતુ લેખકના અભિગમ અને અભિવ્યક્તિની તીવ્રતા પણ છે. લેખક પોતાની વિચારસરણી, લાગણીઓ અને કલ્પનાઓને શૈલી દ્વારા એવી ભાષામાં ગૂંથી આપે છે કે નવલકથા વાચકના મનમાં ઊંડો પ્રતિભાવ ઊડી જાય.

- શૈલીનો અર્થ અને મહત્ત્વ

શૈલી એટલે લેખનની રીત—જેમાં ભાષાની પસંદગી, વાક્ય રચના, શબ્દપ્રયોગ, મુદ્રાઓ, ઉપમાઓ, અને લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ શામેલ છે. એ વ્યક્તિગત હોઈ શકે છે અથવા વિષયાનુરૂપ બદલાતી પણ હોય શકે છે.

દરેક લેખકની પોતાની શૈલી હોય છે. કેટલાંક લેખકો સરળ અને પ્રવાહી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે કેટલાક ઊંડા વિચારો અને કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ દ્વારા નવલકથાને વૈચારિક ઊંચાઈ આપે છે. સુંદર શૈલી નવલકથાને માત્ર વાંચવા જેવી જ નહીં, પરંતુ અનુભવવા જેવી પણ બનાવે છે.

- શૈલીના મુખ્ય પ્રકારો

1. વ્યવહારુ શૈલી (Pragmatic or Functional Style)

વ્યવહારુ શૈલી એ સૌથી સરળ અને સર્વસામાન્ય વાચકમંડળ માટે અનૂકૂળ હોય છે. મુખ્યત્વે વર્ણન અને સંવાદ સરળ હોય છે, જેથી વાર્તાનું સંદેશ સરળતાથી પહોંચે.

વિશેષતાઓ:

- ભાષા બોલચાલની અને દિનચર્યાની હોય છે.

- વાક્યરચના સરળ અને સ્પષ્ટ હોય છે.
- આધુનિક જીવનથી જોડાયેલી થતી હોય છે.
- ઉતાવળા વાચકોને પણ ઝડપથી સંદેશ સમજી શકાય એવી શૈલી.

ઉદાહરણરૂપ લેખકો: કનૈયાલાલ મુનશીની ‘પાટણની પ્રભુતા’ જેવી ઐતિહાસિક નવલકથામાં સરળ, સ્પષ્ટ અને અસરકારક ભાષા-શૈલી છે. પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ જેવી કૃતિમાં ગ્રામ્યજીવનની બોલચાલની ભાષા અને સીધી અભિવ્યક્તિ સાધી છે. તો અશ્વિની ભટ્ટએ ‘અંગાર’ જેવી નવલકથામાં આધુનિક સમાજના પ્રશ્નોને સરળ પરંતુ તીવ્ર સંવાદશૈલીમાં રજૂ કરી છે.

2. સાહિત્યિક શૈલી (Literary Style)

આ શૈલીમાં ભાષાનું સર્જનાત્મક રચનાકૌશલ્ય સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. વાતચીત, વર્ણન કે ભાવે—all enriched with symbolic and figurative expression.

વિશેષતાઓ:

- ભાષા ઊંડા વિચારોથી ભરપૂર હોય છે.
- અલંકારો, ઉપમાઓ, રૂપકોનો ઉપયોગ થતો હોય છે.
- અર્થઘન અને વિચારપ્રેરક ભાષા વાપરવામાં આવે છે.
- ધાર્મિક, તાત્વિક કે સાંસ્કૃતિક છાંયાઓ જોવા મળે.

ઉદાહરણરૂપ લેખકો: વીનેશ અંતાણી — તેમની નવલકથાઓમાં આધુનિક માનવીના આંતરિક સંઘર્ષો, તત્ત્વચિંતન અને પ્રતીકાત્મક ભાષા જોવા મળે છે. સુરેશ જોશી — તેમની રચનાઓમાં ભાષાની કાવ્યાત્મકતા, ઊંડાણભરી વિચારધારા

અને સાંસ્કૃતિક-તત્ત્વચિંતનાત્મક અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

3. લલિત શૈલી (Aesthetic or Artistic Style)

લલિત શૈલી એ ભાવસભરતા અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિથી ભરપૂર હોય છે. ભાષા સંગીતમય હોય છે અને ભાવનાઓને ઊંડાણભર વ્યક્ત કરે છે.

વિશેષતાઓ :

- નરમ અને રમણીય ભાષા સાથે ભાવનાત્મક ઊંચાઈ.
- સંગીતમય વહેચાવ અને આંતરિક લયથી ભરેલી.
- ભાવકના હૃદયને સ્પર્શતી શબ્દાવલિ.
- ક્યારેક કાવ્યાત્મક સંવેદનાનું આભાસ ઉપજાવે છે.

ઉદાહરણરૂપ લેખક :

સુરેશ જોશીની રચનાઓમાં ભાષા સંગીતમય બની જાય છે, શબ્દો આંતરિક લય સાથે વહે છે અને ભાવોને ઊંડાણથી સ્પર્શે છે. વીનેશ અંતાણીની નવલકથાઓમાં ગદ્ય કાવ્યાત્મક રૂપ ધારણ કરે છે, જ્યાં ભાષા માત્ર વાર્તા નહીં પરંતુ કલાત્મક અનુભવ આપે છે. અશ્વિની ભટ્ટની શૈલી નરમ અને રમણીય છે, જેમાં માનવીય સંબંધો અને ભાવનાઓને સંગીત જેવી અભિવ્યક્તિ મળે છે. પન્નાલાલ પટેલ ગ્રામ્ય જીવનનું કાવ્યાત્મક ચિત્રણ કરે છે; તેમની "માનવીની ભવાઈ" જેવી કૃતિઓમાં સરળ ભાષા હોવા છતાં ઊંડો ભાવસભર અનુભવ મળે છે. આ બધા લેખકોની રચનાઓમાં લલિત શૈલીની મુખ્ય વિશેષતા — સંગીતમયતા, ભાવસભરતા અને કાવ્યાત્મક સંવેદના — સ્પષ્ટપણે અનુભવી શકાય છે.

આમ, શૈલી એ નવલકથાના તાણાવાણા માટે માત્ર માધ્યમ નથી, પણ નવલકથાના સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ

છે. દરેક પ્રકારની શૈલીનું નવલકથામાં પોતાનું સ્થાન છે—જેમ ગીતમાં અલગ રાગ હોય, તેમ લખાણમાં જુદી શૈલીઓ વ્યક્તિગતતા અને અસર ઊભી કરે છે.

○ શૈલીના અન્ય પાસાં :

- લેખકની દૃષ્ટિ: શૈલીમાં લેખકનો અભિગમ છલકાય છે—કે તે વ્યંગપૂર્ણ છે, ગંભીર છે, ઉદાર છે કે આવેશભર્યો.
- વાંચક સાથેનો નાતો: શૈલી વાચક સાથે રચાતો સંબંધ હોય છે. સરળ શૈલી વાંચનમાં લાવણ્ય આપે છે, જ્યારે તાત્વિક શૈલી વાચકને વિચારમંડળમાં ઉતારે છે.

ઉદાહરણ: વીનેશ અંતાણી (એકાંતદ્રીપ) “એકલતા એ ખાલીપો નથી, એ તો માણસને પોતાને ઓળખવાનો અવસર છે.” એવો ભાવ સરળ શબ્દોમાં માનવીના આંતરિક અનુભવને લલિત રીતે રજૂ કરે છે. અશ્વિની ભટ્ટ (ઓથાર) “માનવસહજ એષણા અને સંઘર્ષ જ જીવનને અર્થ આપે છે.” એ વિચાર ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિમાં પણ માનવીય ભાવનાઓને તાત્વિક ઊંચાઈ સાથે રજૂ કરે છે. પન્નાલાલ પટેલ (માનવીની ભવાઈ) “ભૂખ માત્ર પેટની નથી, હૈયાની પણ છે.” એ ભાવ ગ્રામ્ય જીવનની સરળ ભાષામાં ઊંડો તત્ત્વચિંતન વ્યક્ત થાય છે

આમ, ભાષા સરળ હોય, પણ ભાવ ઊંડો હોય છે. શૈલી અહીં લલિત અને તાત્વિક બંને લાગણી પૂરે છે, જે વાચકના અંતઃસ્થને સ્પર્શે છે.

નિષ્કર્ષરૂપે એટલું કહી શકાઈ કે, શૈલી એ નવલકથાનું કલાત્મક પ્રતિબિંબ છે. તે નવલકથાને અંદરની સપાટીઓ પર સ્પર્શે છે. લેખકની શૈલી નવલકથાના સ્વર અને ભાવપ્રવાહને ઘડતી હોય છે. ઉન્નત અને સંવેદનસભર શૈલી નવલકથાને

માત્ર વાર્તા નહીં, પરંતુ યાદગાર સાહિત્યના રૂપમાં ઊભી કરે છે.

6. વિષય અને ઉદ્દેશ્ય:

નવલકથા માત્ર કથાવસ્તુ અને પાત્રોની રચના પૂરતી નથી, તેમાં કોઈ ને કોઈ કેન્દ્રિય વિષય અને લેખકનો ઉદ્દેશ્ય સમાયેલો હોય છે. વિષય એ નવલકથાનું આંતરિક બીજ છે—જેના આધાર પર આખી રચના વિકસે છે. જ્યારે ઉદ્દેશ્ય એ છે કે લેખક એ નવલકથા કેમ લખી છે—શા માટે લખી છે—શું તે કોઈ મૌલિક ભાવના વ્યક્ત કરવા ઈચ્છે છે, કોઈ સમાજપ્રત્યે સંદેશ પહોંચાડવા ઈચ્છે છે, કે માનવીય મૂલ્યોને ઉજાગર કરવાનો ઇરાદો ધરાવે છે.

○ વિષય:

વિષય એટલે નવલકથાની કેન્દ્રસ્થિત ભાવધારા— તે કયા મુદ્દા પર આધારિત છે: પ્રેમ કે પીડા? આત્મસંઘર્ષ કે તાનાશાહી? ધાર્મિક વિસંગતતા કે આધુનિક જીવનચિંતન? વિષય એ દિશા આપે છે, વિષય એ દિશા આપે છે, કથાના જીવનવ્યવહારની સરહદો નક્કી કરે છે અને નવલકથાને મૂળભૂત તાકાત આપે છે.

○ વિષયના પ્રધાન પ્રકારો:

1. સામાજિક વિષય: જાતિભેદ, સ્ત્રીપ્રશ્નો, ગરીબી, પરિવારમાં નિભાવાતા તણાવો વગેરે સામાજિક વિષયોમાં આવે છે. ઉદાહરણ: દલિત સાહિત્ય આધારિત નવલકથાઓ.
2. મૌલિક વિષય: વ્યક્તિગત અનુભવો, માનસિક સંઘર્ષો, માનવ ઓળખના પ્રશ્નો. ઉદાહરણ: આંતરિક જીવનની ઝાંખી આપતી નવલકથાઓ.
3. માનવતાવાદી વિષય: સહાનુભૂતિ, સમવેદના, કરુણાભાવ અને માનવ સંઘર્ષની રજૂઆત. ઉદાહરણ: બાળમજૂરી, વૃદ્ધાવસ્થા કે વિમુક્તજાતિઓ પર આધારિત નવલકથાઓ.

4. ઐતિહાસિક વિષય: ભૂતકાળની વિખ્યાત ઘટનાઓ અથવા યુગધર્મ પર આધારિત કથા. ઉદાહરણ: મનુભાઈ પંચોળીની 'બંધન અને મુક્તિ' 'બંદીઘર' 'દીપનિર્વાણ' નવલકથાઓ.

5. ભાષાત્મક અથવા કલાત્મક વિષય: ભાષાના લાવણ્ય, અભિવ્યક્તિની નવી પદ્ધતિઓ અને સાહિત્યિક સર્જનાની શોધ. આવા નવલકથામાં મુખ્યત્વે ભાવપ્રકાશ અને કલાત્મકતા કેન્દ્રમાં રહે છે.

○ ઉદ્દેશ્ય:

નવલકથામાં લેખકનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ પણ હોઈ શકે અને ઢંકાયેલો પણ કેટલાક નવલકથાઓનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર મનોરંજન હોય છે, તો કેટલાક વિચારપ્રેરક વિચારધારાઓને ઊંડાણપૂર્વક રજૂ કરવા લખાય છે.

○ ઉદ્દેશ્યના પ્રકારો:

- સમાજના ઘાતકી તત્ત્વો ઉપર સંવેદનશીલ ટીકા કરવી.
- માનવીય મૂલ્યોનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ દર્શાવવું.
- વાચકમાં આત્મવિમર્શ અને ચિંતન જગાવવું.
- જીવનના શાશ્વત પ્રશ્નોની ઉજાગર કરી વિચારમંચ ઊભો કરવો.

ઘણા લેખકો પોતાનું ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ રૂપે રજૂ કરતા નથી. તેઓ તટસ્થ રીતે પાત્રો અને ઘટનાઓ ઉપસ્થિત કરે છે—વાચક પોતે એમાંથી અર્થઘટન કરે. આવો પણ એક બૌદ્ધિક ઉદ્દેશ્ય બની શકે છે. જેમકે, મનુભાઈ પંચોળીની 'બંદીઘર' (1935)માં જેલજીવનના કઠોર અનુભવો, સત્યાગ્રહી કેદીઓના સંઘર્ષ અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું ચિત્રણ છે, જ્યારે 'બંધન અને મુક્તિ' (1939)માં ૧૯૩૦ના સંઘર્ષના પશ્ચાદભૂમાં હિંસા-અહિંસા, બંધન-મુક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમના નૈતિક મૂલ્યો ઉજાગર થાય છે.

'દીપનિર્વાણ' (1944) પ્રાચીન ઇતિહાસ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ, ગણરાજ્યોની પરંપરા અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને જાગૃત કરે છે. 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' (ભાગ 1-3) માનવજીવનના ભાવનાત્મક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સંઘર્ષોને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડીને પુરુષાર્થ, કડુણા અને મૈત્રીના મૂલ્યોનું પ્રતિપાદન કરે છે. 'સોક્રેટીસ' (1974) ગ્રીક ફિલોસોફી અને સોક્રેટીસના જીવનદ્રષ્ટિ દ્વારા ચિંતન, સત્યશોધ અને લોકશાહી મૂલ્યો પર પ્રકાશ પાડે છે. આ રીતે, દરેક કૃતિ પોતપોતાના ઐતિહાસિક અને તત્ત્વચિંતનાત્મક સંદર્ભમાં માનવીય મૂલ્યોને ઉજાગર કરે છે અને નવલકથાને મૂળભૂત તાકાત આપે છે.

વિષય અને ઉદ્દેશ્ય નવલકથાના દિશાદર્શક તત્ત્વો છે. લખાણને ઊંડાણ અને જીવનતા આપતી શક્તિનો આધાર એમાં હોય છે. જ્યારે નવલકથામાં વિષય જીવનસંદર્ભ ધરાવે અને ઉદ્દેશ્ય વાચકને અંતરમાં ઊતરી જાય, ત્યારે નવલકથા માત્ર રસપ્રદ વાર્તા નહીં રહે—એ વિચારચિંતન અને સંસ્કૃતિનો સાહિત્યિક દસ્તાવેજ બની જાય છે.

ઉપસંહાર :

નવલકથા માત્ર ઘટનાઓની શ્રેણીનું વિસ્તૃત વર્ણન નથી, પરંતુ માનવીના આંતરજીવન અને સમાજની ગહન છબીને સર્જનાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરતી કલા છે. કથાવસ્તુ, પાત્રચિત્રણ, સ્થળ-કાળ, સંવાદ અને શૈલી જેવા સ્વરૂપગત જ્યારે સુસંગત રીતે એકબીજા સાથે ગૂંથાય છે, ત્યારે જીવનનો ઊંડો અર્થ ઉજાગર થાય છે. એવી નવલકથા વાચકને માત્ર મનોરંજન પૂરું પાડતી નથી, પરંતુ તેના હૃદયમાં કડુણા, સંવેદના અને વિચારની ચેતના જગાવે છે—સામાજિક યથાર્થને પ્રકાશમાં લાવે છે અને વ્યક્તિગત અનુભવને માનવતાવાદી દિશામાં

વિસ્તારે છે. આધુનિક વિશ્વમાં નવલકથાનું સ્વરૂપ સતત પરિવર્તિત થતું રહે છે, છતાં તેનું મૂળ મૂલ્ય અવિચલ છે: જીવનની સત્યતાને કલ્પનાત્મક શક્તિ દ્વારા અનુભવયોગ્ય બનાવવું. ઉત્તમ નવલકથા એ એવી રચના છે, જે સમયની તીવ્રતાને સ્વીકારી લે છે અને વાચકના મનમાં દીર્ઘકાલિક ઝળહળ ઊભી રાખે છે—જીવંત દસ્તાવેજ અને વિચારોનું નેમ બની, પરંપરા અને નવિનતાને એકસાથે જોડે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. 'ગુજરાતી નવલકથા', રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ - ૩,૪,૫,૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
3. 'કથાચન', બાબુ દાવલપુરા
4. 'કથાસાહિત્યનું વિવેચન', ભારતી દલાલ, બુટાલા પ્રકાશન

‘મહોતું’ : નારી સંવેદનને વ્યક્ત
કરતી વાર્તા**Mr. Jaydip R. Vala**Junior Research Fellow
(JRF) in Gujarati
Smt. B.V. Dhanak College,
Bagasara

વિશ્વની દરેક ભાષાઓમાં નારી વિશે ઘણું લખાયું છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની અંદર નારીકેન્દ્રી વાર્તાઓ, કથાઓ અને નિબંધોનું પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં સર્જન થયેલું જોઈ શકાય છે. ગુજરાતી ભાષાના અનેક સાહિત્યકારોએ નારીકેન્દ્રી સાહિત્યની રચના કરી છે. તેમાંના એક સાહિત્ય સર્જક, ખાસ કરીને વર્તમાન સમયની અંદર ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને પોતાના સાહિત્ય થકી તરબતર કરતા યુવા સાહિત્યકાર એટલે રામ મોરી. તેમણે નારીને મુખ્ય ફલક ઉપર રાખીને, નારી સંવેદનને કેન્દ્રમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણું સર્જન કર્યું છે. વર્તમાન યુગમાં પણ તેમની કલમ અવિરતપણે સાહિત્યપ્રિય પિપાસુઓ માટે વહી રહી છે. આ યુવાસર્જકે ટૂંકીવાર્તા, લઘુકથા, નવલકથા, નાટક, ફિલ્મ અને ટી.વીની કથા-પટકથા જેવા દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાની લેખિની દ્વારા સફળ લેખન કાર્ય કર્યું છે. રામ મોરીનો જન્મ ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૩ ના રોજ ભાવનગર જિલ્લાના પાલિતાણા તાલુકાના નાનકડા ગામ લાખાવાડના એક ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તેમની પ્રથમ લઘુનવલ ‘સંબંધનું નામ’ ફૂલછાબમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. ત્યારથી લઈને છેક આજ દિન સુધી તેમના લેખન કાર્યની કલમ અવિરત વહેતી રહી છે.

રામ મોરીને અત્યાર સુધીમાં અનેક પુરસ્કારો પણ મળ્યા છે. જેમકે સાહિત્ય અકાદમી,

દિલ્હી તરફથી યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર(૨૦૧૭), વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન-સાવરકુંડલા દ્વારા શ્રી નાનાભાઈ હ. જેબલિયા સ્મૃતિ-સાહિત્ય પુરસ્કાર(૨૦૧૮), ગુજરાત લિટરેચર ઇન્સ્ટિટ્યુટ દ્વારા ધ મોસ્ટ પ્રોમિસિંગ યંગ રાઈટર એવોર્ડ(૨૦૧૭), ભારતીય ભાષા પરિષદ કોલકત્તા તરફથી યુવા પુરસ્કાર(૨૦૧૮) અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી એમના પુસ્તક ‘મહોતું’ને ૨૦૧૬ના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું પારિતોષિક પણ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. આવા યુવાનીના જુસ્સા સાથે ઉભરાતા નવયુવા સાહિત્યપ્રિય સાહિત્યકાર રામ મોરીએ ઈ.સ ૨૦૧૬ની અંદર માત્ર ૨૨ વર્ષની ઉંમરે પોતાનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘મહોતું’ આપ્યો છે. જેને ગુજરાતી વાચક વર્ગ, સર્જક વર્ગ તેમજ વિવેચકોએ માનભેર વધાવ્યો પણ છે. મને યાદ છે કે જ્યારે હું અનુસ્નાતકના છેલ્લા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તેના અભ્યાસક્રમની અંદર ‘મહોતું’ વાર્તાસંગ્રહનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો. ત્યારે જ સૌપ્રથમ રામ મોરી અને તેમના વાર્તાસંગ્રહ ‘મહોતું’નો પ્રથમ પરિચય થયો. ત્યારથી જ ‘મહોતું’ વાર્તાસંગ્રહ એ મારા પ્રિય પુસ્તકોમાં સ્થાન લઈ લીધું. અહીં આ ‘મહોતું’ વાર્તાસંગ્રહમાંની પ્રથમ વાર્તા ‘મહોતું’ની અંદર વ્યક્ત થયેલ નારી સંવેદનને તપાસવાનો મારો આશય રહ્યો છે.

‘મહોતું’ વાર્તાસંગ્રહની અંદર ગ્રામજીવન અને નગરજીવનની અલગ અલગ ૧૪ જેટલી વાર્તાઓનો રામ મોરીએ સમાવેશ કર્યો છે. તેમાંની પ્રથમ વાર્તા ‘મહોતું’ ગ્રામજીવન ઉપર આધારિત છે. આ વાર્તાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વાર્તાસંગ્રહનું નામ ‘મહોતું’ રાખવામાં આવ્યું છે. આ વાર્તા ઉપરથી ફિલ્મ દિગ્દર્શક વિજયગિરિ બાવાએ ગુજરાતી લઘુફિલ્મ પણ બનાવી છે. વાર્તાની અંદર નારી જીવનની સમસ્યાઓ, મનોવ્યથા, સ્થિતિ-

પરિસ્થિતિ અને નારી સંવેદનને રજૂ કરવામાં આવી છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીઓને એક કઠપૂતળીની જેમ લાગણીહિન, સંવેદના વગરની જડ-અચેતન અને પુરુષ જેમ નચાવે તેમ નાચતી જ દર્શાવવામાં આવી છે. સદીઓથી નારી દબાયેલી, કચડાયેલી રહી છે. સ્ત્રીને આ સમાજના પુરુષો દ્વારા સતત અન્યાય જ થતો જોવા મળે છે. સ્ત્રીને પોતાના સ્વના પ્રશ્નો રજૂ કરવા માટેની ક્યારેય તક આપવામાં આવી નથી. વર્ષોથી ચાલી આવેલ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક ભેદને આધારે સ્ત્રીને પુરુષથી નિમ્ન ગણીને તેઓનું સતત શોષણ થતું આવ્યું છે.

ભારતીય ધર્મગ્રંથોની અંદર નારીને પૂજનીય ગણવામાં આવી છે. આચાર્ય મનુએ તેમના ‘મનસ્મૃતિ’ નામના ગ્રંથની અંદર નારીનો આદર કરતા કહ્યું છે કે- “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે, રમન્તે તત્ર દેવતા: । -“જ્યાં નારીનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતા નિવાસ કરે છે.” પરંતુ આપણા પુરુષપ્રધાન સમાજની અંદર આદિકાળથી સ્ત્રીઓને હંમેશા ઊતરતી ગણવામાં આવી છે. ‘સ્ત્રી’ એટલે આનંદ અને ગુલામી માટે નિર્માયેલી જાતિ. જ્યારે નારીના સ્વમાન, સ્વતંત્રતા, હકો અને તેના મનુષ્ય તરીકેના હોવાપણાં વિશે સૂક્ષ્મતાથી વિચારીએ તો આપણને અસ્તિત્વવાદનાં મૂલ્યો સાથેની ઘણી સમાનતા જોવા મળશે.

‘મહોત્તું’ વાર્તાનું શીર્ષક પ્રતિકાત્મક છે. વાર્તાની અંદર નારી જીવનની સંવેદનાને વાર્તાકારે સૂક્ષ્મ રીતે વ્યક્ત કરી છે. રામ મોરીની બધી જ વાર્તાઓમાં માનવમનના આંતરિક વિશ્વની રજૂઆત થયેલી જોઈ શકાય છે. તેઓ ખૂદ પોતાની વાર્તાઓ વિશે કહે છે કે – “મારી વાર્તાઓમાં મોટા ભાગે માનવમનના આંતરિક વિશ્વની વાત પર કદાચ મારો ભાર કહો કે આગ્રહ એ વધારે હોય છે.

કેમ કે, હું પાત્રોના મનને સમજવા મથતો રહું છું. માણસની ભીતર ચાલતી ગડમથલ મારા માટે બહુ જ રસનો વિષય રહ્યો છે.” અહીં ‘મહોત્તું’ વાર્તાની અંદર પણ હરસુડી, હરસુડીની બા, ભાવડી, કાંગસડી વગેરે સ્ત્રીપાત્રોના આંશિક મનની વ્યથા અને કથા, મનોસંઘર્ષો, લાગણીઓ, સમસ્યાઓ અને સ્ત્રી સ્વતંત્રતા માટેનો ઝુરાપો વ્યક્ત થયા છે.

‘મહોત્તું’ વાર્તાની શરૂઆત એક નિમ્ન જાતિની કાંગસડીના “એ જય સગતમાં મારી બેનીને...” એવા સાદથી થાય છે. આ સાદ સાંભળતા જ હરસુડી અને તેની બા છાશની તાંસળી લઈને ડેલીએ પોગી જાય.આ કાંગસડી અને હરસુડીની બાને વર્ષોથી જાણે બેનપણા હોય તેમ એકબીજા સાથે મનમૂકીને પોતાની પેટછૂટી વાતો કરે. ઉચ્ચકુળની સ્ત્રીઓને ઘરની બહાર ન નીકળાય એવી સમાજની માન્યતાને કારણે પોતાના ઘરના ડેલા બહાર પણ કામ વગર નીકળવાનું બનતું નહીં. એટલે વાતુ વહટી કોની સાથે કરવી. એવામાં આ એક જ કાંગસડી હતી જેની સાથે હરસુડીની બા પોતાનો ખાલીપો ભરતી અને મનને મનાવતી. પહેલા તો લૂંગડા ધોવા માટે બધી જ સ્ત્રીઓ નદીએ જાતી અને લૂંગડાની હારોહાર કેટલીય વાતો પથરાઈ જાતી. લૂંગડાય નીચોવાય ને સાથે અનેક ફરિયાદોય નીચોવાય. પરંતુ હવે ઘરે ઘરે નળ આવી ગયા છે.એટલે સ્ત્રીઓએ પોતે જ ધૂણવાનું ને પોતે જ ધૂપ દેવાનો. નળના કારણે ‘બધ્યું બાયુ બિચાર્યું એ એના ઘરનો ડોળ ઘરમાં જ કાઢવાનું ચાલુ કરી દીધું.’ અહીં આપણને નારીની મનોવ્યથા સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિપાત થાય છે. નારીએ પોતાના મનની વાત મનમાજ રાખવાની છે. કારણ કે પોતાના અંતરમનનો ખાલીપો દૂર કરવા માટે નદીએ લૂંગડા ધોવા જાતી એ પણ ઘરે ઘરે નળ આવવાથી બંધ થયું છે

જ્યારથી આ કાંગસડી આવતી થઈ છે ત્યારથી હરસુડીની બાને પોતાની વાતો ઠાલવવાનો જાણે કોઈ રસ્તો મળી ગયો હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ તેના બાપુને આ કાંગસડી આવે ઈ ગોઠે નહિ, અને ઘણીવાર કહે – “આવા ને આવા મહોતા હાર્યે વળી હું સંબંધ રાખવાનો ? એની હાર્યે તો વાટકી વેવારય નો હોય.” અહીં ઉચ્ચ સમાજના લોકોની માનસિકતાનો ખ્યાલ આવે છે. ઘણીવાર એવું પણ બનતું કે હરસુડીના બાપુ આવી ગયા હોય અને તેની બા પેલી કાંગસડી સાથે ડેલીમાં હોય તો બાપુ બાનો વારો પાડયા વગર નો રહે. હરસુડીને બાપુ બાને કાનમાં કીડા પડી જાય એવી ગાળો આપે કે બીજું કંઈપણ કહે એનો કોઈ વાંધો નથી. પણ જ્યારે બાપુ તેની બા ઉપર હાથ છૂટો કરી લે ઈ તેને નો ગમે એટલે જ હંમેશા તે પોતાની બાની સાથે જ રહેતી.

એક દિવસ જાગધારમાં પરણાવેલી હરસુડીની મોટી બહેન ભાવડી પોતાના સાસરિયાઓના ત્રાસથી દુઃખી થઈને બળબળતી બપોરે પોતાના પિયર ભાગી આવે છે. ત્યાર પછીથી તો તેની બાનું બોલવાનું અને દાંત કાઢવાનું બંધ. ભાવડીનું હવે કરવાનું છે શું ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે આખા ડેલામાં લાલ-લીલી-પીળી-કેસરી બાંધણીઓ ને લેરિયાનાં ધૂમટાઓ ઉભરાવવા લાગ્યા હતા. ઓશરી ને ફળિયામાં ગામનાં કડિયા ચોયણા સમાતા ન હતા. ઘરની અંદર બેઠેલી બાનું તો જાણે બોલતી બંધ જ નહોતી થાતી. તેના સંવાદો જોઈએ...

- “હશે બેન... ગમે એમ તોય તારું હાથ ધર તો ઈ જ છે ને !”
- “સહન કરતા શીખ્ય ભાવુ, મૂંગા મોઢે મજાનું કામ કરીને ટેસડા નો કરવી.”
- “દખ તો બેન કોને નથી પડતા હું બહેન, પણ ઈ બધું જીરવી જાય એનું નામ માણસ.”

- “ને ગમ્મે એમ તોય ઈ આપણો માણહ છે, ઈ નો મારે તો કોણ પાડોશી આવે ?”

- “અગન કસોટી છે આ બધી અસતરીના અવતારની. એને ભોગવ્યે જ છૂટકો મારી બહેન”

ઉપરોક્ત સંવાદો ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે એક સ્ત્રી જેને પોતાના સાસરિયાવાળા ખૂબ ત્રાસ આપે છે, મારે છે તે પોતાના માવતરના ઘરે આવે છે. પરંતુ તેનો સમાજ તેને પાછો કુવામાં ધકેલવા માંગે છે. એમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીની વેદના સમજી શકતી નથી. અને તેને સહન કરતા શીખવાની સલાહ આપે છે. તેમજ પોતાનો પતિ ગમે એટલો ત્રાસ આપે કે માર મારે તે સહન કરવાનો કેમ કે તે સ્ત્રીનો પતિ છે. સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીને અત્યાચારો વેઠવા માટે મજબૂર કરે છે. અહીં સ્ત્રીઓ જ સમાજની એક સ્ત્રીની સંવેદના અને સમસ્યાને સમજી શકતી નથી. એ પણ એક નારીની સંવેદના છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં એક બાપ જેના માટે દીકરી તુલસીનો ક્યારો હોય છે. એ જ પોતાની દીકરીની વ્યથા જાણવા છતાં સમાજના નિયમો અને પોતાની આબરૂને વળગી રહી પોતાની દીકરીને નરકમાં જવા માટે મજબૂર કરે છે. ત્યારે એક સ્ત્રીની વેદના ચરમસીમાએ પહોંચે છે. રોતી કકળતી ભાવડીને પાણીનો કળશ્યોય નસીબ નો થયો અને ઢસડાતી કુટાતી ગાડીમાં બેસાડી દીધી. અને કુટુંબની ચાર ગાડી જાગધાર ગામના રસ્તે ઉપડી ગઈ. ત્યાર પછી ઘણીવાર ભાવડીના ફોન આવતાં પરંતુ તેના બાપુના ડરથી તેની બા તેની સાથે વાત પણ ન કરી શકતી. અહીં એક માની મનોવ્યાથા કંઈ હદ સુધી પહોંચી હશે કે પોતાની દીકરી સાસરિયામાં દુઃખી છે અને તેનો ફોન આવે છે છતાં તેની સાથે વાત પણ કરી શકતી નથી. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં નારી હંમેશા પુરુષને આધીન રહી પોતાની વ્યથાને પોતાના મનમાં જ વ્યક્ત કરતી રહે છે.

ભાવડીના ગયા પછી આ કાંગસડી જ હતી જેની સાથે હરસુડીની બા મન મૂકીને વાતો કરતી. આ કાંગસડી ઘણા વર્ષોથી આ ગામમાં આવે છે પણ બપોરા તો તેની ડેલીમાં જ કરે. ગામની બધીય સોડિયું ડેલીમાં ભેગી થાય અને કાંગસડી તેને બધા જ સમાચાર આપે. શહેરમાં કઈ ફેશન છે, કઈ નથી વગેરે... હરસુડી આ કાંગસડીને એકધારી બોલતી જોયા કરે અને તેણે પહેરેલા પહેરવેશ ઉપરથી ખુદ પાછી બોલતી કે બાપુ કાંઈ આમને લોકોને અમસ્તાં જ તે મહોતું નથી કહેતા. તેનો પહેરવેશ જ એવો છે. હરસુડીને કાંગસડીએ કરેલ એના હોઠ હેઠેની કાળી ટીલી બહુ જ ગમતી. તેથી એક દિવસ તે પણ કાળી સ્કેચપેનથી પોતાના હોઠ નીચે કાળી ટીલી કરતી હતી અને અરીસામાં જોઈને મલકાતી'તી ત્યાં એની બા ભાળી ગઈ અને કહ્યું કે “નભાઈ, તાર બાપ ભાળશે તો વારો પાડી દેશે, ભૂંશ બધા આ વણઝારણ જેવા વેશ !” અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બાળપણથી જ દીકરીને પોતાની ઈચ્છાઓ અને સપનાઓનું દમન કરાવવામાં આવે છે. તેનું કારણ છે પુરુષપ્રધાન સમાજની જડતા અને નિમ્ન વિચારો.

એક દિ' હરસુડીની બાએ કાંગસડી ને ચંપલ આપતા કહ્યું 'લ્યે બેન ચંપા, આ ચંપલ મારે કશા કામના નથી. તું પેર્ય તને પગબચણું લાગતું હશે !'ત્યારે કાંગસડી બોલેલી કે 'તમારી બાયુના સંપલ અમારું જોમ નો ખમી હકે.' ઘણીવાર હરસુડી તેની બાને કે'તી કે બા કાંગસડી પાસે તો જાતજાતનું તૈયાર થવાનું છે અને એની વગનું જ છે તોય ભૂત જેવી થઈન કાં આંટા મારતી હોય છે ? ત્યારે તેની બા કે'તી કે “પોતાની વગ બધે જ વાપરી હકાતી હોત તો તો કેવું હારું હોત !” અહીં સ્ત્રીની મનોદશા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એક સ્ત્રીની પાસે પોતાની જરૂરિયાત મુજબનું બધું જ છે છતાં તે તેનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી.

કાંગસડી જ્યારથી આવે છે ત્યારથી હરસુડીની બા તેને છાશ આપે એટલે એના બદલે કાંગસડી હરસુડીને ચાંદલાનું પાકીટ મફત આપે. પરંતુ હરસુડી લે નહીં તો તેની બા તરત જ ક્યે 'લઈ લે... માસી થાય, ના નો પડાય !' આમ, કાંગસડી એની માસીય થઈ ગયેલી. અહીં એક સ્ત્રીની બીજી સ્ત્રી પ્રત્યેની લાગણી, પ્રેમ અને ભાવ રજૂ થતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એક બે વાર હરસુડીના બાપુ આ કાંગસડીને જોઈને મારવા પણ ધોડેલા. ત્યારે કાંગસડીએ કહ્યું – “બાયું ઉપર જોર કાં બતાવે છે ભાઈ ? કયું તારું ગરાસ લૂંટવા આવી છવ તે આટલો રાતોપીળો થા છો ! હું તો જો, આ હાલ્યી” અહીં સ્ત્રી તરીકે કાંગસડીનો રોષ પ્રગટ થાય છે. અને એક પુરુષને સામે જવાબ પણ આપે છે. જ્યારે હરસુડીની બા તેના બાપુ સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતી નથી. આ કાંગસડી ત્યાર પછી તો કેટલાય દિવસ દેખાતી નથી.

હરસુડીની બાએ એક દિવસ તેના બાપુને લેરિયાના ધૂમટામાંથી ખાલી એટલું જ કહ્યું કે ઘણા દિવસ થઈ ગ્યાસ ભાવડીના બાપુ. તમે એક આંટો દીકરી પાંહે મારીયાવો... ત્યાં તો છૂટ્ટો તાંસળીનો ઘા તેની બા સામે થયો. અને તેના બાપુએ કાનમાં કીડા પડી જાય એવી ગાળો પણ દીધી. આ ભાવડીવાળા કેસના લીધે હરસુડીને પણ બહારગામ ભણવા માટે જવા દેવામાં આવતી નથી. હરસુડી તેના નસીબને દોષ દઈ ભણતર છોડી ભરત ભરવા બેસી જાય છે. આમ, એક સ્ત્રી પોતાના સંતાનો પ્રત્યેની ચિંતા,લાગણી કે પ્રેમ પુરુષ સામે વ્યક્ત કરી શકતી નથી. એ કેવી મનોવ્યથા કહી શકાય ? એક દીકરી પોતાના સપનાને પૂરા કરવા માટે બહારગામ પણ જઈ શકતી નથી. આમ, પુરુષપ્રધાન સમાજમાં નારીને આજીવન સહન કરવાનું જ આવે છે. વાર્તામાં પ્રત્યક્ષ નહીં પરંતુ પરોક્ષ રીતે હરસુડીના વસનફઈબાની પણ વાત વ્યક્ત થઈ છે. તેઓએ પણ સાસરિયાઓના

કંકાસથી કંટાળીને એક દિ' અગન પછેડો ઓઢી લીઘો અને પોતાના જીવતરને જ પૂરું કરી નાખ્યું. આ વાતની જાણ જ્યારે ડોશી (હરસુડીના દાદી)ને થઈ ત્યારે ઈ વાતનું તેને એટલું વહમું લાગી ગ્યું કે “મારી દીકરીયે એના દખ બાબત મને કાંઈ કેવરાવ્યુંય નહીં ને હું મા થઈને મારા જણ્યાનું દખ હમજીય નો હકી...” એક મા તરીકે પોતાની દીકરીના દુઃખને પણ સમજી ન શકવાથી તેના પ્રત્યેનો ઉગ્ર વસવસો, અફસોસ અને દુઃખ નારીને જીવનભર સહન કરવા પડે છે. તેની વાત અહીં રજૂ થઈ છે.

ઘણા દિવસ પછી કાંગસડીનો “જય સગતમાં મારી બેનીને...” અવાજ સંભળાયો અને હરસુડીની બા હરખભેર લેરિયાનો ધૂમટો તાણતી છાશની તાંસળી ભરીને ડેલીએ પહોંચી ગઈ. આ વખતે કાંગસડી સાથે બીજી નાની કાંગસડી પણ આવેલી જે કાંગસડીની દીકરી હતી. હરસુડી તેમના માટે પણ છાશનું છાલિયું ઝડપથી લઈને આવે છે. પછી એયને મા-દીકરીએ રોટલો અને ગાંઠિયાનું શાક દાબડવા માંડ્યું. આ બંનેને જોઈ રહેલ બાએ મોટી કાંગસડીને પૂછ્યું કે ‘આને તો તે પયણાવી દીઘી’તી ને ?’ પછી તો કાંગસડીએ બધી જ વાત માંડીને કરી અને કહ્યું કે તેનો વર દારૂડિયો હતો અને માર પણ મારતો. આ બધું તેની દીકરી ખમી ખાતી હતી. પરંતુ તેના પાડોશીએ આ વાતની જાણ કાંગસડીને કરી અને પછી તો સાત વાગ્યાની બસ પકડીને ત્યાં ગઈ ને વળતાં નવ વાગ્યાની બસમાં સૂંડલો કરિયાવર સમેત દીકરી પાછી લઈને પહોંચી ગઈ. અને કહેતી કે “આયં બાકી મારી દીકરીની દાતરડીની કમાણી પર ઈ ભમરાળો તાગડઘીના કરે ઈ વાતમાં માલ નહીં...” આમ, કાંગસડી નિમ્ન જાતિની હોવા છતાં પોતાની દીકરી માટે પોતે ઢાલ બનીને ઉભી રહે છે. અને દુઃખી દીકરીને સાસરિયામાંથી પાછી લઈ આવે છે. જ્યારે બીજી તરફ જોઈએ તો હરસુડીની બા પોતાની દીકરી

ભાવડી દુઃખી હોવા છતાં તેના માટે કશું જ કરી શકતી નથી. કાંગસડી આગળ કહે છે કે “બેન, આદમી વગર કાંઈ તાવડી ટેકો લઈ જાય છે ? જીવતર તો એના વિનાય ધોડયું જાય મારું ગ્યું એવું. મારી માય કાંગસ્યું વેચતી, હુંય વેચું છું ને હવે મારી દીકરીય વેચશે. હું ફેર પડી જાવાનો ? પણ ઈ એની માના વરો નયાવે એમ નાચીએ ઈ વાત ખોટી...” અહીં કાંગસડી દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે કે સ્ત્રીઓ સ્વાભિમાની અને નીડર બની પુરુષ વગર પણ પોતાનું જીવન જીવી શકે છે. અને પોતાની આવડત દ્વારા પોતાનો ધંધો કરી સ્વતંત્ર રીતે પોતાના સંતાનોનો ઉછેર પણ કરી શકે છે. આમ, વાર્તાની અંદર એક સ્ત્રી તરીકે કાંગસડીનો પુરુષો પ્રત્યે વિદ્રોહ પણ પ્રગટ થાય છે.

વાર્તાના અંતે હરસુડીના બાપુ ગાડી લઈને જ્યારે ઘરે આવે છે ત્યારે ડેલો ખોલવામાં મોડું થાય છે. અને હરસુડી જટ ધોડીને ડેલીમાં રહેલ બાને કહે છે કે બાપુ આયવા છે. જલ્દી ઘરમાં ગર્થ. સાથે સાથે બંને કાંગસડીયુએ સૂંડલા માથે ચડાવ્યા. હરસુડીની બાએ પાકીટ કાઢીને દસની નોટ નાની કાંગસડીના હાથમાં મૂકી પણ ઓલી નો’તી લેતી. ત્યારે મોટી કાંગસડીએ એની દીકરીને કહ્યું-‘લઈ લે, માસી થાય, ના નો પડાય...!’ અહીં સ્ત્રીની અન્યના સંતાનો પ્રત્યેના મમત્વની ભાવના પણ પ્રગટ થાય છે. મા-દીકરીને જાતી જોઈ હરસુડીની બાની આંખ્યું ભરાઈ આવી. એમણે કાંગસડીની દીકરીના દુખણા લીઘા અને આવજે એવું કાંઈક બોલવા જેવું કર્યું પણ ગળું ભરાઈ આવ્યું હતું. ત્યાં તો હરસુડીના બાપુ રાડયું નાખતા’તા અને હરસુડીને પૂછ્યું ક્યાં છે તારી મા ? ડેલીમાં છે એમ કહેતા જ તેના બાપુને જાણ થઈ ગઈ કે પેલી મહોતાવાળી આવી હશે. તેઓ તરત ભીંતે ટેકવેલી સોટી હાથમાં લઈ ડેલીમાં પહોંચી ગયા. પરંતુ ત્યાં તો માં-દીકરી ઓઢણીને દાંત તળે દબાવી શેરી ઊતરતી હતી. હરસુડીની બા ક્યાંય

સુધી આ માં-દીકરીને આમ જાતા જોઈ રહી. અને પવન તેના માથે ઓઢેલાં લેરિયામાં ભરાણો અને લેરિયાનો છેડો ઊડા ઊડ કરતો હતો. અંતે હરસુડીને બે ઘડી તેના બાપુને કહેવાનું મન થઈ ગયું કે “બાપુ, મહોતું તો મારી બાએ ઓઢ્યું છે...લેરિયું પે'રીને ઓલી મા-દીકરી તો ક્યારનીય નીકળી ગ્યું!” અહીં વાર્તાની પરાકાષ્ટા છે.

આમ, ‘મહોતું’ વાર્તાની અંદર નારી સંવેદનનું યથાયોગ્ય પ્રગટીકરણ થયેલું જોઈ શકાય છે. અહીં બે સ્ત્રીઓ વચ્ચેનો વિરોધાભાસ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એક સ્ત્રી જે નિમ્ન સમાજમાંથી આવે છે છતાં પોતે પોતાના સંતાનો માટે કંઈક કરી બતાવે છે. અને પુરુષને આધીન ન રહેતા સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે. જ્યારે બીજી તરફ ઉચ્ચ સમાજમાંથી આવતી સ્ત્રી ભલે ગમે એટલા મોટા મહેલમાં રહેતી હોય પરંતુ તે પુરુષને આધીન જ હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મહોતાનું સ્થાન રસોડાના કોઈ એક ખૂણામાં હોય છે. તેવી જ રીતે પુરુષપ્રધાન સમાજમાં નારીનું સ્થાન પણ ઘરના એક ખૂણા પૂરતું જ સીમિત હોય છે. અહીં રામ મોરીએ ‘મહોતું’ વાર્તાની અંદર નારી સંવેદન અને નારીની મનોવ્યથાનું યથાતથ ચિત્રણ રજૂ કર્યું છે. તેથી આપણે કહી શકીએ કે “મહોતું એ નારી સંવેદનાનું આબેહૂબ દર્પણ છે.”

● સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

૧. ‘નારીવાદ:વિભાવના અને વિમર્શ’, સંપા. ડૉ. ઉર્વશી મનુપ્રસાદ પંડ્યા, પ્રકાશક : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૦૮
૨. ‘મહોતું’, લેખક : રામ મોરી, પ્રકાશક.આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ.,અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ફેબ્રુઆરી,૨૦૧૬
૩. એજન, પૃ. ૮
૪. એજન, પૃ. ૧૪
૫. એજન, પૃ. ૧૫

૬. એજન, પૃ. ૧૮

૭. એજન, પૃ. ૧૮

૮. એજન, પૃ. ૧૯

૯. એજન, પૃ. ૨૦

૧૦. એજન, પૃ. ૨૧

૧૧. એજન, પૃ. ૨૧

૧૨. એજન, પૃ. ૨૨

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી ઉદ્ભવ અને વિકાસ : એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન

Dr. B. B. Gohil

Associate Professor in Sociology
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વસતી ગણતરીનો ઐતિહાસિક સમજનો હેતુ રહેલો છે. 'Census'(વસ્તી ગણતરી) શબ્દ લેટિન મૂળનો ભાષાનો છે. રોમન રિપબ્લિક દરમિયાન, વસ્તી ગણતરી એ એક સૂચિ હતી જેમાં લશ્કરી સેવા માટેના બધા પુખ્ત પુરુષોની નોંધ રાખવામાં આવતી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણીઓ માટે આધુનિક વસ્તી ગણતરી આવશ્યક છે. વસ્તી ગણતરી વસ્તીના ઘણા લક્ષણો પર ડેટા એકત્રિત કરે છે. વસ્તી ગણતરી સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય વસ્તી વિષયક ડેટા એકત્રિત કરવાની એક માત્ર પદ્ધતિ તરીકે શરૂ થઈ હતી અને હવે તે વિવિધ સર્વેલણોની મોટી પદ્ધતિનો ભાગ છે. વસ્તીના અંદાજ એ વસ્તી ગણતરીનું એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે, જેમાં વસ્તીના ભૌગોલિક વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે, ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વર્ષે અને જાતિ આધારિત વસ્તીનો પણ સમાવેશ થાય છે. વર્તમાનમાં વસ્તી ગણતરીના ડેટાનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સંશોધન, વ્યવસાયિક માર્કેટિંગ અને આયોજન માટે કરવામાં આવે છે, ઉપરાંત કેટલાક દેશોમાં, વસ્તી ગણતરી પ્રદેશોમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાને વિભાજિત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી સત્તાવાર ગણતરીઓ પુરી પાડે છે.

UNFPA (United Nations Population Fund અગાઉનું નામ United Nations Fund for

Population Activibes) અનુસાર, “વસ્તી અને આવાસ વસ્તી ગણતરી દ્વારા જનરેટ કરવામાં આવેલી માહિતી-લોકોની સંખ્યા તેમનું વિતરણ, તેમની રહેવાની સ્થિતિ અને અન્ય હાઈરૂપ ડેટા - વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.”

ભારતના ઉમદા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ પૈકીના એક, શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતે વસ્તી ગણતરી વિષે કહ્યું હતું કે “વસ્તી ગણતરી અહેવાલનો સંદર્ભ લીધા વિના કોઈપણ વહીવટી, આર્થિક અથવા સામાજિક કાર્યને પાર પાડી શકાતું નથી. વસ્તી ગણતરી એ દરેક અભ્યાસ તથા તપાસનો એક આવશ્યક ભાગ છે. ઘણીવાર નાની સમસ્યાના ઉકેલ માટે પણ વસ્તી ગણતરી અહેવાલોનો આધાર લેવો પડે છે.”

➤ વસ્તી ગણતરીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :-

ભારતમાં ઈ.સ. પૂર્વે 800-600 દરમિયાન પ્રાચીન સાહિત્ય ‘ઋગ્વેદ’માં વસ્તી ગણતરી વિષે અમુક ઉલ્લેખ મળે છે. ઈ.સ. પૂર્વે 3જી સદીમાં લખાયેલ કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)ના પ્રખ્યાત ગ્રંથ ‘અર્થશાસ્ત્ર’માં પણ વસ્તીના આંકડાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. જેમાં વસ્તી, આર્થિક અને કૃષિ અંગેની વસ્તી ગણતરીનું વિગતવાર વર્ણન છે. મુઘલ રાજા અકબરના શાસન દરમિયાનના ‘આઈને અકબરી’માં વસ્તી, ઉદ્યોગ, સંપત્તિ વગેરેની વ્યાપક માહિતીનો ભારતમાં વસ્તી વિષયક માહિતીનો સમાવેશ થાય છે. દેશમાં 1865 અને 1872 વચ્ચે ભારતના પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના આંશિક પ્રયાસો થયા. ત્યારબાદ 17 ફેબ્રુઆરી, 1887માં દેશની સૌ પ્રથમ વસ્તીગણતરી થઈ (ડબ્લ્યુ સી. પ્લોડેન, વસ્તી ગણતરીના કમિશ્નર) ત્યારથી દર દસ વર્ષે વસ્તીગણતરી હાથ ધરવામાં આવે છે. 1881 ની વસ્તી ગણતરી બ્રિટિશ શાસન હેઠળના સમગ્ર ભારતમાં (કાશ્મીર સિવાય) કરવામાં આવી હતી. 1881 ની વસ્તી ગણતરીમાં 12 સવાલો સાથેની ‘સેન્સસ સૂચિ’નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

બ્રિટીશરાજ દરમિયાન છેલ્લે 1931 માં જાતિ અંગે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. આઝાદી પછી જાતિ આધારિત વસ્તી ગણતરી સૌપ્રથમ કેરળમાં 1968માં થઈ હતી. જે સામાજિક-આર્થિક-સર્વેક્ષણ - 1968 ના નામે ઓળખાઈ હતી અને 1971 ના કેરળના ગેઝેટમાં તેના પરિણામો પ્રકાશિત થયા હતા. દેશમાં 1872, 1881, 1891, 1901, 1911, 1921, 1931, 1941, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001 અને 2011 ના વર્ષોમાં વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી. આમ છેલ્લે 2011 માં પંદરમી વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી.

➤ ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી :-

2011ની ભારતીય વસ્તી ગણતરી માટે સી. એમ. ચંદ્રમૌલી ભારતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ અને સેન્સસ કમિશ્નર હતા. સેન્સસ ડેટા 16 ભાષાઓમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો અને 18 ભાષાઓમાં પ્રશિક્ષણ માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

ભારતમાં 15મી વસ્તી ગણતરી 'પરની સૂચિ' (નાઉસચિરિ કરચમાં આવી હતી. પરની સૂચિનો તબક્કો 1 એપ્રિલ 2010 ના રોજ શરૂ થયો. પ્રથમ તબક્કામાં નેશનલ હેબુલેશન જસ્ટર(એનપીઆર)ની માનિતી પણ એકત્રિત કરવામાં આવી હતી, જેનો ઉપયોગ ભારતના યુનિક આઈન્ટિકિ કેકેશન ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (યુઆઈડીએઆઈ) દ્વારા તમામ રજિસ્ટર્ડ ભારતીય નિવાસીઓને 12 માનો અનન્ય ઓળખ (આધાર નંબર) નંબર માટે કરવામાં આવ્યો. બીજો તબક્કો 9 અને 28 ફેબ્રુઆરી 2011 વચ્ચે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

આ વસ્તી ગણતરીમાં સૌ પ્રથમ વખત બાયોમેટ્રિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. 31 માર્ચ, 2011ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલ અહેવાલો અનુસાર 2001 ની તુલનામાં 2011 માં 17,70% ની વસ્તી વૃદ્ધિ થઈ છે. ભારતીય વસ્તી

1.21 અબજ નોંધાઈ. સાક્ષરતા દર દાયકા દરમિયાન 9.21% વૃદ્ધિ સાથે 74.04% થયો. વસ્તીગણતરીનું સૂત્ર 'અવર સેન્સસ, અવર ફ્યુચર' Our Census, Our future હતું.

29 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ફેલાયેલ, વસ્તી ગણતરીમાં 640 જિલ્લાઓ, 5924 તાલુકા, 7935 નગરો અને છ લાખથી વધુ ગામો આવરી લેવાયી હતાં. કુલ 2.7 મિલિયન અધિકારીઓએ 7935 નગરો અને છ લાખ ગામોમાં ઘરની મુલાકાત લીધી હતી. વસ્તી ગણતરીની કામગીરી પાછળનું ખર્ચ આશરે રૂ. 2200 કરોડ (યુએસ \$ 320 મિલિયન) થયું હતું.

વિવિધ રાજકીય આગેવાનો દ્વારા કરવામાં આવેલી માંગણી અનુસાર 2011 ની વસ્તી ગણતરીમાં જાતિઓ અંગેની માહિતી સામેલ કરવામાં આવી હતી અને સામાજિક-આર્થિક અને જાતિ આધારિત વસ્તી ગણતરી 2011 નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેના પ્રથમ તારણો 3 જુલાઈ 2015 ના રોજ કેન્દ્રના નાણાંપ્રધાન અરુણ જટલી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.

વસ્તી ગણતરીની આંકડાકીય માહિતી 31 માર્ચ 2011 ના રોજ રજૂ કરવામાં આવી હતી (અને 20 મે, 2013 ના રોજ અપડેટ કરવામાં આવી હતી.) 2011 માં ભારતમાં પહેલીવાર વસ્તી ગણતરીમાં ટ્રાન્સજેન્ડર (અન્યવગ)ની વસ્તી ગણવામાં આવી હતી. 2011માં દર 1000 પુરુષો જાતિ પ્રમાણ 940 સ્ત્રી હતું. અન્ય વર્ગની સંખ્યા 4.9 લાખ હતી.

2011 ની વસ્તીગણતરી મુજબ ભારતની વસ્તી 1,210,193,422 હતી. વિશ્વની જમીનના 2.4% ભાગ સાથે ભારત તેની 17.5% વસ્તીધરાવે છે. આશરે 200 મિલિયન લોકો સાથે ઉત્તરપ્રદેશ સૌથી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય છે. દેશની અડધાથી વધુ વસ્તી ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પશ્ચિમબંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ (છ

સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા રાજ્યો)માં રહે છે. 1.21 અબજ વસ્તીમાંથી 833 મિલિયન (68.8%) ગ્રામીણ અને 377 મિલિયન (31.2%) શહેરી વસ્તી હતી. દેશમાં 453.6 મિલિયન લોકો સ્થળાંતરિત છે, જે કુલ વસ્તીના 37.8% છે.

➤ વસ્તી ગણતરીની ઉપયોગીતા/મહત્ત્વ :-

• વહીવટ અને નીતિમાં ઉપયોગી :

વસ્તી ગણતરી વહીવટી હેતુઓ માટે પાયાની માહિતી પૂરી પાડે છે. મતવિસ્તારની સીમાચિહ્ન નક્કી કરવા, પ્રાદેશિક વિભાગની કાનૂની અને વહીવટી સ્થિતિ માટે તેમજ વિવિધ ચૂંટણીઓમાં અનામત બેઠકો નક્કી કરવા માટે વસ્તી ગણતરીની માહિતી ઉપયોગી છે. વસ્તીગણતરી જિલ્લાની વતની સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓ વિશેની માહિતી પણ આપે છે. જે જિલ્લા સ્તરે વહીવટ માટે ઉપયોગી છે. વસ્તીના ભૌગોલિક વિતરણ અંગેની માહિતી, તેનું કદ અને તેની અન્ય લાક્ષણિકતાઓ આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન માટે આવશ્યક છે. જે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને અસર, જાહેર આરોગ્ય અને કલ્યાણ, સામાજિક સેવાઓ, આર્થિક-સામાજિક આયોજન વગેરેના નીતિ વિષયક નિર્ણયો માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• સંશોધન માટે ઉપયોગી :

વસ્તી ગણતરી વસ્તીના નિવારણ, વર્તમાન અને ભૂતકાળના વલણો અને સંભવિત વિકાસના મૂલ્યાંકન માટે વિશ્લેષણ તેમજ માહિતી પૂરી પાડે છે. શહેરી-ગ્રામીણ વસ્તી, શહેરીકરણ, વ્યવસાય વગેરે અનુસાર વસ્તીના ભૌગોલિક વિસ્તાર, વસ્તીની જાતિ અને વય, માળખું, વસ્તીની સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓ વગેરે સંશોધકોના અભ્યાસ માટેના મહત્ત્વના વિષયો કે

મુદ્દાઓ છે. ઉપરાંત રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, પર્યાવરણીય વગેરે વિષયોના સંશોધન માટે પણ વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• વ્યવસાય અને ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગી :

વ્યવસાય અને ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ માટે પણ વસ્તીગણતરીના ડેટા ઘણા ઉપયોગી બને છે. વસ્તીના કદ અને તેના વિતરણની ઓછામાં ઓછી ઉંમર અને જાતિ દ્વારા ચોક્કસ માહિતી પરથી ગ્રાહકની માંગના વિશ્વસનીય અંદાજો મળી શકે છે, જેમ કે હાઉસિંગ, ફર્નીચર, કપડા, મનોરંજન સુવિધાઓ, તબીબી સેવા વગેરેની માંગને વસ્તીનું કદ અને તેનું વિતરણ અસર કરે છે. ઉપરાંત ઉદ્યોગો માટે સ્થાનિક કક્ષાએ કામદારો મેળવવા અંગેની માહિતી વસ્તી ગણતરી પરથી મળી શકે છે. તેમજ વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ વિકસાવવા માટે જે-તે પ્રદેશમાં વસ્તીનું માળખું કે બંધારણ કેવું છે તેની જાણકારી માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• નમૂના સર્વેક્ષણ (Sample Survey) માટે ઉપયોગી :

વસ્તીના કદ અને અન્ય લાક્ષણિકતાઓમાં થતા પરિવર્તનો તેમજ સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓની વિગતવાર માહિતીનું નમૂના સર્વેક્ષણ કરવામાં આવે છે. જેમાં વસ્તી ગણતરીની માહિતી પાયાનું કામ કરે છે. વસ્તી ગણતરી નમૂના સર્વેક્ષણ માટે એક માળખા કે ફ્રેમ તરીકે કામ કરે છે. નમૂના સર્વેક્ષણમાં સેમ્પલિંગ ફ્રેમ માટે વસ્તી ગણતરીની માહિતી જેવી કે નાના વિસ્તારો, માળખાં, વ્યક્તિઓ, ઘરો અથવા ઘરના જૂથો વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ વિભાગ ગ્રામ્ય સામાજિક અને આર્થિક તપાસ માટે ફ્રેમ તરીકે વસ્તી ગણતરીની ગ્રામીણ સૂચિનો ઉપયોગ કરે છે. ભારતમાં રજિસ્ટ્રાર જનરલની

ઓફિસની નમૂના નોંધણી યોજના પણ જન્મ અને મૃત્યુના નોંધણી માટે ફેમ તરીકે સેન્સસ ગામો અને બ્લોક્સની સૂચિનો ઉપયોગ કરે છે.

• આયોજનમાં ઉપયોગી :

દેશની સામાજિક અને આર્થિક યોજના માટે વસ્તી ગણતરી માહિતી અનિવાર્ય છે. આયોજન પંચ તથા નીતિ આયોગ દ્વારા વસ્તી ગણતરીની માહિતીનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. રાષ્ટ્રીય આવકના અંદાજો ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની આવક તથા વપરાશ ખર્ચ, આવક સાપેક્ષતા વગેરેના અંદાજો મેળવવા માટે પણ વસ્તી ગણતરીના ડેટા ઉપયોગી બને છે. સરકારી યોજનાઓ અને સામાજિક મૂડી માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે. વસ્તી ગણતરીની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક સ્તરની માહિતી માનવશક્તિના આયોજના માટે ઉપયોગી બને છે. મકાન નિર્માણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, કૃષિ, ખોરાક અને રસ્તાના વિકાસ, રેલ પરિવહન વગેરે પરની નીતિઓના નિર્માણમાં વસ્તી ગણતરીની માહિતી ખૂબ ઉપયોગી છે.

• રાજકીય વ્યવસ્થા માટે ઉપયોગી :

લોકશાહી રાજકીય વ્યવસ્થા માટે વસ્તી વિષયક અભ્યાસ અતિ મહત્વનો છે. જુદા જુદા વિસ્તારોને લગતી વસ્તી ગણતરીના આધારે ચૂંટણી કમિશન મતદાનનું પૂર્વ આયોજન કરે છે. વસ્તી ગણતરીની માહિતી વગર ચૂંટણીપંચ દ્વારા ચૂંટણી કરવી ખુબ મુશ્કેલ બની જાય. વળી દરેક ચૂંટણી પછી મતદારોને સંખ્યા ઉપરાંત દેશના અન્ય સ્થળો અને પ્રદેશોમાંથી કેટલા સ્થળે સ્થળાંતર કર્યું છે તે જાણવા માટે વસ્તી ગણતરી જરૂરી છે. રાજકીય પક્ષો વસ્તી ગણતરીના આંકડા પરથી પુરુષ અને સ્ત્રી મતદારોની સંખ્યા, તેમના શિક્ષણનું સ્તર તેમની ઉંમરનું માળખું. કમાણીનું સ્તર વગેરેની માહિતી મેળવી શકે છે. જેના આધારે, રાજકીય પક્ષો મુદ્દાઓ ઉભા કરી શકે છે અને તેમના

ચૂંટણીમાં વચન આપી શકે છે. ચૂંટણી સમયે મેનિફેસ્ટો (ચૂંટણી ઢંઢેરો) બનાવી શકે છે.

➤ વસ્તી ગણતરીની મર્યાદાઓ/સમસ્યાઓ/પ્રશ્નો :

• ખર્ચાળ :

આંકડાકીય માહિતી એકત્રિત કરતાં પહેલાં આંકડાશાસ્ત્રી દરેક વસ્તુનું નજીકથી અવલોકન કરે છે, તેથી વસ્તી ગણતરી તપાસની ખૂબ ખર્ચાળ પદ્ધતિ છે. દેશમાં વિવિધ સમયે થયેલી વસ્તી ગણતરીમાં ઘણા લોકોની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. ડેટા કલેક્શન, ડેટા પ્રોસેસિંગ, સીડ્યુલ પ્લાનિંગ, પ્રિન્ટીંગ વગેરેમાં ખુબ મોટો ખર્ચ થાય છે. ખુબ મોટા પ્રમાણમાં કાગળ તથા સ્ટેશનરીની જરૂર પડે છે તેમજ સ્ટાફ મહેનતાણા માટે પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે.

• લાંબા સમયની પ્રક્રિયા :

વસ્તી ગણતરી સમય માંગી લેતી પ્રક્રિયા છે. ભારત જેવા વિશાળ દેશ કે જેમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. તેમજ અને ભૌગોલિક રીતે વ્યાપકતા છે તથા ઘણા રાજ્યો છે. તેથી વસ્તી ગણતરીમાં ઘણો સમય લાગે છે. નિયત સમયમાં ડેટા કલેક્શન (માહિતી પ્રાપ્તિ) એ એક મોટો પડકાર બની રહે છે. વળી, ત્યારબાદ ડેટાબેઝ તૈયાર કરવામાં તથા ડેટા પ્રોસેસિંગ પ્રક્રિયામાં પણ ઘણો સમય લાગે છે. વળી, આંકડાઓ કે માહિતીમાં રહેલી ભૂલો કે ત્રુટીઓ શોધવામાં અને તેને સુધારવામાં પણ ઘણો સમય લાગે છે.

• માહિતી પ્રાપ્તિમાં પ્રશ્નો / સમસ્યા :

વસ્તી ગણતરી માટે માહિતી મેળવવી એ સૌથી મોટું પડકારજનક કામ છે. ઘણી વખત ઉત્તરદાતા માહિતી છુપાવે છે અથવા ખોટી માહિતી આપે છે ત્યારે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. ક્યારેક માહિતી મેળવનાર કે તપાસકર્તાને જે-તે વિસ્તાર/પ્રદેશની ભૌગોલિક

પરિસ્થિતિની પુરતી જાણકારી ન હોય તો પણ માહિતી પ્રાપ્તિમાં પ્રશ્નો સર્જાય છે. ક્યારેક લોકો અન્યત્ર સ્થળાંતર કરી ગયા હોય કે ઘરે હાજર ન હોય તો તેમની માહિતી લઈ શકાતી નથી.

- ભૂલોની શક્યતાઓ :

માહિતીનો અભાવ, માપન, આંકડાકીય એકમોની વ્યાખ્યાની અચોક્કસતાની અથવા તપસાકર્તાઓનો અંગત પૂર્વગ્રહ વગેરેની લીધે વસ્તી ગણતરીમાં ભૂલોની ઘણી શક્યતાઓ હોય છે. ઘણી વખત ડેટા કલેક્શન કરનાર વ્યક્તિ જાણે અજાણ્યે ખોટી માહિતી ભરી દે છે, તો ક્યારેક ઉત્તરદાતા માહિતી ખોટી આપે કે અધુરી માહિતી આપે તેવું બને. ઉપરાંત ડેટા પ્રોસેસિંગમાં માહિતીમાં કે આંકડાઓમાં ઘણી વખત ભૂલો થવાની શક્યતાઓ રહે છે.

- સિવિલ રજિસ્ટ્રેશન સીસ્ટમ (CRS) :

- CRS નો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

19 મી સદીના મધ્ય ભાગથી ભારતમાં સિવિલ રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમની શરૂઆત થઈ છે. 1886 માં સમગ્ર બ્રિટિશ ભારતમાં સ્વૈચ્છિક નોંધણી પૂરી પાડવા માટે કેન્દ્રીય જન્મ અને મરણ નોંધણી કાયદાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રતા પછી, જન્મ અને મૃત્યુની નોંધણીમાં એકરૂપતા અને તુલનાત્મકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 1969 માં જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી કાયદો (Registration of Birth and Death-RBD Act) બનાવવામાં આવ્યો અને તેના આધારે મહત્વપૂર્ણ આંકડાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાયદાના-અમલ સાથે, ભારતમાં જન્મ અને મરણની નોંધણી ફરજિયાત બની છે.

- જન્મ-મરણની નોંધણી માટેની જોગવાઈઓ :

- સમય :

જન્મ/મરણની નોંધણી માટે 21 દિવસનો સમય (સામાન્ય સમયગાળો) હોય છે. દિવસના સમયગાળા દરમ્યાન જન્મ/મરણની નોંધણી કરાવવી આવશ્યક છે.

- ફી:

જો નિર્ધારિત 21 દિવસના સામાન્ય સમયગાળામાં સત્તાધિકારમાં નોંધણી માટે જન્મ અથવા મૃત્યુની ઘટનાની જાણ થાય તો કોઈ ફી વસૂલ કરવામાં આવતી નથી.

- સામાન્ય સમયગાળા પછી નોંધણી :

21 દિવસનો સમય (સામાન્ય સમયગાળો) વીતી જાય પછી જન્મ મરણની નોંધણી કરવાની હોય તો તેના માટે સેક્શન-13 હેઠળ જોગવાઈ છે. આવા કિસ્સામાં નિયત ફી ભરવી પડે છે.

- નોંધણી કોણ કરાવી શકે ? :

કુટુંબમાં જન્મ કે મરણની ઘટનાના કિસ્સામાં નોંધણી કુટુંબના વડા એ સંબંધિત રજિસ્ટ્રાર /સબ રજિસ્ટ્રારને કરાવવાની હોય છે તેની ગેરહાજરીમાં નજીકના સગા નોંધણી કરાવી શકે છે. આ ઉપરાંત નિયત Auxiliary Nurse Midwife (ANM), આંગળવાડી તથા આશા વર્કર દ્વારા પણ નોંધણી કરાવી શકાય છે. દવાખાના કે આરોગ્ય કેન્દ્રમાં જન્મ કે મરણની ઘટનાના કિસ્સામાં નોંધણીની જવાબદારી તબીબી અધિકારી/ઇનચાર્જ અથવા તેમના દ્વારા અધિકૃત વ્યક્તિની હોય છે.

- નોંધણી માટે વિભાગ/અધિકારી :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી કાયદાના સેક્શન 7 હેઠળ મ્યુનિસિપાલિટી, પંચાયત તેમજ અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓના ક્ષેત્રમાં જન્મ અને મરણ નોંધણી માટે રજિસ્ટ્રારની નિમણૂક કરવામાં આવેલી છે. ઉપરાંત સેક્શન 7(5) હેઠળ સબ-રજિસ્ટ્રારની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. દેશના મોટા ભાગના રાજ્યોમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે જન્મ અને મરણ નોંધણી

માટે મુખ્યત્વે રજીસ્ટ્રાર, સબ રજીસ્ટ્રાર કાર્યરત છે. તેમજ મોટા ભાગના રાજ્યોમાં સરકારી દવાખાના તથા CHO/PHC માં મેડીકલ ઓફિસર સમકક્ષ અધિકારી કાર્યરત છે. શહેરી વિસ્તારમાં જન્મ મરણની નોંધેલી માટે મ્યુનિસિપલ હેડ ઓફિસર/સમકક્ષ અધિકારી હોય છે.

• જન્મ/મરણ નોંધણીનું માળખું :

કેન્દ્ર સરકારના રજિસ્ટ્રાર જનરલ સમગ્ર દેશમાં નોંધણીની પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરે છે અને એકીકૃત કરે છે. જેમની હેઠળ રાજ્યમાં ચીફ રજીસ્ટ્રાર, જિલ્લા રજીસ્ટ્રાર, રજીસ્ટ્રાર અને સબ રજીસ્ટ્રાર કામગીરી કરે છે. દેશમાં ઓપરેશન્સના નિયામકશ્રી એ ભારતના રજિસ્ટ્રાર, જનરલ ઓફિસના પેટા-સંકલન કચેરીઓ છે. એ આ ઓફિસો જન્મ અને મૃત્યુની નોંધણી રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલી કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સેન્સસ તેમના સંભવિત રાજ્ય/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં એક્ટના કાર્યની દેખરેખ માટે જવાબદાર છે. નોંધણી કાર્યની દેખરેખ રાખવા માટે 19 રાજ્યોમાં આરોગ્ય વિભાગના ચીફ રજિસ્ટ્રાર છે; 12 રાજ્યોમાં અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગના અને બાકીના રાજ્યોમાં તે સ્થાનિક સરકારનો વિભાગ છે. દરેક રાજ્યમાં આંતર વિભાગીય સંકલન સમિતિ (આઈડીસીસી)ની રચના કરવામાં આવી છે. જિલ્લા સ્તરે, સમન્વય સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી છે.

- સેન્સસ ઓપરેશન્સના ડાયરેક્ટરની કામગીરી :
- રજિસ્ટ્રાર જનરલ ઇન્ડિયા વતી રાજ્ય સરકાર સાથે સંકલન.
- આરબીડી એક્ટ, 1969ની વિવિધ જોગવાઈઓના અમલીકરણની દેખરેખ.
- સ્થાનિક સ્તરે જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણીના મહત્ત્વ પર પ્રચાર.

- નાગરિક નોંધણી પ્રણાલી હેઠળ કામ કરતા રિજિસ્ટ્રેશન કાર્યાલયોને તાલીમ આપવા માટે અને કાનૂની સીઆર રેકોર્ડ્સ જાળવવા અને તેના માટે ચીફ રજિસ્ટ્રારને સહાય કરવી.
- રાજ્યમાં કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન દ્વારા રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમનું આધુનિકીકરણ.
- ચીફ રજિસ્ટ્રાર સાથે માસિક બેઠક.
- જિલ્લા કક્ષાએ માસિક સભાઓ સુનિશ્ચિત કરવી.
- નાગરિક નોંધણીની સિસ્ટમ હેઠળ ઓછામાં ઓછા એક મહિનામાં નોંધણી એકમોનું નિયમિત નિરીક્ષણ.

➤ જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણીનો વ્યાપ :

CRS નોંધણી ડેટા (2016) મુજબ, દેશમાં જન્મ નોંધણી 86% અને મૃત્યુ નોંધણી 78% થઈ. 15 રાજ્ય / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ 100% જન્મ નોંધણી પ્રાપ્ત કરી છે; 9 રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં 80-99% નોંધણી થઈ છે તથા 9 રાજ્યો/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં 50-80% જન્મ નોંધણી થઈ છે. તેવી જ રીતે 12 રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ 100% મરણ નોંધણી કરી છે, 7 રાજ્યો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં 80-99% વચ્ચે છે, 6 રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો 50-80% ની છે તથા 5 રાજ્યો/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો 50% થી નીચે છે.

- તબીબી પ્રમાણપત્ર (Medical Certification of Cause of Death MCCD) :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી એક્ટ 1969 હેઠળ મૃત્યુના તબીબી પ્રમાણપત્રની યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે. જે અન્વયે મૃત્યુના કારણોની માહિતી તેમજ વસ્તીના આરોગ્ય વલણોનું

નિરીક્ષણ પુરા પાડવામાં છે. શહેરી વિસ્તારમાં હોસ્પિટલોમાં આ સુવિધાનો વ્યાપ વધુ છે.

➤ જન્મ/મરણ નોંધણી પદ્ધતિમાં તાજેતરના સુધારાઓ :-

- જન્મ અને મૃત્યુના નોંધણી માટે સોફ્ટવેર એપ્લિકેશન :

જન્મ અને મૃત્યુની ઓનલાઇન અને ઓફલાઇન નોંધણી માટેની સોફ્ટવેર એપ્લિકેશન વિકસાવવામાં આવી છે. જે અંતર્ગત જન્મ-મરણ નોંધણી, પ્રમાણપત્રો અને આંકડાકીય કોષ્ટકો અને રીપોર્ટ આ તમામને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. વર્તમાનમાં આ એપ્લિકેશન અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ છે અને 13 ભારતીય ભાષાઓમાં કસ્ટમાઇઝ કરવામાં આવી રહી છે.

- સંસ્થાઓનું ડેટાબેઝ :

તબીબી સંસ્થાઓનું રાષ્ટ્રવ્યાપી ડેટાબેઝ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાપક ડેટાબેઝમાં સંસ્થાઓનું સરનામું, ટેલિફોન નંબર અને અન્ય સંપર્ક વિગતો હોય છે, જ્યાં ઘટનાઓ થાય છે, આઈસીટી સક્ષમ પ્લેટફોર્મ દ્વારા સંસ્થાઓમાં થતી નોંધણીની ઇલેક્ટ્રોનિકલી દેખરેખ રાખવાની યોજના છે.

- સંસ્થાકીય ઘટનાઓની દેખરેખ માટે અરજી :

નોંધણી માટે ઇવેન્ટ મોનિટરિંગ સિસ્ટમ નામની એસએમએસ આધારિત એપ્લિકેશન વિકસાવવામાં આવી છે અને હાલમાં તે પાઈલોટ પરીક્ષણ હેઠળ છે. આ એપ્લિકેશન સંસ્થાઓના સ્તરે ઇવેન્ટ્સ (જન્મ-મરણ)ને ટ્રેક કરવાનો અને નોંધણીની ખાતરી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

- રજીસ્ટ્રારની ક્ષમતા નિર્માણ :

નોંધણી કાર્યકરોને 13 ભાષાઓમાં તાલીમ આપવા માટે એક પ્રમાણભૂત તાલીમ માર્ગદર્શિકા વિકસાવવામાં આવી છે. રાજ્ય સરકારોને

નાણાકીય સહાય આપીને નોંધણી કાર્યલયોની નિયમિત તાલીમ રજૂ કરવામાં આવી છે.

- ડેટા ડિજિટાઇઝેશન :

જૂના રેકોર્ડ્સ ડિજિટલ ફોર્મમાં પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોજેક્ટ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મેટમાં રજિસ્ટર્સ સંગ્રહમાં મદદ કરશે અને રેકોર્ડ્સમાં સરળ એક્સેસની મંજૂરી આપશે.

- પ્રચાર :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી પર સઘન મલ્ટી-મોડલ પ્રચાર અને જાગરૂકતા અભિયાન પહેલાથી ચાલી રહ્યું છે. નોંધણી સિસ્ટમ (Civil Registration and Vital Statistic - CRVS) ના કવરેજને વધારવા માટે આ પ્રચાર તમામ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિસ્તૃત કરવા માટે યોજના ઘડવામાં આવી છે.

- માંગ જનરેશન :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી માટે માંગ જનરેશન માટે નીતિનું વાતાવરણ બનાવવું એ નોંધણી સિસ્ટમને મજબૂત બનાવવા માટે રચાયેલ રાષ્ટ્રીય ટાસ્ક ફોર્સ દ્વારા ઓળખાયેલી મૂળભૂત આવશ્યકતાઓનું એક છે. તેની ભલામણો મુજબ, ઘટનાઓની નોંધણી સરકારની વિવિધ કલ્યાણ યોજનાઓ સાથે જોડાઈ છે.

- રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણી :

દેશમાં રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણી (એનપીઆર)ની સ્થાપનાની પ્રક્રિયા કાર્યરત છે. નાગરિકના રાષ્ટ્રીય નોંધણીની રચના અને રાષ્ટ્રીય ઓળખકાર્ડના મુદ્દા તરફ આ પહેલું પગલું છે. નાગરિક નોંધણી સિસ્ટમ એનપીઆર સાથે જોડવામાં આવી છે.

- મુખ્ય/મરણ નોંધણીના ફાયદા :-

- a) શાળાઓમાં પ્રવેશ માટે
- b) રોજગાર માટે ઉંમરની સાબિતી માટે.

- c) લગ્નમાં ઉંમરના પુરાવા માટે.
d) પિતૃત્વ સ્થાપિત કરવા.
e) ચૂંટણી કાર્યમાં ઉંમરની સાબિતી માટે.
f) વિમા હેતુઓ માટે ઉંમરની સાબિતી માટે.
g) રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણીમાં નોંષ માટે.
h) સંપત્તિના વારસાના હેતુ માટે.
i) વીમા/અન્ય કંપનીઓ પાસેથી ધીમો લેવા માટે.
- નાગરિક નોંધણી પદ્ધતિનું મહત્ત્વ :
- જન્મ મરણના આંકડાઓનો મહત્ત્વનો સ્ત્રોત છે.
  - તેના આધારે કાનૂની ઓળખ થઈ શકે છે.
  - નાગરિકના અધિકારો માટે આધાર પૂરો પાડે છે.
  - સરકાર દ્વારા અપાતા સામાજિક લાભો માટે ઉપયોગી છે.
  - સામાજિક-આર્થિક આયોજન માટે ઉપયોગી છે.
  - સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમોના મૂલ્યાંકન માટે ઉપયોગી છે.
  - જાહેર આરોગ્ય પ્રણાલિના વિકાસ માટે ઉપયોગી છે.
  - વહીવટી અને આંકડાકીય રીતે ઉપયોગી છે.
- નાગરિક નોંધણી પદ્ધતિની મર્યાદા :
- અપૂરતી આંતરમાળખાકીય સુવિધા
  - અપૂરતી ઈન્ટરનેટની સુવિધા
  - રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે અસમાન વિકાસ
  - અપૂરતી આંકડાકીય માહિતી
  - અપૂરતો સ્ટાફ
  - ગ્રામીણ ક્ષેત્રે નોંધણી પ્રત્યેક ઉદાસીનતા
  - સ્ટાફને અપૂરતું વળતર
  - વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલનનો પ્રશ્ન

➤ વસ્તી વિષયક સર્વે : નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS)

નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે એ સમગ્ર દેશમાં પરિવારોના પ્રતિનિધિ નમૂના (સેમ્પલ)માં હાથ ધરવામાં આવતા મોટા પાયાના અને મલ્ટી રાઉન્ડ સર્વેક્ષણ છે. જેના દ્વારા દેશના પરિવારોની આરોગ્ય વિષયક વિવિધ માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં દેશમાં કુલ ચાર નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે NFHS-1 (1992-93), NFHS-2 (1998-99), NFHS-3 (2005-06) અને NFHS-4 (2014-15) હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. તમામ રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સ્વાસ્થ્ય સર્વેક્ષણો ભારત સરકારના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય સંચાલન હેઠળ તેમજ વસ્તી વિષયક વિજ્ઞાનોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા, મુંબઈ (નોડલ એજન્સી) દ્વારા સહયોગ કરવામાં આવ્યા છે. આ તમામ ચાર સર્વેક્ષણ માટે ICF ઈન્ટરનેશનલ (અગાઉ મેક્રો ઈન્ટરનેશનલ), મેરીલેન્ડ, (USA) એ ટેકનિકલ સહાય કરી છે.

➤ રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક આરોગ્ય મોજણીના હેતુઓ / ઉદ્દેશ્યો :

- પ્રજનન કર, કુટુંબના કદના વલણોનો અભ્યાસ કરવો.
- કુટુંબ નિયોજનના સાધનોની માંગ, કુટુંબ નિયોજન વિશે લોકોની જાણકારી અને કુટુંબ નિયોજનની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશેની માહિતી એકત્રિત કરવી.
- સ્તનપાન અને પૂરક ખોરાક વિશેની જાણકારી મેળવવી.
- બિન-ઇચ્છિત ગર્ભધારણની કક્ષા તથા ગર્ભધારણ પહેલાં આરોગ્ય સેવાઓનો ઉપયોગની માહિતી મેળવવી.

- બાળકોનું પોષણ, આરોગ્ય, રસીકરણ, બાળ મૃત્યુ અને નવ-પ્રસૂતિના મૃત્યુ દર વગેરે વિશેની માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તેમજ માતાના સ્વાસ્થ્યના સામાજિક-આર્થિક અને વસ્તી વિષયક નિર્દેશકો વિશે જાણકારી મેળવવી.
- માતાઓ અને બાળકોની આરોગ્યની જાણકારી તેમજ તેમને ઉપલબ્ધ આરોગ્ય સુવિધાઓ વિશે અંદાજ મેળવવો.
- મહિલાઓની સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અને ધરેલું હિંસાની સ્થિતિ, શિક્ષણ અને જીવનધોરણ સંબંધિત માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તથા મહિલાઓના વજન વિશેની માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તથા મહિલાઓના પોષણ સ્તર વિશે માહિતી મેળવવી.
- પરિવારોનું ભાડ સુપ પરીક્ષા કરવું. 3 વર્ષથી નીચેની બાળકીઓ અને બાળકોમાં હિમોગ્લોબિન સ્તર વિશે જાણકારી મેળવવી અને સમગ્ર ભારતમાં એનિમિયાની માહિતી મેળવવી.
- 3 વર્ષથી નીચેના બાળકોના લોહીમાં ઝેરી પાતુઓનું પ્રમાણ જાણવું. મુંબઈ અને દિલ્હીનાં જેવા મહાનગરીય શહેરોમાં વધારાના પરીક્ષણ પર ભાર મુકવો.
- ભારતના પરિવારો દ્વારા ખોરાકમાં ઉપયોગમાં લેવાતા આયોડાઈઝડ મીઠાની માત્રા વિશે જાણકારી મેળવવી.

➤ ચોથો નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS-4)

નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS-4) 2014-15 માં હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. તેના માટે નાણાંકીય સહાય ભારત સરકાર, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એજન્સી ફોર ઇન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ (USAID) આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ વિભાગ, બિલ અને મેલિન્ડા

ગેટ્સ ફાઉન્ડેશન, UNICEF યુનાઈટેડ નેશન્સ પોપ્યુલેશન ફંડ અને મેકઆર્થર ફાઉન્ડેશન દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવી હતી. આ સર્વેક્ષણના HIV ઘટક માટે તકનીકી સહાય રાષ્ટ્રીય એઈડ્સ નિયંત્રણ સંસ્થા (NACO) અને રાષ્ટ્રીય એઈડ્સ સંશોધન સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવી હતી. NFHS-4 એ ભારતના દરેક 29 રાજ્યો અને તમામ 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ડેટા એકત્રિત કરનાર સૌ પ્રથમ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે છે. કારણ કે અગાઉના ત્રણેય સર્વેનો વ્યાપ આટલો ન હતો. ઉપરાંત, NFHS-4 એ સૌ પ્રથમ વખત, 2011 ની વસ્તી ગણતરીમાં સમાવિષ્ટ દેશના તમામ 640 જિલ્લાઓ માટે જિલ્લો સ્તરે મોટા ભાગના સૂચકાંકોનો અંદાજ પૂરો પાડે છે. NFHS-4 માં 15-49 વર્ષની વયની સ્ત્રીઓ અને 15-54 વર્ષની વયના પુરુષોની મુલાકાત લેવામાં આવી છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ :

1. કપિલ પી. ઘોસિયા, 'વસ્તીશાસ્ત્ર', યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. તૃતીય આવૃત્તિ, વર્ષ : ૨૦૨૩
2. એજન પૃ.૨૨ થી ૨૫
3. એજન પૃ. ૨૬ થી ૨૮
4. એજન પૃ. ૩૦ થી ૩૨

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાનું વિહંગાવલોકન

Dr. Madhuben S. Fadadu
Associate Professor in Economics
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

પ્રસ્તાવના :

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના - NSS (National service scheme) એ ભારતના શિક્ષણ ક્ષેત્રનો એક એવો મહત્વનો કાર્યક્રમ છે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક જવાબદારી રાષ્ટ્રપ્રેમ, સેવાભાવના, વ્યક્તિત્વ નિર્માણ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે કાર્યક્ષમતા વિકસાવે છે. NSS એ માત્ર કાર્યક્રમ નથી પરંતુ યુવાનોનાં સશક્તિકરણનું એક રાષ્ટ્ર વ્યાપી આંદોલન છે. NSSની સ્થાપનાથી લઈને આજ સુધી લાખો વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રામવિકાસ, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, શિક્ષણ, પર્યાવરણ, દુર્ઘટના, વ્યવસ્થાપન, રક્તદાન, મહિલા સશક્તિકરણ જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉમદા સેવા કાર્ય કર્યું છે. NSS ના માધ્યમથી ભારતીય શિક્ષણને સમાજ સાથે જોડવાનો એક મહત્વનો આધાર મળ્યો છે. NSS દ્વારા યુવાનોને ગ્રામ્ય જીવનની વાસ્તવિકતા સમજાય છે અને તેઓને રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્યમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહન મળે છે. NSS નો સાચો લાભ એ છે કે તે વ્યક્તિને પોતાના જીવન પરિવર્તનની સાથે-સાથે સમગ્ર સમાજને બદલવાની શક્તિ આપે છે.

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાની શરૂઆત અને વિકાસ :-

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાની શરૂઆત ભારતમાં ગાંધીજીના જન્મ શતાબ્દી વર્ષ 1969માં 24મી સપ્ટેમ્બરના રોજ થયેલ હોવાથી આ દિવસને 'NSS Day' તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. ગાંધીજી

માનતા હતા કે, શિક્ષણ એ સમાજ અને રાષ્ટ્ર સાથે જોડાયેલું હોવું જોઈએ. તેમજ સ્વયંસેવા, ગ્રામવિકાસ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ અંગેના ગાંધીજીના વિચારો રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાના નિર્માણમાં પાયારૂપ હતા. 1969માં 37 યુનિવર્સિટીના 40,000 જેટલાં વિદ્યાર્થીઓ આ યોજનામાં જોડાયા હતા. આ વૃક્ષ આજે વટવૃક્ષ બન્યું છે. ભારત સરકાર, યુવા કાર્ય અને રમત-ગમત મંત્રાલય અને NSS ના વાર્ષિક રીપોર્ટ મુજબ 2023-24 ભારતભરમાં કુલ 450 કરતા વધુ વિશ્વવિદ્યાલયો NSS સાથે જોડાયેલા છે. રાજ્ય નિર્દેશાલય પરિષદ 20 કરતા વધુ કાર્યરત છે. 15,000થી વધુ કોલેજો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ NSS સાથે જોડાયેલી છે જેમાં 3500 ટેકનિકલ સંસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત 10,000 કરતા વધુ ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓ NSS યુનિટ ચલાવે છે. સમગ્ર ભરતમાં 40,000 કરતા વધુ NSS Units કાર્યરત છે. જેના 38 લાખથી વધુ સક્રિય સ્વયંસેવકો પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યાં છે. આ આંકડાઓમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. કારણ કે દર વર્ષે હજારો નવા Units ઉમેરાતા જાય છે. સ્થાપના પછીથી કરોડો વિદ્યાર્થીઓ NSS દ્વારા લાભાન્વિત થયા છે.

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાનાં હેતુઓ :-

NSSનું મુખ્ય ધ્યેય સામાજિક સેવા દ્વારા યુવાનોનો સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ વિકાસ કરવાનું છે.

• હેતુઓ :

1. યુવાનોમાં સામાજિક જાગૃતિ અને જવાબદારી વિકસાવવી.
2. સેવા ભાવના અને માનવતાને મજબૂત બનાવવી.
3. રાષ્ટ્રીય એકતા અને ભાઈચારાનો વિકાસ કરવો.

4. નેતૃત્વ, સહકાર, શિસ્ત અને જીવન કૌશલ્યોનું ઘડતર કરવું.
5. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સક્રિય ભાગીદારી
6. પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતતા કેળવવી.
7. આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં સહાય, રક્તદાન જેવી સેવાકીય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરવો.

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાનો લોગો અથવા સિમ્બોલ :-

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના ભારતનાં યુવાનોને રાષ્ટ્રસેવા, સમાજસેવા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. 1969માં NSSની શરૂઆત કરતી વખતે આ કાર્યક્રમને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઓળખ આપવા માટે એક વિશિષ્ટ સિમ્બોલની આવશ્યકતા હતી કે, જે યુવાનોમાં રહેલી શક્તિ દર્શાવતો હોય, સેવા-ભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો હોય, તેના દ્વારા રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોની ઝાંખી થતી હોય એટલું જ નહીં તેના દ્વારા ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનું સમ્માન પ્રતિબિંબિત થતું હોય. આ માટે ભારતના પરંપરાગત અશોકચક્ર પર આધારિત લોગો સ્વીકારવામાં આવ્યો. અશોક ધર્મચક્ર ભારતના રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં પણ જોવા મળે છે. NSSનો સિમ્બોલ માત્ર કલાત્મક ચિહ્ન નથી પરંતુ તે ભારતના યુવાનોની સેવા ભાવના, નૈતિકતા, કડુણા, ઉર્જા અને રાષ્ટ્રીય પ્રતિબદ્ધતાનું દ્રશ્યરૂપ પ્રતીક છે. ચક્ર યુવાનોની ક્રિયાશીલતા, રંગો તેમના સ્વભાવ અને ગોળ આકાર તેમની માનવતા બતાવે છે. NSSના સિમ્બોલનું મહત્ત્વ એ છે કે, તે એક 'ભાવનાત્મક તંતુ' છે જે NSSના સ્વયંસેવકોને જોડે છે, પ્રેરિત કરે છે અને દિશા-સૂચન કરે છે.

NSS ના સિમ્બોલનો પ્રતિકાત્મક અર્થ:-

1. ચક્ર:

NSSનું પ્રતીક ચિહ્ન ઓરિસ્સાના વિશ્વવિખ્યાત કોણાર્કના સુર્યમંદિરના રથ ચક્ર પર આધારિત છે. ચક્ર સતત ફરતું રહે છે જે NSS વોલન્ટિયર્સને એક સંદેશ આપે છે કે, ગતિ થકી જ પ્રગતિ થાય છે. ચક્ર જીવનની અવિરત ગતિ દર્શાવે છે. જે પ્રગતિ, પરિવર્તન અને વિકાસનું પ્રતીક છે. ચક્ર ગતિ અને પ્રગતિનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે. પ્રગતિ એ કોઈ એક ઘટના નહીં પરંતુ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. તે સ્વયં સેવકોને સતત ગતિશીલ રહેવાનો સંદેશ આપે છે. જેમ એક ખાબોચિયાનું પાણી અગતિશીલ હોવાના કારણે તે દુર્ગંધ, બીમારી, માખી-મચ્છર પેદા કરે છે પરંતુ સતત ગતિશીલ અર્થાત વહેતું પાણી અનેકવિધ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આમ, રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાની પ્રવૃત્તિઓ 24/7 થતી રહે તો સમાજની ઉન્નતિ પણ આવશ્યક થાય છે. તેવો સંદેશ ચક્ર આપે છે.

2. આઠ આરા:

આ ચક્રમાં 8 આરા આવેલા હોય છે. જે (1) સમાજસેવા (2) શિસ્ત (3) રાષ્ટ્રપ્રેમ (4) ટીમવર્ક (5) સહાનુભૂતિ (6) આત્મવિશ્વાસ (7) નેતૃત્વ (8) નૈતિકતા જેવા મૂલ્યોનો નિર્દેશ કરે છે જે સ્વયંસેવકમાં હોવા આવશ્યક છે. તેનો ગોળ આકાર વિશ્વને જોડવાનો સંદેશ આપે છે. દરેકમાં 'વસુદૈવ કુટુંબકમ'ની ભાવના હોવાનો સંદેશ આપે છે. એકતા અને અખંડિતતા નાગરિકોમાં હોય તો તેની સંગઠન શક્તિને કોઈ તોડી શકતું નથી. તેનો ગોળ આકાર સંગઠનના એક કિલ્લા સમાન છે અને કિલ્લાની એક ઈંટ પણ કમજોર ન હોવી જોઈએ. આ સાથે ગોળ આકાર સામાજિક સુખાકારીનો પણ સંદેશ આપે છે.

3. લાલ રંગ:

NSS સિમ્બોલમાં લાલ રંગ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને પ્રતિકાત્મક છે. તે યુવાનોની ઉર્જા, ઉત્સાહ, સેવાભાવના, કાર્યશક્તિ અને બલિદાનની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. પોતાના પહેલા સમાજનો વિચાર કરવાની ભાવના આ લાલ રંગ યાદ અપાવે છે. રાષ્ટ્ર અને સમાજની સેવા માટે હંમેશા સજાગ રહેવાનું સૂચવે છે. હિંમત અને સાહસના પ્રતિકરૂપ છે. લાલ રંગ થોભો (Stop)ની ચેતવણી પણ આપે છે કે, સ્વયંસેવક વ્યસનગ્રસ્ત ન હોવો જોઈએ. બિભત્સ વર્તન કે વાણી વિલાસ ન કરવો, તોછડાઈભર્યું વર્તન ન કરવું, ઝગડા ન કરવા, આળસુ કે પ્રમાદી જીવન ન હોવું. ખરાબ આદતોનો શિકાર ન બનવું વગેરે દુષ્કર્મોથી થોભી જવાની ચેતવણી આપે છે. આવી નેગેટિવ પ્રવૃત્તિ માટે લાલરંગ લાલબત્તી સમાન છે.

4. વાદળી રંગ નીલો રંગ :

વાદળી રંગ બ્રહ્માંડનું સૂચન કરે છે. જેમ નીલો રંગ ધરાવતું આકાશ અને સમુદ્ર અનંત છે તેની કોઈ સીમા નથી. તેમ NSSનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વ્યાપકતા ધરાવે છે. સેવા, શાંતિ, કલ્યાણ, સર્વાંગી વિકાસ આ બધા પાસાઓ NSSના કાર્યક્ષેત્રને બૃહદ બનાવે છે. કોઈપણ કુદરતી આપદા આવેલી હોય ગમે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયેલું હોય NSS સ્વયંસેવકો માટે પ્રાંત કે દેશનો કોઈ સીમાડો હોતો નથી. કોઈપણ પ્રકારના અહંકાર વિના વિનમ્રતાપૂર્વક નિષ્કામ ભાવે સેવા બજાવવાનો ગહન સંદેશ આ વાદળી રંગ આપી જાય છે. યુવાનોમાં ઉમંગ-ઉત્સાહ હોય, સેવા માટે જુસ્સો હોય, રક્તદાન, ત્યાગ અને હૃદય કરુણાથી ભરેલું હોય, ઉચ્ચ કાર્યશક્તિ હોય તો યુવાનો દેશનો નકશો બદલી શકે છે.

5. સફેદ રંગ :

સિમ્બોલના પૃષ્ઠભાગમાં સફેદ રંગ જોવા મળે છે જે સિમ્બોલને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે. તેમજ આદર્શ, મૂલ્યો અને કાર્યપદ્ધતિને બહુ ઊંડાણથી પ્રતિબિંબિત કરે છે. સફેદ રંગ શાંતિ, શુદ્ધતા, સદ્ભાવના, સ્વચ્છતા અને નિઃસ્વાર્થ સેવાનું પ્રતીક છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે, સ્વયંસેવકના વિચારો શુદ્ધ હોવા જોઈએ. મન-વચન-કર્મમાં શુદ્ધતા હોવી જોઈએ. સફેદરંગ નિષ્કલંકતા અને પારદર્શકતા દર્શાવે છે. NSSના લક્ષ્યોમાંનું એક લક્ષ્ય છે. સમાજમાં એકતા, ભાઈચારો અને શાંતિ સ્થાપિત કરવી સફેદરંગ 'શાંતિપ્રિય' સ્વભાવનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સફેદરંગ સ્વયંસેવકોને યાદ અપાવે છે કે, સેવા શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ હોય તે જ સાચી સેવા છે. તે ઈમાનદારી અને નૈતિક મૂલ્યોને વ્યક્ત કરે છે. સફેદરંગ દર્શાવે છે સ્વચ્છ સમાજ, શુદ્ધ પર્યાવરણ, કચરામુક્ત પરિસર અને સ્વચ્છ જીવનશૈલી હોવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાનું ધ્યેયમંત્ર :-

NSSનું સૂત્ર છે "Not Me But You" જે યુવા વર્ગને નિઃસ્વાર્થ માનવી તરીકે ઘડવાનો મંત્ર છે. આજના ઝડપી અને સ્વાર્થી યુગમાં આ સૂત્ર ઘણું જ અગત્યનું છે તે સ્વયંસેવકોને સમાજને પહેલા મહત્ત્વ આપવાનું શીખવે છે અથવા તો સેવાને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપે છે. સૌથી મોટો ધર્મ એ માનવતા છે એવું આ સૂત્ર સમજાવી જાય છે. એકબીજાને સહકાર આપીને આગળ વધવાનો ને સહાનુભૂતિ દાખવવાનો માર્ગ બતાવે છે. NSS વ્યક્તિને જાગૃત અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિ બનાવે છે.

'Not Me But You' આ મંત્ર ઉમદા અને ઊંડો સામાજિક નૈતિક સંદેશ આપે છે. સમાજના હિતને પોતાના હિત કરતાં વધુ મહત્ત્વ આપવું. માત્ર આપણી જ માન્યતાઓ કે વિચારોને જ નહીં,

પરંતુ અન્યના વિચારો કે માન્યતાઓને પણ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. NSSના સ્વયંસેવકો માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થનો નહીં, પોતાના જ હિત કે કલ્યાણનો વિચાર કરવાને બદલે સુખ-સુવિધા, પદ-પ્રતિષ્ઠા મને મળવા પાત્ર છે. તે સમાજને મળે એવી ભાવના સ્પષ્ટ કરે છે. સમાજ કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. બીજાની ખામીઓને ખૂબીઓમાં પરિવર્તન કરવાની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. આમ, અહીં સ્વાર્થની ભાવનાના સ્થાને પરમાર્થના હિતને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે.

NSS વ્યક્તિગત વિકાસ કરતા સમાજના સર્વાંગી વિકાસ પર વધુ ભાર મૂકે છે. માનવી એકલા નહીં પરંતુ સમાજ સાથે રહીને વિકાસ સાધી શકે છે. 'હું' ના સ્થાને 'આપણે'ની ભાવના જાગૃત થાય ત્યારે જ રાષ્ટ્રીય વિકાસ શક્ય બને છે. યુવાનોનો સર્વાંગી વિકાસ સમાજ સેવાના માધ્યમથી થાય છે. આ સૂત્ર વ્યક્તિગત સુખ અને સમાજના કલ્યાણ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપે છે. આ સૂત્ર અમલમાં આવે ત્યારે ગરીબ, પછાત, વંચિત વર્ગને સાચા અર્થમાં મદદ મળે છે. યુવાનોમાં એ સાચી સમજનો વિકાસ થાય છે કે "સમાજ મને શું આપે છે?" તેના કરતાં હું સમાજને શું આપી શકું? એ વધુ મહત્ત્વનું છે.

'Not Me But You'ના દર્શન NSS સ્વયંસેવકો દ્વારા NSSમાં કરાવવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ ઓના માધ્યમથી થાય છે. જેમકે, સ્વચ્છ ભારત અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓ પોતાના બદલે સમાજની ભલાઈ માટે કામ કરે છે. વૃક્ષારોપણ જેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરીને ભાવિ પેઢીને હરિયાળું પર્યાવરણ બક્ષે છે. તેમજ બ્લડ ડોનેશન કેમ્પ યોજી પોતે બ્લડ ડોનેટ કરી અનેકોને જીવનદાન આપે છે. જે 'Not Me But You' નું સચોટ ઉદાહરણ કહી શકાય. સમાનતા શ્રેષ્ઠ આરોગ્ય માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવે છે. બીજાના ભવિષ્યને ઉજ્જવળ

બનાવવા માટે સમયરૂપી મૂડી પુરી પડે છે. મહિલાઓને શિક્ષિત અને સશક્ત બનાવવા સમાજને સંદેશ આપે છે. એટલું જ નહીં સમાજને નશાની ગુલામીમાંથી બચાવવા નાટકો ભજવીને સંદેશ આપે છે.

આજે લાખો સ્વયંસેવકો સખત પરિશ્રમ કરી રહ્યાં છે. ચક્રવાત, ભૂકંપ, સુનામી જેવી કોઈપણ આપદા આવેલી હોય ત્યારે અસરગ્રસ્તોને રાહત સામગ્રી, પુનર્વસનકાર્ય-બચાવકાર્ય, કીટ વિતરણ જેવી કામગીરીમાં ક્યારેય આપણા સ્વયંસેવકો પાછી પાની કરતાં નથી. તેમજ કોવિડ-19 વખતે પણ દેશભરમાં માસ્ક વિતરણ કે સંક્રમણથી બચવા માટેની સાવધાની, લોકોનાં આરોગ્યની જાળવણી વિષયક પેમ્પલેટની વહેંચણી કરવામાં ખુબ જ મોટું યોગદાન રહ્યું છે. આમ NSS જીવન જીવવાની એક પદ્ધતિ છે. 'Not Me But You' એ માત્ર 'NSS'નું સૂત્ર નથી પરંતુ એ ભારતીય મૂલ્યો, માનવતા, પરોપકાર, નૈતિકતા અને રાષ્ટ્ર નિર્માણનો આધારસ્તંભ છે અને એ જ ભારતના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરે છે.

NSS દ્વારા આપવામાં આવતા વિવિધ એવોર્ડ :-

રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના ભારત સરકારના યુવા કાર્યક્રમોનું એક અગત્યનું અંગ છે. ભારત સરકારના યુવા અને રમતગમત મંત્રાલય દ્વારા દર વર્ષે NSSને વિવિધ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવે છે. જેની શરૂઆત 1993-94થી કરવામાં આવી છે. NSS દ્વારા સમાજ સેવામાં ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી કરનાર બેસ્ટ યુનિવર્સિટી, બેસ્ટ યુનિટ, બેસ્ટ સ્વયંસેવકને એવોર્ડ આપી નવાજવામાં આવે છે.

(1) બેસ્ટ યુનિવર્સિટી એવોર્ડ :

દેશભરમાંથી ઉત્તમ NSS કાર્ય કરનાર યુનિવર્સિટીને 'National service scheme Award' રાષ્ટ્રપતિના હાથે આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત રૂ.5

લાખનો રોકડ પુરસ્કાર પણ આપવામાં આવે છે. જે રકમ નિર્ધારિત NSS પ્રવૃત્તિ માટે જ વાપરવાની રહે છે. તેમજ બીજા ક્રમે આવેલ યુનિવર્સિટીને પણ એવોર્ડ તથા રૂ.3 લાખનો રોકડ પુરસ્કાર પણ આપવામાં આવે છે. NSS દ્વારા આપવામાં આવતો “Best University Award” માત્ર એક એવોર્ડ નથી, પરંતુ યુનિવર્સિટી દ્વારા કરવામાં આવેલા સાચા સામાજિક યોગદાનનું રાષ્ટ્રીય સ્તરે સન્માન છે. આ એવોર્ડ NSS યુનિટો, પ્રોગ્રામ ઓફિસરો અને લાખો સ્વયંસેવકોની મહેનત અને સેવાભાવનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

આ એવોર્ડ યુનિવર્સિટીઓને વધુ જવાબદાર, વધુ સેવા-કેન્દ્રિત અને સમાજ કેન્દ્રિત બનાવવા માટે પ્રેરણા આપે છે. સમાજ પ્રતિ સેવાભાવના, યુવાનોમાં નેતૃત્વ ક્ષમતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત બનાવવા NSSનું યોગદાન અમૂલ્ય છે.

(2) બેસ્ટ યુનિટ એવોર્ડ :

આજના સમયમાં NSSને ભારતના સૌથી સફળ અને અસરકારક યુવા-આંદોલન તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત છે. NSSના કાર્યનો મુખ્ય આધાર તેના ‘NSS Units’ છે. યુનિટ એટલે સામાન્ય રીતે એક કોલેજ અથવા શાળામાં કાર્યરત 100 સ્વયંસેવકોનો સમૂહ, જે ‘Programme Officer’ની આગેવાની હેઠળ સમાજમાં વિવિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

દર વર્ષે NSSના ઉત્તમ યુનિટોને ભારત સરકાર દ્વારા “NSS Best Unit Award” આપવામાં આવે છે. જેમાં ભારતભરના યુનિટોમાંથી 10 યુનિટોની પસંદગી કરી બેસ્ટ યુનિટનો એવોર્ડ સાથે 2 લાખ રૂપિયાનો રોકડ પુરસ્કાર આપવામાં આવે છે. સાથે 10 પ્રોગ્રામ ઓફિસરની પસંદગી કરવામાં આવે છે. જેમને એવોર્ડ ઉપરાંત રૂ. 1.50 લાખનો રોકડ પુરસ્કાર પણ આપવામાં આવે છે.

(3) બેસ્ટ સ્વયંસેવક એવોર્ડ :

આ એવોર્ડ NSS માટે અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત છે કારણ કે, તે યુનિટના નેતૃત્વ, પ્રભાવશાળી કાર્ય અને સમાજને આપેલા યોગદાનને રાષ્ટ્રીયસ્તરે માન્યતા આપે છે. ‘NSS Best Unit Award’ NSSના માળખામાં સૌથી પ્રતિષ્ઠિત સન્માનો માંનો એક છે. ભારતમાંથી દર વર્ષે 30 સ્વયંસેવકોને પસંદ કરી તેમને રાષ્ટ્રપતિના હાથે એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવે છે સાથે રૂ.1 લાખનો રોકડ પુરસ્કાર પણ આપવામાં આવે છે. આ એવોર્ડનું મુખ્ય ધ્યેય માત્ર યુનિટને સન્માન આપવાનું નથી પરંતુ સમગ્ર NSS નેટવર્કને વધુ ઉત્સાહિત બનાવવાનું છે. જે યુનિટ આખું વર્ષ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે : જેમકે, સ્વચ્છતા અભિયાન, આરોગ્ય જાગૃતિ, ગ્રામ વિકાસ, મહિલા સશક્તિકરણ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન તેને સમાજ માટેના તેમના અમૂલ્ય યોગદાન માટે આ એવોર્ડ આપવામાં આવે છે.

આ એવોર્ડ NSS Volunteers ને યાદ અપાવે છે કે, તેઓ માત્ર એક વિદ્યાર્થી નથી. પરંતુ સમાજ બદલવાના સાચા એજન્ટ છે. NSS નું સૂત્ર “Not Me But You” આ એવોર્ડની પ્રક્રિયામાં દરેક તબક્કે જીવંત બને છે.

• નિષ્કર્ષ :-

યુવાનોને સ્વયંસેવક બનાવવાની ભારતની સૌથી સફળ યોજના NSS છે. 24 સપ્ટેમ્બર 1969થી શરૂ થયેલું આ આંદોલન આજે દુનિયાના સૌથી મોટા યુવા આંદોલનોમાંનું એક છે. આજે દેશભરમાં લાખો વિદ્યાર્થીઓ, હજારો કોલેજો, અનેક યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા સફળતાપૂર્વક આ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાય રહ્યો છે. રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના (NSS) ભારતના યુવાનોને રાષ્ટ્રસેવા, સમાજસેવા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. NSSમાં જોડાવાથી માત્ર સમાજને જ નહીં પરંતુ વ્યક્તિગત જીવન, કારકિર્દી, માનસિક વિકાસ અને નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણી તેમજ વિકાસના અદ્ભુત

ફાયદાઓ થાય છે. જીવન પરિવર્તન સુદૃઢ કરતો અને પરિવર્તનકારી આ માર્ગ છે. NSS દ્વારા રાષ્ટ્રનું જીવંત, સંવેદનશીલ અને સેવા-ભાવનાથી ભરેલું ભવિષ્ય બને છે. NSS યુવાનોના જીવનમાં એવું પરિવર્તન લાવે છે કે, જે માત્ર શૈક્ષણિક શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. NSS દ્વારા વિકસાવેલા મૂલ્યો, સેવાભાવના અને માનવતાનો પ્રકાશ આપી જીવનયાત્રામાં વોલન્ટિયર્સ માટે માર્ગદર્શક બની રહે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો NSS યુવાનને માત્ર ડિગ્રીધારક નહીં પરંતુ સંવેદનશીલ અને જવાબદાર નાગરિક બનાવે છે.

*સંદર્ભસૂચિ:

1. NSS Logo & Symbolism Document - Official NSS Website (nss.gov.in)
2. Konark Wheel Interpretation Archaeological Survey Of India - (ASI)
3. Annual Report 2023-24, Ministry Of Youth Affairs & Sports
4. Annual Report 2023-24, Government Of India
5. University Grants Commission (UGC) NSS Guidelines
6. Government Of India - Swachh Bharat, Health Mission Data
7. Kothari Commission (1964-66) Report - Ministry Of Education
8. ડૉ. યશવંત ગોસ્વામી-રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના પરિચય-પ્રવૃત્તિ-મહત્વ.

A Spectrum of Knowledge: A World of Insight

The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a wide academicians.

Chief Editor:
Dr. S. D. Mori